

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

NYELVTUDOMÁNY

I.

Új folyam

(XLII.)

Szeged
2005

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA

NYELVTUDOMÁNY

I.

Új folyam

(XLII.)

Szeged
2005

Szerkesztőbizottság
Bakró-Nagy Marianne, Büky László, Maleczki Márta

Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs

HU ISSN 1786-7428 Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica

Lectori salutem!

1957 októberében indult Bálint Sándor, Mészöly Gedeon és Nyíri Antal szerkesztésében a Néprajz és Nyelvtudomány első kötete, amely az ugyanebben az évben működését megkezdő Néprajzi Tanszék, Classica Philologiai Tanszék, a Román Nyelvek és Irodalmak Tanszéke, valamint a Germán Nyelvek és Irodalmak Tanszéke korábbi Nyelv és Irodalom nevű aktájának kettéválása folytán született, amint erről a szerkesztők tájékoztatást adtak (Népr. és Nyelvtud. I, 5). A magyar, a finnugor és a néprajzi tanszékek mellé később, az 1970-es évek vége felé az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék csatlakozott. Így e négy tanszék égisze alatt látott napvilágot kiadványunk egészen a XLII. kötetig (2001). Sorozatunk újabb darabját azonban már nem állíthattuk össze a hagyományos módon, mert a Néprajzi Tanszék úgy vélte, hogy az a kapcsolat, amely korábban a néprajzot és a nyelvészetet egyetemenként összefűzte, a nyelvészettnek és a néprajznak bizonyos fokú eltávolodása következtében nem indokolja már a közös kiadványt.

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Általános Nyelvészeti Tanszéke, Finnugor Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszéke, illetőleg vezetőik mint szerkesztők úgy határoztak, folytatják a kiadványsorozatot. Ebben az elhatározásban a tudományos folyamatosság megőrzése mellett az is késztetést adott, hogy a Néprajz és Nyelvtudomány bő négy évtizedes története során bizonyos ismertséget vívott ki magának, hiszen az idevágó tapasztalatok és vizsgálatok szerint „a leggyakrabban kézbe vett magyarországi magyar nyelvű nyelvtudományi orgánumok” között van (Kiss Jenő: Magyarországi nyelvészek és a nyelvtudományi orgánumok. MNy. XCVII [2001.], 140–51).

A jövőben a változásoknak következményeként Nyelvtudomány (Nyt.) címen kívánjuk folytatni a kiadványt, amely elsősorban a kiadóként felelős három nyelvészeti tanszék szakmai arculatába illeszkedő nyelvtudományi tanulmányokat és ismeretéseket fogad el közlésre, felkért szakértők, illetve a szerkesztők (a tanszékvezetők) véleménye alapján.

Az új folyam első füzetének megjelenésekor reménykedünk abban, hogy – mivel terveink szerint tartalma, írásai beilleszkednek az előzők közé, ugyanakkor (például a tehetségesebb doktoranduszok tanulmányainak közlése révén) újdonságokkal is szolgál ez a kiadványsorozat – nem csupán megtartjuk eddigi olvasóink érdeklődését, hanem további rendszeres olvasókat is megnyerünk.

Bakró-Nagy Marianne

Büky László

Maleczki Márta

NYELVTUDOMÁNY

A MAI OBI-UGOR SZÉPPRÓZA A FOLKLÓR ÉS A SZÉPIRODALOM HATÁRÁN

BÁRÁNY BORBÁLA

„Mert hátha csakugyan vannak szellemek.”¹

Hol tart ma az obi-ugor szépirodalom, azon belül is a prózairodalom, és vajon hogyan értelmezhető a magyar olvasóközönség számára? Ez a cikk egy szakdolgozathból kinőtt bölcsészdoktori disszertáció előkészítése, ezért inkább a kérdések feltevésére, mint megoldására kell számítani. A disszertáció előfeltevése az, hogy a mai obi-ugor próza valahol a szóbeli irodalom és a szépirodalom határán helyezhető el. Ennek kapcsán – mint említettem – a mai obi-ugor próza magyar recepciójával is foglalkozom. Éppen ezért a mai osztják szépprózáinak kizárólag azzal a részével dolgozom, amely a magyar olvasóközönség számára elérhető, vagyis a magyarra fordított szövegekkel.

A legelső kérdés, amely ilyenkor felmerül, az, hogy miért nem az eredeti nyelven írt szöveget veszem alapul, hiszen – gondolnák sokan, részben jogosan² – rengeteg részlet megváltozik, vagy akár elvész a fordításkor, a lefordított szöveg nem az eredeti; egy adott kultúra irodalmának vizsgálatát annak nyelvén írott szövegen érdemes végezni. Ez részben igaz is. Szakdolgozatomban azonban nem szigorúan nyelvi szövegelemzést végzek, és nem is fordításkritikát. Nem arra koncentrálok, hogy mi történik az oroszul íródott szövegben levő hanti vagy manysi nyelvű és már oroszul is visszaadhatatlan szavakkal, kifejezésekkel. Nem is arra, hogy a szövegben milyen beszélt nyelvi, alapvetően szóbeli kultúrára jellemző fordulatok lelhetők fel, bár ezen jelenségek megléte fontos szempont az én vizsgálatomhoz is.

A mai obi-ugor szépprózáról igen kevés elemző jellegű írás született, így a munka java része még hátravan a téma teljes feldolgozásához. Készülő disszertáciomban ezért arra vállalkozom, hogy ennek a gazdag kérdéskörnek egyetlen szegmensét vizsgáljam meg részletesen, vagyis a szóba jöhető szempontokat mindenképpen leszűkítem. Vizsgálatom tehát nem nyelvi, hanem inkább irodalmi-kulturális jellegű, ez pedig az idegen nyelvre fordított szöveggel is elvégezhető, mert ami ehhez szükséges, az a fordítás alapján is értelmezhető. Ez az irodalmi-kulturális vizsgálat egyébként a nyelvi szövegelemzésnél átfogóbb, szélesebb spektrumú; itt az interdiszciplináris elemzésbe kulturális és irodalmi antropológiai szempontokat is bevonok. Annak igyekszem majd utánajárni, hogy a fiatal obi-ugor széppróza miképpen helyezhető el a népköltészet és a szépirodalom határán. Ehhez azt az előfeltevést veszem alapul, hogy a népköltészet (szóbeli v. közösségi irodalom) és a

¹ Juvan Sesztalov: *Amikor a nap ringatott*, Budapest, Magvető, 1975, 288. Ez a sor a változó világban a természeti nép fiának régi hite és az új világrend közötti tépelődését jelképezi.

² Nyilvánvaló, hogy az orosz szöveg már eleve egy lépéssel eltávolodik az obi-ugor kultúrától, és a magyarra való fordítás még egy újabb lépéssel eltávolít bennünket. Azonban ahhoz, hogy ezeknek a kérdéseknek utánajárjunk, egy egészen más, kimondottan nyelvi jellegű, az eredeti szöveget és a fordítást egybevető vizsgálatra lenne szükség. Ennek a munkának azonban nem ez a tárgya.

szépirodalom (írott irodalom) nem két, éles határral elválasztható fogalom, hanem egy olyan skála két végpontja, amelyen a két szélsőség között sokféle átmenet lehetséges.

A szöveg és a recepció. A kultúra idegensége és a folklorizációs folyamat

Vajon mennyire hozzáférhető egy obi-ugor prózaszöveg egy magyar – vagy tágabb értelemben véve egy nyugati kultúrában felnőtt – olvasó számára? A legtöbb magyar olvasó bizony nem sokat tud Szibériáról, az ottani viszonyokról, az ott élő népekről. Még ha tudja is, kik az obi-ugorok (márpedig még ez sem köztudott), kevés vagy éppen semmilyen elképzelése sincs arról, milyen életmódot folytatnak a manysik és a hantik, hogy milyen szintű az írásbeliségük, vagy hogy a hagyományos életmód fennmaradását mennyire veszélyezteti az olajkitermelés. Nem tudja, hogyan fest egy hanti szálláshely, mikor van a bogyógyűjtés ideje, kinek hány rénje van. Nem sejti, hogy a gyerekek internátusba kerülnek, és elképzelni sem tudja, mi lett a sámánok sorsa a szovjet időkben. Arról nem is beszélve, hogy már maga a táj is teljességgel idegen neki, ha a szövegben erdőkről és folyókról van szó, e szavak hallatán valószínűleg egészen más kép jelenik meg előtte, mint egy helybéli előtt.

Ugyanakkor tény az is, hogy ahogyan az irodalom az adott kultúra által megtapasztalt életvilágból merít, abból építkezik, úgy az obi-ugor irodalom is szorosan összekapcsolódik az obi-ugor kultúrával. Vajon mit érthet meg egy számára teljesen idegen kultúrán alapuló szövegből egy magyar olvasó? Érthető vagy élvezhető-e a szöveg előtanulmányok nélkül is? E kérdésekkel körülhatárolható jelenséget nevezi H. R. Jauss „a kultúra idegenségének” (1997: 373). Jauss szerint a kérdés az, hogy mennyire érthető meg a szöveg időbeli távolságában és világának másságában. Az ilyen szöveg szerinte az esztétikai olvasat eltávolító mozzanata nélkül nem férhető hozzá egy pusztán naiv olvasás számára. Ennek megfelelően azt javasolja, hogy fel kell függeszteni a szövegnek egy naiv olvasat számára lehetséges értelmének megfejtését, hogy előbb láthatóvá váljanak az alkotó és az olvasó világa közti különbségek. Más szóval először elő kell hívni az olvasónak a kultúra idegenségével szembeni ellenállását, hogy az leépíthetővé váljon. Michael N. Nagler viszont már egyenesen „kulturális sokkról” beszél, amely a más kulturális háttérrel rendelkező olvasót éri archaikus vagy szóbeli irodalmak (természetesen lejegyzett változatának) olvasásakor (Niles 1999: 33).

A kultúrának ezt az idegenségét figyelembe véve tehát azt gondolom, hogy a magyarra fordított obi-ugor prózakiadások esetében legalább egy ismeretterjesztő jellegű, informatív előszóra mindenképpen szükség van, amely felvázolja, kik is az obi-ugorok, hol és hogyan élnek, milyen világba csöppenünk az olvasáskor. Az irodalmi antológiákban és az egyes kötetek kiadásában ez elő- vagy utószó formájában meg is van, de nem marad el a különböző folyóiratok finnugor számaiból sem, így például a Tiszatáj 1972/2. vagy a Szovjet Irodalom 1990/6. számából sem. A helyzet azonban az, hogy magyarra fordított obi-ugor prózát nagyjából csak az olvas, aki eleve érdeklődik a népek sorsa iránt, és már rendelkezik róluk valamilyen alapvető tudással. Nyilvánvalóan így van sok más – nemcsak finnugor vagy uráli – kis nép irodalmával is; a magyar olvasóközönséget nagyrészt a szakma, a szakemberek ismerősei, illetve kisszámú érdeklődők egy többé-kevésbé állandó köre teszi ki. Aki tehát ezeket a szövegeket a kezébe veszi, általában már nem tekinthető laikus olvasónak, hiszen

rendelkezik bizonyos szintű előzetes tudással, amely a szöveget számára könnyebben hozzáférhetővé teszi.

De mi a helyzet azzal az olvasóval, aki tényleg csak keveset – vagy semmit sem – tud arról a kultúráról, amelyben ezek a szövegek keletkeztek? Példaként az észak-amerikai indiánok kultúrája említhető, mert mindkét esetben archaikus, elsősorban szóbeli kultúrájú kis népről van szó, melyeknek sorsa, az urbanizált többséghez való ellentmondásos viszonya (hiszen az iparosított, városi civilizáció az őslakos kultúrára nézve néha áldásos, néha azonban romboló hatású – ha úgy tetszik, sokat ad, de még többet vesz el), illetve a két nép kultúrájának pusztulása hasonló módon alakul vagy alakult. Amint Csepregi Márta Tatjana Moldanova egyik hősnőjével kapcsolatban mondja, „sorsa nemcsak a többi szibériai kis nép fiainak-lányainak sorsával állítható párhuzamba, hanem mindenkiével az ausztráliai őslakosoktól kezdve a dél-amerikai indiánokig” (Csepregi 2000: 6). Jeremej Ajpin egyes műveit egyébként egy amerikai indián, N. Scott Momaday, a *The Buffalo Trust* alapítvány alapítója és elnöke fordította-fordítja angolra, akivel a szurguti körzet Agán falujában e sorok írójának személyesen is volt szerencséje találkozni. E helyütt talán nem érdemes találgatásokba bocsátkozni arról, hogy mi marad meg és mi vész el az angol fordításban, arra azonban mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet, hogy fénykorában az indiánok természetközeli életmódja sok szempontból hasonlított a szibériai népek hagyományos életmódjára. Mindenesetre vizsgálatunkban azért érdemes más, kis természeti népeket példaként felhozni, mert nekünk, magyar olvasóknak az obi-ugor szépirodalom műveit könnyebb egy hasonló kultúra felől megérteni, mint a nyugati urbánus kultúra felől.

John D. Niles az amerikai indiánokkal kapcsolatban beszél az ún. „folklorizációs” folyamatról, amelyet ő „a népi kultúra steril csomagolásaként” definiál (Niles 1999: 39). Köztudomású, ami az indiánokkal történt: törzseiket irtották, civilizálatlan, primitív népségnek tartották őket, akik csak a fejlődés útjában állnak. Később, amikor az Egyesült Államokban az emberi jogok nagyobb hangsúlyt kaptak, rezervátumokat hoztak létre számukra. Niles szerint az indiánok kultúráját azóta „szinte halálra folklorizálták.” Úgy gondolja, hogy a többségi, városival szembenálló népi kultúrák szerte a világon gyakran múzeumokban, skanzenekben végzik, ahol kulturálisan autentikus környezetükből kiemelve akaratlanul is megfosztják őket eredeti értékrendjüktől, és pusztá egzotikumká válnak. Én Niles véleményéhez csatlakozva attól tartok, hogy e népek népköltészete, majd szépirodalma (ha egyáltalán kialakul) sem kerülheti el az említett folklorizációt. Mivel a laikus olvasó számára a szépirodalmi szöveg által közvetített kultúra merőben idegen, az irodalom jó esetben tiszteletet, rosszabb esetben passzív sajnálatot ébreszt a pusztulóban levő kultúra iránt, de maga a kultúra – és vele együtt az irodalma is – legfeljebb érdekes-furcsa, de mindenképpen távoli marad. Nem lesz más, mint egzotikus csoportirodalom.

A többségi közösségek részéről egyébként is gyakran általános jelenség a hagyományos természeti kultúrák romantizálása, nosztalgizálása. Bruce A. Rosenberg szerint pedig a szóban élő néphagyományról a romantikus és nemzeti ébredéssel teli 19. században úgy beszéltek, mint ami „öntudatlan (ezért mesterkéletlen), őszinte (ezért romlatlan) és természetes (ezért eredeti)” (Rosenberg 1991:8). Arnold Krupat is helyesen látja, hogy a világ a történelem süllyesztőjében elveszett dolgok iránti nosztalgiával fizet a nyugati imperializmus erőszakos terjesztéséért (Krupat 1985:4). Jack Goody szerint pedig a komplex, írásbeli kultúráknál állandó tendencia a múlt egyszerűbb kultúráinak keresése, sőt az azokkal való bizonyos mértékű azonosulni

akarás (Goody 1987: 293). Erről a jelenségről számolnak be például az amerikai regényirodalom története kapcsán, amikor a 20. század első felében a felgyorsuló urbanizáció az Egyesült Államokban létrehozta a betelepülés előtti érintetlen vadon iránti nosztalgiát, és vele együtt a vadnyugat kultuszát. De hasonló körülmények között alakult ki a húszas években az ún. harlemi reneszánsz, mely során az afro-amerikai írók tehetséges generációjának felemelkedése egybeesett a feketék folklórja és általában az egzotikum iránti érdeklődés nagy hullámával. És míg a – széles körben talán legismertebb – indiánokhoz hasonlóan sok más kis nép kultúrájának (sőt, sokszor az európai falusi kultúráknak) az emlékei már valóban csak skanzenben tekinthetők meg, addig az obi-ugoroknál a hagyományos kultúra pusztulása a szemünk előtt zajlik.

Éppen ezért mind a korábban lejegyzett, rögzített folklóralkotásokra, mind a kultúrát dokumentáló vagy annak emléket állító szépirodalmi műre az a veszély leselkedik, hogy az eltérő kulturális háttérrel rendelkező befogadók különösen nagy mértékben fogják folklorizálni, vagyis nem önmagáért venni, hanem pusztán azért értékelni, mert *létezik*.

Az eltérő kulturális háttérű olvasó részéről tehát – ha úgy tetszik, lélektani szempontból – teljesen természetes folyamat a hagyományos természeti kultúra romantizálása, nosztalgizálása. Ezt csak felerősítik azok a művek, amelyben az író, mint a pusztulófélben levő kultúra képviselője első kézből számol be a kultúrávesztés folyamatáról, és – az ő szempontjából megintcsak érthető és el nem ítéhető módon – saját kultúrájának értékrendszere mellett foglal állást a többségi oroszéval szemben. Ezzel természetesen még inkább a maga oldalára állítja az olvasót, aki ezáltal az adott kultúrát még fokozottabban fogja folklorizálni. Ne felejtjük el azt sem, hogy mára számtalan obi-ugor közösségi rítus, köztük elsősorban a medveünnep vagy a varjúünnep is hasonló módon folklorizálódott. Az olvasó és a kutató helyzetéről ebből a szempontból annyit érdemes megemlíteni, hogy fennáll az, amit Niles „az esztétizálás veszélyének” nevez, vagyis hogy elfeledkezünk a szöveg és a valóság (értsd: a szöveg által bemutatott kultúra, a nép sorsa) közti szoros kapcsolatról (Niles 1999: 201), és ezt a veszélyt a kutatónak mindenképpen szem előtt kell tartania. Mindenesetre – mint említettük – a laikus olvasóval ellentétben a szakmának nem szabad annyival beélnie, hogy örömet érez a kultúra (egyelőre még megfigyelhető) fennmaradása fölött; rá vár a feladat, hogy az adott nép folklórját és szépirodalmát részletesebben megvizsgálja.

De térjünk vissza még egy pillanatra az elsősorban a laikus olvasóval kapcsolatban említett folklorizáció problémájára. A következő kérdés az, hogy vajon ez a folyamat megfigyelhető-e a szakértő olvasóközösség szintjén is. Mint említettem, véleményem szerint a kulturális háttérrel ismerő szakma feladata, hogy túl az örömszerző olvasáson a szépirodalmat megpróbálja érdemben értelmezni, elemezni is. Talán nem meglepő módon egy, az amerikai indián önéletrajzírásról 1985-ben íródott szakmunka is arról panaszkodik, hogy eddig (értsd: 1985-ig) az indián irodalomról nem született érdemi kritika, lehetséges magyarázatként megemlítve azt, hogy ezek a művek még nem kerültek be az általánosan elfogadott amerikai irodalmi kánonba (Krupat 1985: xii). A társadalmi (el)ismertséget egyébként is nagyrészt magán az irodalmon kívül eső tényezők befolyásolják: az, hogy az adott műveket milyen kiadó adja ki, hol és hogyan terjesztik, írnak-e róluk ismertetést, és ha igen, milyen periodikákban, és így tovább. Éppen emiatt nemcsak az obi-ugor szépirodalom, de gyakorlatilag semelyik fiatal írásbeliségű, archaikus kultúrájú kis nép sem számíthat széleskörű ismertségre –

hacsak nem kapja fel őket valamely aktuális urbanizációellenes, természet- és öslakospárti kulturális divat hulláma, ám ezek sem szoktak sokáig tartani. (A szovjet korszakban egyébként néhány nemzetiségi író egész másképpen tett szert ismertségre: Moszkva kirakatpolitikát folytatva karolta fel az egzotikus írókat, így többek között Juvan Sesztalovot és a kirgiz Ajtmatovot is.³) A kanonizációval kapcsolatos problémák megoldására itt nem vállalkozunk, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy sok más kis nép irodalmával együtt az obi-ugor irodalom sem része a tágabb értelemben vett nyugati vagy világirodalmi kánonnak, és ezért egyelőre nagyobb ismertségre sem tarthat számot.

Mindenesetre módszertani szempontból a finnugrisztikának is tanulságul szolgálhat az, amit Arnold Krupat mond. Szerinte az indián folklórszövegeket általában társadalomtudományi (történelmi vagy kulturális antropológiai) szempontból vizsgálják, pedig keletkezésük körülményeinek felderítése az anyag olyan komplexitására deríthet fényt, amely az irodalmi megértést hozzáférhetőbbé teszi. Krupat azonban az ellenkező irányú folyamatra is felhívja a figyelmet: az elsősorban fikcióként, irodalomként tárgyalt szövegeket sokszor érdemes lehet szociológiai vagy antropológiai relevanciájuk miatt is megvizsgálni (Krupat 1985: 8). Mindez több kisebbségi öslakos nép fiatal szépirodalmára is vonatkoztatható, hiszen – mint említettük – azok kialakulása, témaválasztása, társadalmi jelentősége, és persze a kis népnek a többségi nép(ek)hez való viszonya gyakran igen hasonlóan alakul.

Az obi-ugorokhoz visszatérve azt találjuk, és Nagy Katalin is azt említi, hogy a nyelvrokon irodalmaknak (a finn és az észti irodalmat kivéve) „a szó szoros értelmében nincs vagy igen kevés kritikája van”, és bár a kezdeti, legnehezebb feladatot, az alapvetést többek között például Domokos Péter már elvégezte, mégis „igen kevés a hosszabb terjedelmű elemző tanulmány” (Nagy 2000: 13). Éppen ezért a szakma következő generációjának feladata, hogy az elődök által kijelölt úton továbbmenve ezen munkálkodjon. Feladat van bőven, hiszen egy veszélyeztetett kultúrájú kis nép fiatal szépirodalma rengeteg kérdést vet fel, kezdve attól, hogy az milyen körülmények között keletkezik; milyen nyelven íródik (ez a kérdés az obi-ugoroknál különösen aktuális); hogy kik olvassák; milyen gondolatvilágot közvetít; mennyire fogható meg egy más kulturális háttérrel rendelkező olvasó számára; hogy mennyiben merít a folklórból; egészen addig, hogy milyen irodalmi kategóriák segítségével írható le. A következőkben tehát azt nézzük meg, hogy a mai obi-ugor széppróza műfaji körülírásakor milyen nehézségekkel kerülünk szembe.

A „szóbeliség” és az „írásbeliség” dimenziói

Ezen a ponton talán maga a „szóbeli kultúra” kifejezés némi pontosításra szorul. Nem is feltétlenül az írásbeliség nélküli népeket értem alatta, hanem a természeti, nem urbanizált népeket. Tegyük hozzá, hogy – mint ezt alább látni fogjuk – ez a kettő általában egybeesik: amelyik nép írásbeliséget teremt, vagy külső hatásra megismerkedik az írásbeliséggel, annál általában már letelepült, vagy egyenesen városi életmóddal számolhatunk. Ennek demonstrálására a következő szempontrendszer segíthet a – jócskán leegyszerűsítve – egy skála képzelt végpontjainak tekintett „szóbeliséget”, illetve „írásbeliséget” pontosabban körülírni.

³ Domokos Péter: *A kisebb uráli népek irodalma*, kézirat, az ELTE finnugor szakán az 1996–97-es tanév tavaszi félévében elhangzott előadás.

Az első a szociológiai dimenzió, melyhez David Riesman hármastipológiáját veszem alapul (Riesman 1996).⁴ Az ún. *tradíciótól irányított* társadalomban, mely (legalábbis nyugaton) egészen a középkor végéig tartott, a konformitást az biztosítja, hogy a közösség tagjai hajlamosak a hagyományoknak megfelelően élni. Az egyén megtanulja, hogy a közösség nem újításokat, hanem alkalmazkodást vár el tőle. Ez a típus az egymást követő generációkban alig-alig változó viszonyok tisztetétét biztosítja, ezáltal a társadalmat hosszú ideig tartó, viszonylagos állandóság jellemzi. Az egyéntől azt várják el, hogy a helyesnek vélt módon viselkedjen; a viselkedéstől való eltérés szankciója a közösség előtti megszégyenítés, a visszatartó erő az ettől való félelem.

A tradíciótól irányított társadalmat váltotta fel nyugaton – a reneszánsz, a reformáció, az ellenreformáció, az ipari forradalom és a 17–19. századig lezajlott politikai forradalmak különböző stációi során – az ún. *belülről irányított* társadalom. Itt az egyén konformitását az biztosítja, hogy már gyermekkorában magáévá teszi (általában a szülők által felmutatott) célok és morális normák egész sorát (Riesman ezek összességét „pszichológiai iránytűnek” nevezi), melyek akkor is irányítják, ha később esetleg egészen más környezetbe kerül. Ez a típus belső kormányzásának engedelmessé válik, és ha ettől az irányvonalától eltér, úgy büntudat alakul ki benne.

A belülről irányított típust létrehozó forradalom a világ egyes részein még mindig zajlik, a fejlettebb országokban viszont a 20. században már új típusú forradalomnak lehetünk tanúi. Ennek nyomán körvonalazódik az új, az ún. *kívülről irányított* társadalmi karakter, melyben az egyén nem egy zárt közösségtől, nem is a szüleitől, hanem egy sokkal tágabb körtől tanulja meg – még csak nem is a viselkedés normáit, hanem azt a finomra hangolt érzékelő berendezést (Riesman terminusával: „radar”), mellyel felfogja a külvilág üzeneteit, hogy azután azokra villámgyorsan reagálni tudjon. Ez a kívülről irányított ember konformitása: kifelé figyel, és rugalmasan alkalmazkodik az éppen aktuális csoporthoz. Az ilyen ember kozmopolita, csoportjai nem kötöttek, elmosódik előtte az ismerős és az ismeretlen közti határ. Éppen ezért az előző két típussal szemben az ő legfőbb pszichológiai mozgatórugója a diffúz aggodalom. Könnyen beláthatjuk, hogy eszerint a szociológiai szempont szerint a hagyományos obi-ugor közösség a tradíciótól irányított társadalom kategóriájába sorolható, de ide sorolható még nyugaton a középkori paraszti közösségek sora, egybeült pedig a mai természeti népek nagy része, ahol úgyszintén hasonlóan kicsi közösségekkel és többnyire írásbeliség nélküliséggel vagy fiatal írásbeliséggel kell számolnunk. Ebből szakad ki azután a továbbtanuló hanti vagy manysi értelmiségi, nem véletlen hát, hogy a gyermekkor és a városi kultúra közti ellentét későbbi prózájában hangsúlyos szerepet kap.

A „szóbeliség” körülírásához a következő a kulturális antropológiai dimenzió. Skálánk két végpontján a kulturális antropológia terminusaival élve a zsákmányoló, halászó-vadászó-gyűjtögető, esetünkben a rénszarvas részbeni háziasításával, valamint a szezonális szálláshelyek váltogatásával leírható kultúra, a másik végén pedig a modern, nyugati, indusztriális és urbanizált kultúra áll. Ebből a szempontból az obi-ugorok – ma már felbomlóban lévő – hagyományos életmódja az előbbibe tartozik. Tudjuk, hogy a zsákmányoló, termelő és a korai letelepült (és akár városokat is

⁴ Igaz, hogy Riesmannak a '60-as években kidolgozott elméletei helyenként elavultnak tekinthetők, az itt szereplő híres hármastipológiája azonban mai is alapvető jelentőséggel bír.

kiépített) társadalmak szintjén nem jellemző az írásbeliség; az csak az első államszervezetek kiépülésével jön létre.

Itt érdemes megemlíteni az obi-ugoroknál a társadalomnak 20. század közepe óta egyre feltűnőbb kétszer hármas tagolását. Horizontálisan az erdő/falu/város hármas tagolás figyelhető meg.⁵ A tajgán, az erdőben élő hantik és manysik hagyományos halász-vadász életmódot folytatnak, egy részük (főleg azokon a területeken, ahol a sűrű erdő miatt a réntartás nem lehetséges) letelepült életmódot folytat, és csak kiegészítésképpen halászik és vadászik. Faluban laknak azok, akik a természeti környezet pusztulása arra kényszerített, hogy beköltözzenek a mesterségesen létrehozott kistelepülésekbe. Tegyük hozzá, hogy az annak idején Szovjetunió-szerte hirdetett kampány bevallottan letelepíteni igyekezett a nomadizáló népeket. A továbbtanult hantik és manysik csak a faluban, még valószínűbb azonban, hogy csak a városban találnak állást. A városban lakó obi-ugoroknak durván két rétegét különböztethetjük meg: az értelmiséget és a segédmunkásokat. A városban már elterjedt az írásbeliség, írástudását azonban itt is jellemzően inkább az értelmiség használja.

Vertikálisan pedig a nagyszülő/szülő/gyerek generációs tagolást figyelhetjük meg: a mai, nagyszülőkorú öregek jobban beszélnek hantiul, illetve manysiu, és kevésbé oroszul, továbbá kevésbé használják internátusban elsajátított írástudásukat, mint a fiatalabb nemzedékek. A mai szülőkorú generáció gyakorlatilag kétnyelvűnek tekinthető; gyerekeivel gyakran csak oroszul beszél, mondván, hogy a gyerekek könnyebb dolga legyen az életben. A mai fiatalok és gyerekek pedig jellemzően jobban beszélnek oroszul, mint hantiul vagy manysiu, és írni-olvasni tudásukat is többször használják, mint az idősebbek.

Szempontrendszerünkben következik a vallástörténeti dimenzió. Vallástörténeti, vallásszociológiai szempontból a képzeletbeli skála két végpontján a vallásos embert, a *homo religiosus*-t, illetve az ateista (vagy Mircea Eliade [1996] terminusával: „vallástalan”) embert találjuk. Az egész társadalom szintjére kivetítve ez a vallástudomány szembenállást jelent. A hagyományos obi-ugor életmódra (mint a természeti népekére általában) jellemző, hogy a világképet, a gondolkodásmódot teljesen áthatja a természetfölötti hit. Ennek rendelődik alá a tér- és időszemlélet, a történelemfogalom, a mítoszkinés, a rítusok, egy sor nyelvi megnyilvánulás (pl. tabunyelv) stb., és ez szűrődik át a városban élő hantik vagy manysik gondolkodásmódjába is.

Végül nézzük az irodalmi-kulturális vagy irodalomszociológiai dimenziót. A nyugati irodalomtörténet ma már az irodalomba beletartozónak veszi a nem írott irodalmat is, de szerencsésebb, ha nem az írottat állítjuk szembe az íratlannal, vagy a műirodalmat a népi irodalommal, hanem inkább a szépirodalmat a közösségi irodalommal. Tudjuk, hogy minden kornak, illetve társadalmi rétegnek megvannak a maga közösségi műfajai; a mai nyugati (urbánus) kultúrában ezek némelyike írásban terjed ugyan, de úgy viselkedik, mint a közösségi költészet. A diakron hármasság megállapításában Thienemannt (1931) követem; ő szóbeliség-kézírtos korszakműirodalom folytonosságot állapít meg. Tudjuk viszont, hogy az átmenetnek különböző társadalmi és kulturális fokozatai vannak. Az obi-ugor szépirodalom több szempontból is átmenetinek tekinthető: keletkezését és a továbbhagyományozás módját

⁵ Interjú Kerecsi Ágnessel. Kézirat. Az interjút e sorok írója készítette.

tekintve műirodalom (bár a szerzők néha nem csak a magukénak, hanem az egész közösség szellemi termékének érzik a leírt szöveget), a visszatükröződés módját tekintve azonban mindenképpen a közösségi irodalmakhoz áll közelebb, hiszen az egész közösségre jellemző, általános problémákat dolgoz fel.

A képzeletbeli skála két végpontjaként tehát leegyszerűsítve a szóbeli–írásbeli kultúrákat, illetve a közösségi irodalmat–műirodalmat jelöltük meg. Említettük, hogy ebből a szempontból az obi-ugor prózairodalom valahol a kettő között helyezhető el, ugyanakkor azt is előrebocsátottuk, hogy a művek sokszor inkább a szóbeli kultúrában felnőtt ember gondolkodásmódját tükrözik. A mi szemszögünkben a fenti négy dimenzió ugyanannak a problémának – akárcsak egy prizmanak – négy különböző oldalát képviseli. A cikkben használt „szóbeli kultúra” voltaképpen leegyszerűsítő, összefoglaló terminus. A szóbeli (értsd: írásbeliség nélküli) kultúra, és ehhez kapcsolódóan a népköltészet általában a preindusztriális, nem urbanizált társadalmak sajátja, csakúgy, mint az a jelenség, hogy a világképben a természetfölöttibe vetett hit dominál. Ezzel szemben az írásbeliség megjelenése általában a régóta letelepült, erősen szervezett és központosított társadalmaknál figyelhető meg, és – a helyzetet megintcsak erősen leegyszerűsítve – a modern társadalmakban tapasztalható a világ fokozatos deszakralizálódása is (Eliade 1996: 193). E kétféle világlátás szembenállását egyébként a művében a vallásosságra koncentráló Eliade is „végső soron a modern és a premodern ember közötti ellentétként” fogalmazza meg.

A szóbeliség felbomlása. Átmenet a szóbeliségből az írásbeliségbe

A szóbeliség felbomlását és az írásbeliségbe való átmenetet leírhatjuk egyrészt a társadalom, másrészt pedig az irodalom szintjén. Történelmi kortól és kultúrától függetlenül általában meghatározott társadalmi, gazdasági és kulturális körülmények indíthatják el a szóbeliség felbomlását. Összefoglalóan (és természetesen a kérdést itt is jócskán leegyszerűsítve) elmondhatjuk, hogy az írásbeliség belső (egy adott kultúrán belüli) kifejlődése a hosszú távon letelepedett életmódon túl legtöbbször a nagyobb hatalmi és gazdasági központok kialakulásával, az irányítás központosulásával és szervezettebbé, összetettebbé válásával, valamint a társadalmi rétegződés árnyaltabbá válásával figyelhető meg. Egyes népek másoktól veszik át az írásbeliséget, megint másoknál kívülről, mesterségesen hozzák létre azt számukra – mint ez az obi-ugorok esetében ismeretes. Az ő írásbeliségük a 19. század végéig nyúlik vissza, amikor a pravoszláv hittérítők szójegyzékeket készítettek egy-egy adott nyelvjárásban, és vallási szövegeket fordítottak le ezekre. Az 1920-as, 30-as években oktatási segédanyagként megjelentek az első ábécéskönyvek, ám az írásbeliség azóta sem terjedt el széles körben: az írástudók aránya ma is igen alacsony. Ezért részben az orosz szellemiségű bentlakásos iskolák a felelősek. A nyelvi helyzetet tovább nehezíti a két nyelv erős dialektális tagoltsága, a nyelvek alacsony presztízse, az orosz nyelvű írásbeliség szűrő szerepe, az általános kétnyelvűség és a több irodalmi nyelv. Azaz itt nem pusztán arról van szó, hogy az obi-ugorok írásbelisége fiatal; a kérdést a népek és nyelvek kisebbségi helyzete is nehezíti.

Ami a szóbeliség felbomlását és az írásbeliségbe való átmenetet illeti, ez a folyamat természetesen egy adott nép irodalmán is nyomot hagy. A nyugati irodalommal ellentétben az obi-ugoroknál kimarad a köztes, ún. kéziratos korszak, sajátos ugrás történik a műirodalomba, ezért abban fokozottabban (és persze máshogy)

jelentkeznek a szóbeliség maradványai. Ha az egyszerűség kedvéért a már említett skála két képzeletbeli végpontjának a közösségi (és általában szóbeli) irodalmat, illetve az írott műirodalmat vesszük, valamint felvesszük a skálán való elhelyezéshez számunkra releváns szempontokat, majd a mai obi-ugor szépprózát ezek alapján megpróbáljuk elhelyezni, érdekes képet kapunk.

	közösségi irodalom (premodern, szóbeli)	az obi-ugor széppróza a kettő között	szépirodalom (próza)
keletkezés módja	közösségi	*	egyéni
továbbhagyományozódás módja	polimorfia	*	eredeti (hiteles) forma
visszatükröződés módja	absztraktabb, általánosabb problémák	*	egyéni problémák
egyén szerepe a közösségben	nem különül el	*	elkülönül („művész”)
egyén viszonyulása a hagyományhoz	hagyománykövetés	*	innováció
szöveg szerepe a közösség életében	kollektív identitás: formatív funkció (<i>kik vagyunk?</i>) normatív funkció (<i>mit kell tennünk?</i>)	*	egyéni önkifejezés, melynek megfogalmazásában döntő szerep jut az esztétikumnak
egyén és közönség (befogadó) viszonya	jelenvaló közönség	* a szerző „insider” (befelé definiál) * a szerző „outsider” (kifelé dokumentál)	távoli közönség; a közönség individualizálódik; nagyobb szellemi szabadág befogadáskor
nyelvhasználat	szóban adják elő (v. ha le van jegyezve, ilyen eredetű); „jelölt” nyelv, mely különbözik a mindennapitól (szakrális vagy ilyen eredetű)	(*) *	eleve írott, megszerkesztett; „jelölt” nyelv, mely különbözik a mindennapitól (művészi nyelv)
világkép	archaikus, „premodern”, szóbeli kultúra	*	városi, modern, írásbeli kultúra

(*) Bár az obi-ugor szépprózában fellelhetők a folklórnyelv bizonyos elemei, erről itt nem lesz szó, egyrészt mert a fordítás – mint szűrő – ennek vizsgálatát erősen kérdésessé teszi, másrészt mert – mint említettük – a készülő disszertációnak nem is ez a célja.

A táblázatból jól látszik, hogy bár az obi-ugor széppróza formailag valóban műirodalomnak számít, számos más szempontból – sok más kisebbségi természeti nép fiatal szépirodalmához hasonlóan – közelebb áll a közösségi irodalom kategóriájához.

Az archaikus természeti népeknél elképzelhetetlen, hogy az egyén bármi módon a közösségen kívül vagy annak ellentétéként jelenjen meg; a természeti népek, az őslakos kultúrák nem kultiválják az eredetiséget és a kitűnni vágyást. (Krupat 1985: 11, 29). Ugyanakkor jegyezzük meg, hogy a jó énekmondók, mesemondók szerepe az obi-ugoroknál (és nyilván más szóbeli kultúráknál is) bizonyos fókig kitüntetett, ám ez a fajta kiemeltség nem éri el a nagy hagyományokkal rendelkező szépirodalmak író-költő-művész szerepének társadalmi különválását. A korai középkorban vagy a mai szóbeli kultúrák esetében a népköltészet egészen más funkciót töltött vagy tölt be, sokkal inkább közösségi médiumként funkcionál: szerepe a hagyományörzés, a nép kulturális identitásának meghatározása és megerősítése (Niles 1999: 16). És bár a népköltészet hagyományörzője és a szépirodalom művész-szerzője közti szembeállítást nem kell feketén-fehéren vennünk, az obi-ugor széppróza-szerzők inkább a közösség részei, népük sorsának szinte anonim képviselői és leírói, semmint magányos zsenik, akik művészi mivoltukban elkülönülnek a közösség többi részétől és saját önkifejezésükre koncentrálnak. Jó példa erre a közösségi szerepre Jeremej Ajpinnak az *A hamvadó tűznél* c. művéhez írt előszava, amelyet ő az olvasóhoz szóló „elégianak” nevez. Ebben olvashatjuk a következőket:

„E könyvet még születésem előtt kezdtem írni. Kezdetben így sejtettem. Ma már tudom, biztosan így is van – világra jöttömnél jóval korábban született. Hiszen nem is én írtam, hanem Anyám, Apám, Roman bácsikám, Keresztapám, az agg Jefrem és Iván dédapám. Születésénél sokan bábáskodtak – közeli és távoli rokonaim, Fivéreim, Nővéreim, a Folyók, a Tavak, a Fenyvesek, az Erdők, a Vadak és a Madarak, a Fák és a Füvek. És persze a Föld meg az Ég Istenei és Istennői. (...) Hogy mikor fejezem be ezt a könyvet, hogy végére érek-e egyáltalán – nem tudom. Az is előfordulhat, hogy a sors akarataiból valamelyik rokonom fejezi be.” (Ajpinn 1998: 5)

Ez az idézet jól példázza, hogyan kell elképzelnünk azt, hogy az obi-ugor széppróza írója népének képviselője, osztozik annak sorsában; ő is ugyanúgy nőtt fel, mint annak többi tagja. Mint a többi hagyományos életmódot folytató kis népnél, úgy az obi-ugoroknál sincsenek olyan nagy társadalmi különbségek, mint a nyugati kultúrákban, amelyek a közösséget függőleges irányban osztályokra osztanak; ezek az emberek tudják, mit élnek át a többiek, mert ők is ugyanazt élik át. Maga is hangsúlyozza, hogy a hagyományba beleszületik, annak folyama már jóval öelőtte létezett. A szerző műve, elbeszélése úgy része a nagy obi-ugor mitologikus elbeszélésnek, ahogy élete a teremtés újra meg újra lejátszott, végtelen része.

A kisebbségi közösségek irodalmában gyakori jelenség, hogy „a szerzői 'én' nem egyéni, hanem kollektív identitást hordoz, méghozzá azét az egész kultúráét, hagyományét, amelynek az egyén szerves része” (Lee–Rijsberman 1998: 81). A közösségi irodalom Jan Assmann terminológiájával élve *normatív* és *formatív* szempontból meghatározza és folyamatosan fenntartja a közösség kollektív identitását (Assmann 1999: 140–1). Tegyük hozzá, hogy krízishelyzet esetén, amikor a közösség

kisebbségi helyzetéből kifolyólag létében érzi veszélyeztetve magát, ez az irodalom szükség esetén többször is újradefiniálja ezt a bizonyos kollektív identitást.

Itt érdemes szót ejteni arról is, hogy a mai obi-ugor szépirodalom természetesen magán hordozza a fiatal irodalmak jellegzetességeit. A tiszta szépprózától (elsősorban fent említett témaválasztásában, közösségi létmódjában) csak önkényesen különíthető el pl. Jeremej Ajpin publicisztikai tevékenysége, de jegyezzük meg, hogy a publicisztikát egyébként a nyugati irodalom esetében is csak a 19–20. század fordulójától választjuk le a műirodalomtól. A valódi szépprózában pedig megfigyelhető a fiatal irodalmaknál oly gyakori didaktikus jelleg, valamint a műfaji behatárolás nehézségei, melyekről Nagy Katalin is említést tesz (Nagy 2000: 15). A kisebb uráli népek irodalmának kategorizálásában pedig érdemes Domokos Péter (1975) klasszikus osztályozására és periodizációjára támaszkodni.

Az obi-ugorokkal kapcsolatban azt a kérdést is feltehetjük, hogy meddig hanti/manysi és mettől orosz valaki. Köztudott, hogy az obi-ugorok körében az asszimiláció igen előrehaladott, az „osztjákságot”, illetve „vogulásgot” esetükben nem is csak a nyelv, hanem főleg az életmód és az élőhely alapján határozhatjuk meg, méghozzá aszerint, hogy valaki a tajgán, a faluban vagy a városban él. Az obi-ugorok esetében az etnikai identitást nemcsak az anyanyelv használata vagy nem használata jelenti, hanem a kulturális háttér, a városi emberétől eltérő, a természeti emberre jellemző sajátos gondolkodásmód is meghatározza azt. Ez az irodalomra is igaz: egyrészt a témaválasztástól (a hagyományos kultúra pusztulása és az abból kiszakadt osztjások, ill. vogulok helykeresése a világban), másrészt a sajátos, a szépirodalmi szöveget is átható gondolkodásmódtól (egy szóbeli kultúrájú természeti nép gondolkodásmódjától) tekinthető „obi-ugornak” az obi-ugor irodalom. A művek vizsgálatát, behatárolását tovább nehezíti az, hogy ezek a szövegek szinte kivétel nélkül oroszul íródtak. Ugyan akadnak kivételek – például Sesztalovnak vannak szoszvai vogul, Szaltikovnak, Ruginnak és Sulginnak suriskari osztják, Ajpinnak pedig szurguti osztják nyelvjárásban írott művei –, a helyzet mégis az, hogy a szerzők prózájukat többnyire oroszul írják. Schmidt Éva szerint a vers és az ének egyszerűen „könnyebben jön” anyanyelven.⁶ Nagy Katalin arra utal, hogy esetleg maga a (vogul, ill. osztják) nyelv „nem megfelelően fejlett”, így az író „esetleg művészként sem tud tökéleteset alkotni, mert nem elég pallérozott, finom az eszköz” Nagy 2000: 15), az írók többek között ezért is kényszerülnek oroszul írni. Csepregi Márta azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelv igenis elég jó lenne, csak sok esetben az író nyelvtudása nem az.⁷ Köztudott, hogy a vogul és az osztják nyelv szorosan kötődik a hagyományos tajgai életmódhoz, és azt a faluba, ill. városba költözéskor gyakran felváltja az orosz. Az obi-ugor nyelveken évszázadokon át született népköltészet, annak alkalmatlanságáról tehát szó sincsen. Sokkal inkább az a döntő, hogy maguk az írók kiszakadnak a nyelvhez kötődő hagyományos kultúrából, amikor internátusba kerülnek, majd később továbbtanulnak. Az ún. világirodalmat az orosz nyelv közvetítésével ismerik meg, az *írás mint olyan* nyelve az orosz lesz. És mint Niles állítja, a próza – amely a költészethez képest viszonylag későn alakul ki – általában alkalmasabb a rendszerezett, elemző jellegű gondolkodásra, és viszont: az ilyen gondolatszerkesztés prózában adható vissza jobban (Niles 1999: 9). Egy alapvetően

⁶ Schmidt Éva szóbeli közlése

⁷ Csepregi Márta szóbeli közlése

szóbeli kultúrában felnőtt írónak talán ezért nehezebb vogulul vagy osztjákul prózát írni, míg a vers és az ének esetleg fejben – hagyományos gondolatalakzatként – anyanyelven születik. Az osztják és a vogul beszélt nyelvek, ezért ha egy obi-ugor író anyanyelvén írna, a fent említett okok miatt valószínűleg egyébként sem ugyanazt a nyelvi regisztert használná írásban, mint szóban.

A nyelv választásnál a nyelvtudásról és a nyelv kifejező erejéről való elmélkedésen kívül természetesen más szempontok is szóba jönnek. Jól tudjuk, hogy az obi-ugor nyelvek nyelvjárásilag igen tagoltak (bár ez elsősorban az osztjákra vonatkozik, hiszen a vogul esetében gyakorlatilag már csak az északi nyelvjárást tartják számon). Nincs egységes irodalmi nyelv, ez már eleve töredékére csökkenti az anyanyelven íródott művek potenciális olvasótáborát, melynek létezése eleve kérdéses. Mivel az obi-ugor kultúra túlnyomó többségében szóbeli kultúra, azok, akik beszélik az anyanyelvüket, szinte egyáltalán nem használják azt írásban. Az obi-ugor szerzők így is elég nehezen tudják műveiket kiadni, ha azonban anyanyelven írnának, az anyanyelvét jól ismerő maroknyi értelmiségen kívül nem is igen lenne, aki el tudná olvasni. Mindent összevetve tehát az írók részéről érthető választás, hogy oroszul írnak. Akkor viszont két kérdés merül fel: egyrészt, hogy obi-ugor irodalomnak tekinthetjük-e az obi-ugor szerzők oroszul írt műveit, másrészt pedig hogy egyáltalán kinek szólnak ezek a művek.

Az előbbi kérdést a témaválasztás és a gondolkodásmód kapcsán már megválasztottuk, térjünk át tehát az utóbbira. Ma már nem akad olyan vogul vagy osztják, aki ne tudna oroszul, elvileg tehát alkothatnák ők is az olvasóközönséget. Csakhogy esetükben szóbeli kultúráról van szó; szépirodalmuk igen fiatal, tehát még nem jött létre állandó olvasóközönség. Schmidt Éva szerint a helyi orosz értelmiség érzékenyen olvassa az obi-ugor irodalmat,⁸ és említettük, hogy ezek a művek eljutnak a finnugrisztika iránt érdeklődő szakértő és kisszámú laikus közönséghez is. Az obi-ugor szépirodalomnál érdekes kettősség figyelhető meg: a szerző egyrészt kifelé, az eltérő kulturális háttérrel rendelkező olvasó számára – kívülállóként, mintegy türelmesen magyarázva – dokumentálja az eredeti kultúra pusztulását, és bemutatja az abban a kultúrában élők aktuális problémáit. Ebből a szempontból a művek valóban az obi-ugor kultúrán kívül állókhoz szólnak. Másrészt azonban a kollektív identitás definiálása, a válsághelyzetben levő nép identitáskeresése, a kulturális tudás továbbadásának igénye szintén fellelhető a szövegekben; ebből a szempontból – közösségi műfaj lévén – a műirodalom folytonosságot képez a népköltészeti hagyományokkal. A sajátos kettősség tehát abban áll, hogy a szövegek akarva-akaratlanul egyrészt „befelé”, saját közösségük felé az identitás definiálását és megőrzését szolgálják, míg „kifelé”, a külvilág felé a kultúra dokumentációját.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a szövegekben csak úgy hemzsegnek a példák a természeti nép világlátásának, tér- és időszemléletének, a természetfölötti megjelenési módjainak. Már elkészült szakdolgozatomban, illetve készülő disszertáciomban ezért külön fejezetet szentelek az archaikus világkép megjelenési formáinak. Továbbá megpróbálok utánajárni, felfedezhetők-e vajon a szövegekben – bármily leromlott formában is – mítosztöredékek, mesebetétek, valamint egyéb, az obi-ugor folklórból ismert műfajok maradványai is.

⁸ Schmidt Éva szóbeli közlése.

HIVATKOZÁSOK

- Ajpin, Jeremej 1998: *A hamvadó tűznél. Elbeszélések az Obi Észak hanti népének hitéről, szokásairól, szertartásairól, hagyományairól*, ford.: Nagy Katalin, utószó: Domokos Péter, Budapest, Larus Holding.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz.
- Csepregi Márta 2000: Előszó, in Moldanova, Tatjana: *A Malangi Anna Középső Világbeli élete. A civilizáció érintései. Két kisregény*, ford.: Nagy Katalin, Budapest, Balu-Typo Med. Bt. 6.
- Domokos Péter szerk. 1975: *Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükré*, Budapest, Európa.
- Eliade, Mircea 1996: *A szent és a profán. A vallási lényegről*, Budapest, Európa.
- Goody, Jack 1997: *The Interface between the Written and the Oral*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jauss, Hans Robert 1997: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris.
- Krupat, Arnold 1985: *For Those Who Come After. A Study of Native American Autobiography*, Berkeley/Los Angeles, University of California Press.
- Lee, Wai Sum Amy–Marijke Rijsberman 1998: *The Autobiographical Novel*, in Paul Shellinger szerk.: *Encyclopedia of the Novel I*, Chicago–London, Fitzroy Dearborn Publishers.
- Nagy Katalin 2000: Hanti és manysi költők, írók Magyarországon, *Finnugor Világ* 5/3, Waldborg Bt, Budapest.
- Niles, John D. 1999: *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Riesman, David 1996: *A magányos tömeg*, Budapest, Polgár Kiadó.
- Rosenberg, Bruce A. 1991: *Folklore and Literature. Rival Siblings*, Knoxville, University of Tennessee Press.
- Sesztalov, Juvan 1975: *Amikor a nap ringatott*, Budapest, Magvető.
- Thienemann Tivadar 1931: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Budapest.

CONTEMPORARY OB-UGRIC PROSE FICTION ON THE BORDERS OF FOLKLORE AND LITERATURE

BORBÁLA BÁRÁNY

This article handles the question of contemporary Ob-Ugric prose fiction in an interdisciplinary context, drawing on the methods of sociology, cultural anthropology and literary theory. The basic idea is that this prose fiction, although formally being the product of one author, is somewhere on the borders of folk literature and modern fiction. It follows from this borderline position that this prose fiction has interesting distinctive features in three areas: in being the mirror of an *archaic culture*, in being the literature of a *minority community*, and in being a *young literature*.

In the article I look at the relationship between the text and its possible receptions, discussing questions like the unfamiliarity of a culture completely different from the reader's one, or the so-called "folklorization" process that such texts may fall under when translated, published and read in a Western context. It is interesting to see how the basic "archaic-ness" or "oral-ness" of the culture disintegrates in society, how a young written culture is being born, and what changes this brings to the young prose fiction: how individual, tradition and collective identity interact within the community. As a heritage of the archaic culture, the texts show not only a temporal and spatial concept completely different from the Western one, but also examples of a ritual behaviour and insert of mythology drawing from the beliefs of the Ob-Ugric peoples. However, the authors interestingly play two roles: they act as "insiders" in redefining and strengthening the collective identity of the culture, but they act as "outsiders" in documenting the ancient traditions and the recent crisis of a disintegrating culture.

KONTAKTUSHATÁSOK AZ AMERIKAI MAGYARBAN ÉS FINNBEN

A MAGÁNHANGZÓ-HARMÓNIA ESETE

BOTKA GABRIELLA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a magánhangzó-harmónia produktivitását vizsgálom a magyar és a finn nyelv Észak-Amerikában beszélt kontaktusváltozatában, az amerikai magyarban és az amerikai finnbén. Bár mindkét nyelvváltozat jelentős mértékű kutatás tárgya volt már, a magánhangzó-harmónia témáját kevés tanulmány részletezi. Úgy gondolom, hogy ha föl akarjuk térképezni az amerikai magyar és az amerikai finn fonológiát, akkor a magánhangzó-harmóniát is részletes vizsgálat tárgyává kell tenni. Dolgozatommal (1) be kívánom mutatni a standard magyar és standard finn magánhangzó-harmónia szabályoktól való eltéréseket, és (2) össze kívánom vetni az ismertetett hasonlóságokat és különbségeket a két amerikai nyelvváltozatban.

2. Definíciók

2.1. Nyelvkontaktus, kölcsönzés

Munkám tematikája a nyelvkontaktus és a kölcsönzés fogalmai köré szűvődik. Nyelvkontaktusnak a Peter Trudgill definíciójában közöltek tekintem: a nyelvkontaktus olyan helyzetek sora, melyben „két vagy több, közös anyanyelvvel nem rendelkező beszélői csoport társas érintkezésben áll egymással”¹ (Trudgill 1997: 56). Az emberek és így a nyelvek közötti érintkezés elkerülhetetlen velejárója, hogy a nyelvek befolyásolják egymást: „a nyelvkontaktus és az abból eredő különböző helyzetek és hatások [...] szorosan egybefonódó nyelvi és nem-nyelvi jelenségek egészét rejtik”² (Haugen 1956: 39).

A kölcsön szó és a kölcsönzés fogalmát a haugeni értelemben használom: a kölcsön szó a kölcsönzési folyamat lexikai szintű végterméke, egy olyan lexikai elem, mely kölcsönzés során az egyik nyelvből átkerül a másikba. A kölcsönzés, mely diffúzió (*diffusion*), interferencia (*interference*) és transzferencia (*transference*) néven is ismert, „a beszélő kísérlete olyan nyelvi minták reprodukálására egy nyelvben, amelyeket egy másikban tanult”³ (Haugen 1953: 384). A másik nyelvbe átkerjedő 'A' nyelvbéli elem a minta (*model*), a másik nyelvbe átkerjedt elem a replika (*replica*). A mintát adó nyelv a forrás-/donor-/átadó nyelv (*source/donor/lending language*), a

¹ Az angol idézetek és fogalmak saját fordításaimban szerepelnek, ahol nem, ott feltüntettem a fordítót.

² „The various situations of language contact and resultant influence [...] reveal a complex of closely intertwined linguistic and non-linguistic phenomena.”

³ „... an attempt by a speaker to reproduce in one language patterns which he (sic!) has learned in another.”

replikát befogadó nyelv pedig az átvevő/kölcsönző nyelv (*recipient/borrowing language*). A mi esetünkben forrásnyelv az amerikai angol és átvevő nyelv az Amerikában élő magyarok és finnek nyelve.

2.2. Magánhangzó-harmónia

— — — A magánhangzó-harmónia magánhangzók közötti, egy vagy több tulajdonság szerinti egyezés az egymást követő szótagokban (Matthews 1997: 400), viszonylag ritka nyelvi jelenségnek mondható, a világ nyelveinek mindösszesen tizenkét százalékában fordul elő (Lauerma 1993: 23): bizonyos afrikai nyelvekben, Eurázsia uráli és altáji nyelveiben és az Indiából Tibeten keresztül Szibéria legkeletibb részéig húzódó övezetben beszélt nyelvekben, valamint Észak-Amerika indián nyelveiben. Bár a magánhangzó-harmónia terminus igen gyakran előfordul a különböző magánhangzórendszerek leírásakor, az, hogy a szerzők mit értenek magánhangzó-harmónián, nagy változatosságot mutat. Pekka Sammallahti szerint (1980: 3) „a nyelvészek hajlamosak egyszerűen magánhangzó-harmóniának nevezni majdnem minden olyan rendszeres korlátozást, amely a magánhangzók előfordulására vonatkozik, legalábbis akkor, amikor egy magánhangzó kizár egy másikat, vagy amikor a magánhangzó-paradigma egy része zár ki egy másikat”.⁴

A szakirodalomban fellelhető meghatározások – amint az Lauerma áttekintéséből kitűnik (1993: 7–28) – egy része egyes nyelvekre, legfeljebb nyelvcsaládokra vonatkozik, I. Hakulinen és Ojanen definíciója (1970: 220), egy másik részére pedig az jellemző, hogy több vagy kevesebb jellemvonás felsorakoztatásával próbál meg egy mindenre kiterjedő definíciót létrehozni: jelenségek csoportjaként értelmezi a magánhangzó-harmóniát. Erre példa Aoki (1968: 142–3) hármas, Ultan (1973: 39–40) ötös, és Clements (1976: 112) szintén ötös kritériumrendszere.

Léteznek továbbá olyan definíciók, melyek tágan, függőségi vagy asszimilációs jelenségeként értelmezik a magánhangzó-harmóniát, mint Comrie (1988: 452) és Collinder (1960: 208).

A többi nézettel szemben Wiik (1988:12–16) fontosnak látja hangsúlyozni, hogy egy egyetemes meghatározás létrehozása előtt arra kell törekedni, hogy minél több nyelv magánhangzó-harmóniáját leírjuk, és csak ez után egyesítsük ezeket a nyelvspecifikus meghatározásokat univerzális definícióvá. Egy ilyen definíciónak meg kell tudnia különböztetni a harmóniát más hangjelenségektől, és a világ nyelveiben előforduló összes típust le kell tudnia írni. Wiik 1985-ben bemutatott kritériumrendszere tulajdonképpen feltételek sorozata, amelyekből minél többet tölt be egy jelenség, annál inkább magánhangzó-harmóniának tekinthető. A magánhangzó-harmónia (1) asszimiláció, amely (2) magánhangzók közti és (3) részleges (tehát nem mindig teljes) (4) távhaszonulás (nem csak közeli), amely (5) a magánhangzók természetes osztályait érinti és (6) a jelöltségi viszonyok szempontjából szekunderizáló (Lauerma 1993: 15).

Dolgozatomban magánhangzó-harmónia definíciónak ezt a rendszert fogadom el rugalmas és kimerítő volta miatt, a magyar és finn magánhangzó-harmóniát tekintve

⁴ „Linguists tend to call almost all systemic restrictions for the occurrence of vowels simply vowel harmony, at least when one vowel phoneme excludes another or when one part of the vowel phoneme paradigm excludes another.”

pedig a Kiefer-szerkesztette Strukturális magyar nyelvtan második kötetében leírtakból, és a Karlsson (1982)-ben közltekből indulok ki, melyekről részletesen I. a 4.1. és 5.1. pontokat.

3. Módszertan, adatforrások, adatok

Dolgozatom módszerét az amerikai magyarok és finnek magyar, illetve finn nyelvváltozatába az amerikai angoltól kölcsönzött szavak vizsgálata adja, hiszen azáltal, hogy megvizsgáljuk a kölcsönszavakhoz csatolt toldalékok minőségét és viselkedését, képet kaphatunk arról, hogy jelenleg milyen magánhangzó-harmónia szabályok működnek a nyelvben (Kontra – O. Ringen, 1986: 1). É. Kiss Katalin szerint a „termékenységi vizsgálatánál nem a létező szavak a döntőek, hanem az új képzések lehetősége” (É. Kiss et al. 1999: 222). A nyelvi érintkezésből adódóan a két vizsgált nyelvváltozatban nagy az új képzési lehetőségek száma.

Az adatokat elsődlegesen két nyomtatott forrásból gyűjtöttem. Az egyik Vázsonyi Endre 1995-ben megjelent *Túl a Kecegárdán* című amerikai magyar szótára, a másik pedig Pertti Virtaranta 1992-es amerikai finn szótára, az *Amerikansuomen sanakirja*. Mindkettő az adott nyelvnek az amerikai angollal kontaktushelyzetben élő változatát dolgozza föl. A két szótár azért alkalmas adatforrásnak, mert élőnyelvi adatokra támaszkodik, azaz olyan címszavakat és példamondatokat tartalmaz, amelyek interjúalanyokkal készített beszélgetések során hangzottak el. Vázsonyi adatai nyolcvanöt adatközlőtől, Virtarantáé pedig körülbelül ötszáztól származnak. A beszélt nyelven kívül Virtaranta szótára amerikai finn újságokból, albumokból és évkönyvekből is tartalmaz adatokat.

Az, hogy adatforrásként szótárak szolgálnak, két fontos következményt von maga után. Először is, így az adatközlők nyelvváltozatának csak töredékét lehet megvizsgálni, mert a szótárak csak részleteiben tartalmazzák az interjúk nyelvi anyagait. Másodszor az interjúk, természetükből fakadóan, csak kiszámíthatatlan számú formában és véletlenszerűen tartalmazzák a vizsgálni kívánt adatokat. Éppen ezért az 'amerikai magyar' és 'amerikai finn' megnevezések alatt dolgozatomban az interjúalanyok nyelvváltozatainak azt a részét értem, amelyek megtalálhatóak a szótárban.

Az alkalmazott vizsgálati módszer a következő volt. A szótárak azon szavait (szócikkek és példamondatok szavait), melyekben nem működnek a standard magyar és finn magánhangzó-harmónia szabályok, kigyűjtöttem, majd részletes elemzés alá vettem a szótövön belüli és a szuffixális diszharmónia szerint, lévén a szótó és a toldalékok a magánhangzó-harmónia működési tartományai.

Az amerikai magyar és az óhazai változat összevetésére kérdőívet szerkesztettem (I. Függelék), amelyet ötven, a Szegedi Tudományegyetemen tanuló egyetemi hallgatóval tölttettem ki. A célból, hogy az anyanyelvi finn beszélők által Finnországban beszélt nyelvváltozatot meg tudjam vizsgálni, Mäkelä 1997-es *Stadin snadi slangisanakirja* (*A Pocket Dictionary of Helsinki Slang*) szótárából gyűjtöttem adatokat, amely ezerötven szócikket ölel fel. Bár erről a forrásról nem derül ki, hogy összeállítója milyen módszerrel gyűjtötte hozzá a korpuszt, annyi bizonyos, hogy több évtizede folyamatosan használatban lévő szlengszavakat tartalmaz. Azért esett a helsinki szlengre a választásom, mert ez az a finnországi nyelvváltozat, amely valószínűleg a legtöbb kölcsönszót tartalmazza, elsősorban a svéd, az angol és az orosz

nyelvből (Nuolijärvi 1997: 136–40). 'Helsinki szlengen' a Mäkelä szótárában található szócikkeket és példamondatokat értem dolgozatomban.

4. A magánhangzó-harmónia az amerikai magyarban

4.1. A standard magyar magánhangzó-harmónia jellemzői:⁵

A magyar magánhangzó-rendszer tizennégy darab, hét hosszú és hét rövid magánhangzóból áll, amelyeket az 1. táblázatban foglaltam össze a magyar helyesírásnak megfelelő jelöléssel. Dolgozatomban végig ezzel a jelöléssel utalok a magánhangzókra.

	Harmonikus magánhangzók				Semleges magánhangzók			
	Előlképzett		Hátulképzett		Előlképzett		Hátulképzett	
	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
Zárt/Felső	ü	ű	u	ú	i	í	-	-
Félig zárt/Középső	ö	ő	o	ó	-	é	-	-
Nyílt/Alsó	e	-	a	á	-	-	-	-

1. táblázat. A magyar magánhangzók Vago (1980:2) alapján

A magyar magánhangzó-harmónia a szótő-kományozta típusba tartozik, és balról jobbra terjed. A magánhangzók két csoportra bonthatók: harmonikusra és semlegesre. Elöl- és hátulképzett harmonikus magánhangzók nem fordulnak elő együtt nem-összetett szavakban, például a *város* szó csak hátulképzett, az *üstökös* szó pedig csak előlképzett magánhangzókat tartalmaz. Mégis, a kölcsönszavak gyakran áthágják ezt a megkötést, és így egyszerre tartalmaznak elől- és hátulképzett magánhangzókat, mint például a *sofőr* és a *nüansz* szavak. A semleges magánhangzók szabadon állhatnak mind elől- és hátulképzett magánhangzóval, l. a *tányér* és *pipa* szavakat. Néhány esettől eltekintve (például *-ni* és *-izmus*), a magyar nyelv toldalékainak elől- és hátulképzett magánhangzós allomorfja is van, amelyekben a következő magánhangzók váltakoznak: [ú-ű], [u-ü], [ó-ő], [á-é], [a-e] és [o-ö-e]. Vago szerint (idézi Fenyvesi 1995) három szabály irányítja a magyar magánhangzó-váltakozást:

⁵ Dolgozatomban ez a része É. Kiss et al. 1998; Fenyvesi 1995; Nádasdy–Siptár (1994) és Vago (1980) munkáira épül.

- 1) Kerek ségi harmónia
- $$\begin{bmatrix} +szill \\ -hátsó \\ -felső \\ -alsó \\ -hosszú \end{bmatrix} \rightarrow [-kerek] / \begin{bmatrix} +szill \\ -kerek \end{bmatrix} Co_$$
- (2) Jelölt harmónia $[+szill] \rightarrow [+hátsó] / \begin{bmatrix} +szill \\ +hátsó \end{bmatrix} Co_ \left(\begin{bmatrix} +szill \\ -hátsó \\ -kerek \end{bmatrix} Co_ \right)_-$
- (3) Jelöletlen harmónia: $[+szill] \rightarrow [\alpha hátsó] / \begin{bmatrix} +szill \\ \alpha hátsó \end{bmatrix} Co_$

Az (1) szabály megjósolja a [-hátsó] végződés kerek ségi harmóniáját abban a kevés számú esetben, amikor a szuffixumnak három allomorfja van, mint pl. az allativuszi esetben: *-hoz/-hez/-höz*. A (2) szabály leírja, hogy az olyan vegyes tövek után, amelyek utolsó magánhangzója semleges (pl. *tányér*), hátsó magánhangzót tartalmazó toldalék álljon. Néhány tö (pl. *József*) egyáltalán nem hozza működésbe a szabályt, míg az ingadozó tövek fakultatív jelleggel kondicionálják: a hátsó magánhangzót tartalmazó változatokat képezzük így (pl. *Ágnes*). A (3) szabály biztosítja, hogy az összes többi tö harmonikus toldalékot kapjon, valamint hogy az absztrakt, hangtörténetileg veláris töveket (pl. *híd*) hátulképzett magánhangzó kövesse a szuffixumban. Leírja továbbá azokat a vegyes töveket, amelyek utolsó magánhangzója nemsemleges (pl. *bika*), és az ingadozó tövek elülső magánhangzós változatait.

Az összetett szavak utáni toldalékok magánhangzói az utolsó szótagbeli magánhangzó minőségétől függenek, például *könyvtár-nál*, tehát ha az utolsó szótag magánhangzója hátulképzett, úgy a toldalék-magánhangzó is az lesz, ha pedig előlképzett magánhangzót tartalmaz a szótag, a toldalék-magánhangzó is előlképzett lesz.

Az [e] hovatarozása vitatott, forrásaim ellentmondanak e tekintetben. Nádasdy–Siptár (1994) szerint semleges magánhangzó, míg Kontra–O. Ringen (1986) úgy véli, hogy az [e] elülső harmonikus. Dolgozatomban kiindulásképpen semleges magánhangzónak tekintem az [i]-t, [í]-t, [é]-t, és az ingadozó [e]-t is, azonban adatokat hozok fel amellet, hogy az [e] az amerikai magyarban több esetben harmonikus, mint semleges magánhangzó.

4.2. Az idegen eredetű szavak magánhangzó-harmóniája az amerikai és az magyarországi magyarban

Fenyvesi (1995) munkája betekintést nyújt a pennsylvaniai McKeesportban beszélt magyar nyelvváltozatba. A tizenhárom órányi, magnóra rögzített interjú alapuló elemzés fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikális vonatkozásokat tárgyal, valamint bemutatja a megszólítási rendszert. A morfológiai rész, többek között, a magánhangzó-harmónia jellegzetességeit vizsgálja a diszharmonikusan ragozott és

képzett alakokban. A szerző összehasonlítja a Vázsonyi Endre amerikai magyar szótárában található diszharmonikusan képzett igei címszavakat a standard magyarbeli diszharmonikus derivátumokkal és azt találja, hogy a hátulképzett magánhangzós és a vegyes hangrendű tövek esetében nincs különbség a két nyelvváltozat között. Az előlképzett magánhangzós tövek nagy részét (hathetedét) azonban diszharmonikus, azaz hátsó derivációs toldalék követi az amerikai magyarban. Az ilyen toldalékok aránya a standard magyarban mindössze hat százalék. Fenyvesi azt a következtetést vonja le, hogy tendencia az amerikai magyarban a hátsó magánhangzós igeeképzők dominanciája „... az előlképzett magánhangzójú toldalékok rovására, és, a végén, a magánhangzó-harmónia rovására”⁶ (1995:39). Megfelelő számú diszharmonikusan ragozott mckeesporti adat hiányában a ragozott alakokkal kapcsolatban nem volt lehetősége következtetések levonására.

Kontra és O. Ringen (1986) cikke egy felmérés eredményét közli, amely magyarországi magyar anyanyelvű beszélők kölcsönszavak utáni szuffixumait vizsgálta. A cikk egyrésztől hozzászól az [e] mibenlétével kapcsolatos vitához, nevezetesen, hogy elülső harmonikus vagy semleges magánhangzónak tekinthető-e. A kérdőívek eredményei szerint a standard magyar anyanyelvi beszélők az [e]-t inkább harmonikus, mint semleges magánhangzóként kezelik. Másrésztől a cikk kiemeli, hogy a hangsúly fontos a magánhangzó-harmóniában, mert az adatokból úgy tűnik, hogy a hangsúlyos, tehát az első magánhangzó minősége hatással van a toldalék-magánhangzó minőségére. Azon szavak esetében, amelyekben hátulképzett magánhangzót semleges követ, és a szóhangsúly egy megelőző semleges magánhangzóra esik (pl. *hidrogén*, *szingaléz*, *hieroglif*), az adatközlők előlképzett magánhangzós toldalékot alkalmaztak, viszont hátulképzettet, amennyiben a hátsó magánhangzó a hangsúlyos (pl. *aktív*, *profit*, *ankét*).

Egy későbbi kutatásban Kontra, O. Ringen és Stemberger (1989) megvizsgálják a kölcsönszavak fonológiai és morfológiai kontextusát, és arra a megállapításra jutnak, hogy a mondatbeli környezet befolyásolhatja a toldalék-magánhangzó megválasztását. Palatális kontextus után (pl. az *ezzel* szó után) nagyobb valószínűséggel használnak palatális magánhangzót az alanyok a követő szuffixumban (pl. *ezzel a férfivel*), a megelőző veláris kontextus pedig annak az esélyét növeli, hogy a következő magánhangzó palatális lesz (pl. *abban a slágerban*).

4.3. Diszharmonikus tövek és toldalékok az amerikai magyarban

Diszharmonikus tövek, ragozott és képzett alakok különböző mértékben fordulnak elő Vázsonyi interjúalanyainak mondataiban. A magánhangzó-harmónia szabályaitól a képzők esetében tértek el a legnagyobb számban, míg a legkevesebb áthágás a szótövekben fordult elő. Dolgozatomnak most következő részében ezeket a példákat mutatom be.

Mindösszesen egy diszharmonikus tövet találunk Vázsonyi szótárában, a *bradör* (<*brother*) 'férfitestvér'⁷ szót, ami a harmonikusan ragozott *bradör-je*

⁶ „(...) at the expense of front-vowel suffixes, and, in the end, at the expense of Vowel Harmony.”

⁷ A kölcsönszavak forrását zárójelben adom meg. A magyar megfelelőket Vázsonyi szótárából vettem.

'fiútestvér-3SgPx' alakban jelenik meg. Ebben az esetben tehát a szótó utolsó magánhangzója döntötte el a toldalék-magánhangzó megválasztását.

Nyolc darab olyan szó van adataim sorában, amelyek diszharmonikus ragot kapnak: *butlég-ot* (<*bootleg*) 'szeszecital-csempészés-ACC', *diferenc-ot* (<*difference*) 'különbség-ACC', *dizejn-ja* (<*design*) 'rajz, minta-3SgPx', *dzsél-ból* (<*jail*) 'börtön-ELAT', *famili-ról* (<*family*) 'család-ABL', *szoftdrink-ot* (<*softdrink*) 'alkoholmentes üdítő-ACC' és *sztrejk-ra* (<*strike*) 'sztrájk-SUBL'. A fenti példák három különböző módon térnek el a standard magyar magánhangzó-harmóniát irányító szabályoktól. A *diferenc*, *dizejn*, *dzsél* és *sztrejk* szavak tövei előképzett magánhangzókat tartalmaznak, és következésképp elülső magánhangzós toldalékot kellene, hogy kapjanak. E helyett mindegyiket hátulképzett magánhangzós rag követi.

A *famili* szó toldalékjában hátsó magánhangzó állna a standard magyarországi magyarban, mert tövében hátulképzett és semleges magánhangzók vannak, mégis, a ragozott alak *famili-ról* és nem *famili-ról*.

A magánhangzó-harmónia szabályok értelmében az összetett szavak toldalékjait az utolsó szótagbeli magánhangzóval egyeztetjük a standard magyarban. Nem így működik a szabály a *szoftdrink-ot* (*softdrink*) 'alkoholmentes üdítő-ACC' és a *butlég-ot* (<*bootleg*) 'szeszecital-csempészés-ACC' szóösszetételek esetében, mert nem az utolsó tömagánhangzók, az [i] és [é] irányítják a toldalék-magánhangzó megválasztását, hanem az utolsó harmonikus magánhangzó, tehát az [o] és az [u]. Ezt a jelenséget két módon magyarázhatjuk: az adatközlők vagy nem tudták, hogy a kérdéses szavak összetett szavak és egyszerű szavakként értelmezték és ragozták is őket, vagy pedig tudták, de valami oknál fogva nem alkalmazták az oda vonatkozó harmóniaszabályt. A *prohibisn-nek* (<*prohibition*) 'szesztilalom-DAT' szóról ennek az ellenkezője mondható el: az adatközlő valószínűleg összetett szóként értelmezte a prefixumos szót, és eszerint a toldalékmagánhangzót a *-hibisn-* részben található magánhangzókhoz illesztette.

Minekután az [e] különös módon viselkedik a magyarországi magyar nyelvváltozatban, érdemesnek találtam megnézni, hogy mi jellemző rá az amerikai magyarban. Megvizsgáltam azokat a szavakat, amelyek egy vagy több hátulképzett magánhangzót és [e]-t tartalmaznak, mert a standard magyarban ezek a szavak mutatnak ingadozást előképzettség tekintetében (É. Kiss et al. 1999: 307). Harminc ilyen szó fordul elő ragozott formában az adatok között, ezeket a második táblázatban sorolom föl a toldalékokkal együtt. Bár néhány szó több mint egy ragozott formában fordul elő a szótárban, csak egyet tettem a táblázatba, kivéve akkor, ha eltérés van a toldalék-magánhangzók előképzettségében. Huszonhat esetben járult elülső magánhangzós toldalék a tövekhez, hátsó magánhangzós pedig tizennégy esetben, azaz az esetek többségében a beszélők harmonikusnak tekintették a töbeli [e]-t és nem semlegesnek. Mégis, ilyen kevés számú adatból nem lehet határozott következtetéseket levonni a [e] helyzetéről az amerikai magyarban, mert nem minden hátsó magánhangzót és [e]-t tartalmazó szó van ragozva az adatok közt és az adatforrás szótár.

<i>adrez-em</i>	'cim-1SGPx' (<address)	<i>buléc-re</i>	'golyó-SUBL' (<bullets)	<i>hacsek-kál</i>	'balta-INSTR' (<hatchet)
<i>afizser-ok</i>	'rendőr-PL' (<officer)	<i>buléger-ok</i>	'szeszisitalcsem pész-PL' (<bootlegger)	<i>hacsész-szel</i>	'hamu-INSTR' (<ashes)
<i>ágent-hez</i>	'ügynök-ALL' (<agent)	<i>buléger-ek-et</i>	'szeszisitalcsempé sz-PL-ACC' (<bootlegger)	<i>hódetek-et</i>	'szívroham-ACC' (<heart attack)
<i>anderver-ben</i>	'alsónemű- INESS' (<underwear)	<i>dabel-já-ba</i>	'kettős, iker- 3SGPx-ILL' (<double)	<i>insurenc-et</i>	'biztosítás-ACC' (<insurance)
<i>apartmen-ben</i>	'lakás-INESS' (<apartment)	<i>dájet-on</i>	'diéta, betegkoszt- SUPERESS' (<diet)	<i>insurenc-cal</i>	'biztosítás-INSTR' (<insurance)
<i>böket-be</i>	'vödör-ILL' (<bucket)	<i>dozent-et</i>	'tucat-ACC' (<dozen)	<i>kabet-ban</i>	'szekrény- INESS' (<cupboard)
<i>bakel-ol</i>	'csomag-ACC' (<packet)	<i>dazent-ol</i>	'tucat-ACC' (<dozen)	<i>koller-je</i>	'szín-3SGPx' (<color)
<i>bámpér-jük</i>	'ütköző-3SGPx' (<bumper)	<i>fanesz-ek-re</i>	'kohó-PL-SUBL' (<blast-furnace)	<i>lajszenc-e</i>	'engedély-3SGPx' (<licence)
<i>bartender-je</i>	'csapos-3SGPx' (<bartender)	<i>foriner-ok</i>	'jövevény-PL' (<foreigner)	<i>lamberes-nél</i>	'fakereskedő- ADESS' (<lumber-dealer)
<i>blaszfanesz-en</i>	'olvaszókemence- SUPERESS' (<blast furnace)	<i>gádner (-os)</i>	'kertész' (<gardener)	<i>raszen-nak</i>	'orosz-DAT' (<Russian)
<i>bráder-já-hoz</i>	'férfitestvér- 3SGPx-ALL' (<brother)	<i>gruszer-os</i>	'fűszerkereskedő' (<grocer)	<i>prohibisa-nak</i>	'szeszitalalom- GEN' (<prohibition)
<i>brádör-je</i>	'férfitestvér- 3SGPx' (<brother)	<i>grószert-ben</i>	'fűszerüzlet-INESS' (<grocery store)		

2. táblázat. A hátsó magánhangzót és [e] -t tartalmazó szavak Vázsonyi (1995)-ben

A legtöbb képzőnek van elől- és hatulképzett magánhangzós allomorfja a standard magyarban, a diszharmonikus ragokhoz képest azonban igen nagy azoknak az amerikai angolból az amerikai magyarba átvett töveknek a száma, amelyek diszharmonikus képzőt kapnak. Vázsonyi szótára ötvenhat diszharmonikusan képzett szót tartalmaz, amelyeket a 3. táblázatban mutatok be.

A prefixumok nem tartoznak a magánhangzó-harmónia tartományába (Nádasdy–Siptár 1994: 92), ezért az igekötős igékkel nem foglalkoztam külön, kivéve, ha nem fordulnak elő igekötő nélküli változatban. Ezért a *csekkol* (<check up) 'kivizsgál' és *becsekkol* (<check in) 'bejelentkezik'; a *diggol* (<dig) 'ás' és *bediggol* (<dig) 'beás'; *kvittol* (<quit) 'otthagy, abbahagy' és *megkvittol* (<quit) 'abbahagy' és *misszol* (<miss) 'hiányol valakit' és *elmisszol* (<miss) 'elmulaszt valamit' változatokat egynek vettem. Csak igekötővel fordulnak elő a *felpikkol* (<pick up) 'felvesz' és *felrézol* (<raise) 'felnevel' igék. A képző magánhangzójának megválasztásakor ingadozást mutató töveket, mint a 'rendszeres légyottja van valakivel' jelentésű *détel* és *détol* (<date) alakú származékait értelemszerűen két külön adatként kezeltem, mert a toldalékokra hat a magánhangzó-harmónia. A több, mint egy képzett alakkal rendelkező töveket egy adatnak számoltam, ha a toldalék nem mutat ingadozást, lásd *csencsol*, *cséncsol* és *cséndzsol* (<change) 'pénzt vált'. A *bittol* azért szerepel kétszer a táblázatban, mert mind a 'licitál' jelentésű *bid*, mind az 'üt' jelentésű *beat* igét ebben a formában kölcsönözték az amerikai magyarok az angolból.

<i>báderez</i> , -el, -oz	'zavar' (<bother)	<i>diferál</i>	'különbözik' (<differe)	<i>fidol</i> , -el	'táplál' (<feed)	<i>meridol</i>	'házassá- got köt' (<get married)
<i>batelez</i>	'palackoz' (<bottle)	<i>diggol</i>	'ás' (<dig)	<i>fikszol</i>	'megjavít' (<fix)		
<i>bekkol</i>	'hátrál' (<back up)	<i>dilöl</i>	'üzleti kapcsolat- ban van valakivel' (<deal)	<i>filol</i>	'érez' (<feel)	<i>mikszol</i>	'összekever' (<mix)
<i>belivol</i>	'hisz' (<believe)	<i>diszkrimi- néol</i>	'különb- séget tesz a színesek és fehérek között' (<discrim- inate	<i>fitol</i>	'illik vkire' (<fit)	<i>misszol</i>	'hiányol valakit' (<miss)
<i>betiol</i>	'fogad' (<bet)			<i>gesszol</i>	'találgat' (<guess)	<i>piknikol</i>	'piknikezik' (<picnic)
<i>bildol</i>	'épít' (<build)			<i>hendelol</i>	'bánik valamivel' (<handle)	<i>rejdol</i> , <i>rájdol</i>	'autózik' (<ride)
<i>bittol</i>	'licitál' (<bid)			<i>hepenol</i>	'történik' (<happen)	<i>rájdol</i> , <i>rájdoloz</i>	
<i>bittol</i>	'üt' (<beat)	<i>dóbelez</i> , -ol, -oz	'megdupláz' (<double)	<i>hörtol</i>	'sebez' (<hurt)	<i>rentol</i>	'bérbe ad' (<rent)
<i>blémol</i>	'hibáztat' (<blame)	<i>egzisztál</i>	'létezik' (<exist)	<i>inspektol</i>	'megtekint' (<inspect)	<i>reperál</i>	'javít' (<repair)
<i>börnol</i>	'éget' (<burn)	<i>eksenol</i>	'árverez' (<auction)	<i>inszenzol</i> , -ez	'biztosít' (<insure)	<i>reszpektol</i>	'tisztel' (<respect)
<i>csekkol</i>	'kipipál' (<check)	<i>ekszpektol</i> , -ál	'vár' (<ex- pect)	<i>inszelédol</i>	'szigetel' (<insulate)	<i>resziol</i>	'letartóztat' (<arrest)
<i>csencsol</i>	'pénzt vált' (<change)	<i>enszerol</i>	'felel' (<answer)	<i>keccsol</i>	'megfog' (<catch)	<i>sévol</i>	'borotvál- kozik' (<shave)
<i>csitol</i>	'csal' (<cheat)	<i>enterténol</i>	'műsorral szórakoztat' (<entertain)	<i>kempol</i>	'táborozik' (<camp)	<i>szpetol</i>	'betűz' (<spell)
<i>dempol</i>	'rakodik' (<dump)	<i>felpikkol</i>	'felvesz' (<pick up)	<i>klnol</i> , -ul	'tisztít' (<clean)	<i>szpendol</i>	'költ' (<spend)
<i>dencol</i>	'táncol' (<dance)	<i>felreazol</i>	'felnevel' (<raise)	<i>kvittol</i>	'otthagyl' (<quit)	<i>szpreol</i>	'permetez' (<spray)
<i>détol</i> , -el	'rendszer- esen légy- ottja van valakivel' (<date)						

3. táblázat. Diszharmonikus igék Vázsonyi (1995)-ben

A *báderez*-*báderel*-*báderoz* (<bother) 'zavar'; *dóbelez*-*dóbelol*-*dóbeloz* (<double) 'megdupláz' és a *rájdol*-*rájdoloz* (<ride) 'autózik' igék kivételével a 3. táblázat igéinek tövében az [ö, e, é, i, í] magánhangzók fordulnak elő. Még pontosabban, az [ö] csak két esetben fordul elő: *börnol* (<burn) 'éget' és *hörtol* (<hurt) 'sebez', tehát elmondható, hogy a magánhangzó-harmónia leginkább a semleges magánhangzós tövek után nem működik – hátsó magánhangzó áll a képzőben a standard előlépzett helyett, pl. *fitol* (<fit) 'illik vkire'.

Három olyan eset van, amikor a kerekcségi harmóniát nem alkalmazták a beszélők: a *börn*- és *hört*- tövek után hátsó [o]-t ejtettek az interjúalanyok az elülső /ö/ helyett, ami a *börnol* és *hörtol* diszharmonikus alakokat eredményezte. Egy másik alkalommal ennek pontosan a fordítottja következett be: olyankor lett alkalmazva a szabály, amikor a standard magyarban nem lett volna, l. *pikniköl* (<picnic) 'piknikezik': a -*VI* (ahol V = bármilyen magánhangzó) denominális verbunkképző -*öl* alakja jelenik meg, holott ez nem indokolt, mert a tömagánhangzó [-kerek]. Elképzelhető azonban, hogy ez a standard magyartól való eltérés nem a

kontaktushelyzetből következik, hanem az adatközlő anyanyelvjárásának standardtól eltérő szabályaiból adódik.

Néhány tövet váltakozó alakú toldalék követ az adatközlők nyelvváltozatában, amelyeket a magánhangzó- és a mássalhangzó-váltakozás szempontjából vizsgáltam meg. A magánhangzó-váltakozásnak két típusát figyeltem meg az adatok közt. Egyrészt az előképzett [e]- és -a-hátulképzett-[o]-váltakozik, mint a *báderez-báderel-báderoz* (<*bother*) 'zavar'; *dóbelez-dóbelol-dóbeloz* (<*double*) 'megdupláz'; valamint az *insurenszol-insurenszez* (<*insurance*) 'biztosít' esetében. Ezekben az igékben az a közös, hogy a töben az utolsó két szótag egy hátsó magánhangzót és [e]-t tartalmaz. Az ingadozást lehet ennek az attribútumnak tulajdonítani, mert ugyanilyen ingadozás figyelhető meg a standard magyarban is a hátulképzett magánhangzót és [e]-t tartalmazó kölcsönszavak esetében, pl. *Ágnes* és *dzsungel*. A magánhangzó-váltakozás másik típusában nem az elő- és hátulképzett magánhangzók váltakoznak, hanem a hátsó [o, u, á]. Az *ekszept-* (<*expect*) 'vár' tövet az -ol és az -ál követi, a *klin-* (<*clean*) 'tisztít' tövet pedig az -ol és az -ul. Nincs olyan eset az adatok közt, amikor mind a három magánhangzó váltakozna.

A hátulképzett diszharmonikus képzőkben a középső nyelvéllású [o] fordul elő a legnagyobb számban. A második leggyakoribb hátsó magánhangzó az [á], amely három példában egyedül, másik magánhangzó-alternáns nélkül szerepel: *diferál* (<*differ*) 'különbözik', *egzisztál* (<*exist*) 'létezik' és *reperál* (<*repair*) 'javít'.

Bizonyos esetekben nemcsak a magánhangzók váltakoznak, hanem a mássalhangzók is, mégpedig az [l] és a [z]. A -Vz kizárólag alternáns -VI párjával tűnik föl a címszavakban, viszont a csak egyfajta képzővel ellátott igéknél kivétel nélkül a -VI jelenik meg. Másképp fogalmazva, a legtöbb igét a -VI-képzővel alkották, és a -Vz képző csak kevés esetben fordul elő, ami azt implikálja, hogy az amerikai magyar nyelvváltozatban a -VI képző gyakoribb, mint a -Vz. Nem biztos azonban, hogy produktívabb is, mert a „termékenység és a gyakoriság nem feltétlenül függ össze” (É. Kiss et al. 1999: 222), bár úgy tűnik, az amerikai magyarban kevésbé van dolgunk „két egymással versengő denominális igeképzővel” (uo.), mint a magyarországi magyarban.

4.4. Igeképzők a magyarországi magyarban

Annak érdekében, hogy össze tudjam hasonlítani azt, hogy miként alkalmazzák, illetve nem alkalmazzák az amerikai és a magyarországi magyarok a magánhangzó-harmónia szabályait a kölcsönszavak esetében, magyarországi magyar beszélők nyelvváltozatát is meg kellett vizsgálnom. Összeállítottam egy kérdőívet (l. Függelék), amelyet ötven kísérleti személlyel tölttettem ki, a Szegedi Tudományegyetem huszonöt férfi és huszonöt női hallgatójával. A vételezett minta nem reprezentatív, az alanyokat részben személyes ismeretség alapján, részben pedig random módszerrel választottam ki. Adatközlőim tizenhét-huszonnyolc évesek, harminckilencen a Bölcsészettudományi Karon, heten a Természettudományi Karon és hárman a Gazdaságtudományi Karon tanulnak, valamint egy valaki mind a Bölcsész-, mind a Természettudományi Kar hallgatója. Az ötven informáns közül huszonnyolcan angol vagy amerikanisztika szakosak.

A kérdőív tíz darab, egy-egy üres helyet tartalmazó mondatból áll. A feladat az volt, hogy egy-egy zárójelben megadott igető megfelelő képzett alakját írják be az üres helyre. Az adatközlőknek azt az utasítást adtam, hogy minden olyan alakot írjanak be, amelyet lehetségesnek vélnek, és kértem, hogy több lehetőség esetén jelöljék meg a természetességi sorrendet. A beillesztendő szavak részben a magyarba már beilleszkedett kölcsönszavak (*becsekk-, besz kenn-, csekk- és kislíssz-*) voltak, részben pedig hipotetikus, illetve potenciális angol eredetű kölcsönszavak (*drink-, finis- és mix-*⁸) és egy, nagy valószínűséggel nem széles körben ismert számítástechnikai szakszó, a *ping-* 'IP-címre üzenetet küld'. Három különböző magánhangzó-mintázatú szavakat vizsgáltam: (1) az [e]-t tartalmazók, tehát *becsekk-, besz kenn- és csekk-*; (2) az [i]-t tartalmazók: *drink-, finis-, kislíssz-, mix- és ping-*; (3) az [e]-t és [i]-t tartalmazók: *denszing- és lemíssz-*. Azért vizsgáltam az elülső és/vagy semleges magánhangzós tövű szavakat, mert az ilyen szavak esetében tűnik úgy, hogy nem működik a magánhangzó-harmónia az amerikai magyarban. A *csekk-* mind *csekkel* és *csekkol* formában előfordul a beszélt magyar nyelvben. A kérdőívben kétszer szerepel a *csekk-*, egyszer 'bejelentkezik', egyszer pedig 'ellenőriz' jelentésben, azért, hogy kiderítsem, van-e esetleg a két különböző képzőnek valamilyen jelentésmegkülönböztető szerepe. A *drink-, finis-, mix- és ping-* tövek azért lettek tesztszavak, mert „a kölcsönszavakat követő szuffixumok harmonikus viselkedése az általános vélekedés szerint azt jelzi, hogy jelenleg mely magánhangzó-harmónia szabályok produktívak a nyelvben” (Kontra–O. Ringen 1986:1)”.⁹ A kérdőívvel az volt a célom, hogy megtudjam, informánsaim elől- vagy hátulképzett toldalék-magánhangót illesztenek-e az előlképzett, kerekítetlen magánhangzós tövekhez, és hogy kiderítsem, mely igeképzőkkel képeznek magyar igéket a kölcsönszavakból.

A kérdőív eredményeit a 4. és 5. táblázatban foglaltam össze (5. táblázatot l. Függelék). A 4. táblázat közli a képzetlen igetövekhez ragasztott toldalék-magánhangzók megoszlását. A 'Ø' azt jelenti, hogy a képző nem tartalmazott magánhangzót; az 'N' nőt, az 'F' férfit, a 'Σ' pedig összes elemet jelent a táblázatban.

⁸ Itt elkövettem azt a módszertani hibát, hogy csak a kérdőív összeállítás után néztem meg Országh László 1977-es monográfiáját, amelyből kiderül, hogy a *finisel* már 1971-ben, a *mix-* pedig már 1938–39-ben előfordult a magyarban.

⁹ „...the harmonic behavior of suffixes following loanwords is generally taken to be an indication of what Vowel Harmony rules are currently productive in the language.”

A KÉPZENDŐ TÖVEK	A KÉPZŐK MAGÁN Hangzói										Σ
	[o]		[á]		[a]		[e]		Ø		
	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	
1. becsekk	9	12					19	18			58
2. mix-							25	26			51
3. ping-	2		(1) ¹⁰				23	25			50
4. kisliasz-	18	20	1		5	3	2	3			52
5. beszken-							25	25			50
6. drink-	1	2					24	24	1		52
7. denszing-							27	28	1		57
8. finis-							25	26			51
9. lemissz-							23	22	1		50
10. csekk-	6	6					21	21			54
Összesen	38	43	1		5	3	214	218	3		525

4. táblázat. Az alkalmazott igeképzők magánhangzói

A *ping-* ige-tőből például összesen ötször képeztek ige-k, negyvennyolcszor [e] volt a toldalék-magánhangzó, kétszer [o] és egyszer [á]. A táblázatból kiderül, hogy adatközlőim többsége az előlképzett [e]-t preferálja a hátulképzett [o], [á] és [a] magánhangzókhoz képest az előlképzett magánhangzót tartalmazó ige-tövek után, a magánhangzó-harmónia szabályai szerint. Azonban ez mégsem kizárólagosan történik így.

Három olyan szó van a kérdőívben, amelyek után a hátsó magánhangzók használata népszerűbbnek tűnik az elülsőekénél. A *becsekk-*, *csekk-* és *kisliasz-* tövekről van szó. A *becsekk-* ötvennyolc esetből huszonegyszer kapott [o] toldalék-magánhangzót, a *csekk-* pedig ötvennégy előfordulásából tizenkétszer, tehát a három ige közül csak a *kisliasz-* esetében igaz az, hogy az adatközlők túlnyomó része a hátulképzett [o]-t részesítette előnyben – ötvenkét esetből harmincnegyszer (*kisliaszol*), szemben az [e]-vel (*kisliaszal*), amit csak ötven használtak. Azért is érdekes ez az ige, mert két másik hátsó magánhangzó, az [á] és az [a] is előfordul az igeképzőben, ami egyetlen másik kísérleti szóról sem mondható el. A *kisliasz-*-et összesen negyvenhét képezték hátsó toldalék-magánhangzóval és csak ötször előlképzettel. A három [o]-s képzőjű ige-tőben egyébként az a közös, hogy a tesztszavak közül ezek vannak jelen a magyar nyelvben a legrégebben, a *kisliasz-* a rangidős (vö. TESz.). Felmerül a kérdés, hogy vajon a semleges magánhangzókat tartalmazó kölcsönszók kora összefüggésben van-e azzal, hogy milyen mértékben kapnak hátsó toldalék-magánhangzót. Szinte tálcán kínálja magát a következtetés, hogy minél régebbi a semleges magánhangzókat tartalmazó kölcsönszó, annál inkább valószínűsíthető az elülső toldalék-magánhangzók használata, azonban úgy gondolom, hogy a meglévő kisméretű, nem reprezentatív adatból

¹⁰ Egyik alanyom a *pingál* alakot írta be, de ezt nem tekinthettem normális adatnak, mert a mellé rajzolt mosoly jelezte, hogy nem gondolta komolyan, amit írt.

merész dolog lenne ilyen következtetést levonni, hanem inkább egy soron következő kutakodás hipotézisének lehetne használni.

A hipotetikus kölcsönszavak csoportjából a *beszkenn-*, *finis-* és *mix-* igék után kivétel nélkül elülső magánhangzót tartalmazó képzőt használtak informánsaim. Ezzel szemben váltakozik az elől- és hátulképzett magánhangzók használata a *ping-* (két esetben [o]), a *drink-* (három darab [o]) és *lemissz-* (négy darab [o]). Egyik tesztszó sem mutat jelentős eltérést a férfiak és a nők között.

A kérdőív másik célja az volt, hogy információhoz jussak azzal kapcsolatban, mely képzők produktívak a Magyarországon élő magyarok körében. A kapott eredményeket az 5. táblázatban foglaltam össze (l. Függelék). Alanyaim a következő képzők segítségével oldották meg a feladatot: *-el*, ami *-ingel-* és *-erel-*ként is előfordult; *-ol*, ami az *-ingol*, és *-olód* formában is szerepelt; *-ál*; *-an* és *-Ø*, azaz zéró képző. A használt képzők száma egyértelműen magasabb, mint az amerikai magyarban. A leggyakoribb képzőnek az *-el* bizonyult, amit az esetek összesen 69,5%-ban használtak. Ezt követi az *-ol* képző, az esetek 15,4%-ban. A százalékok azt mutatják, hogy – ellentétben az amerikai magyarral – a magyarországi adatközlők nyelvváltozatában működik a magánhangzó-harmónia a semleges és kevert tövű igék után. Adataim azt sugallják, hogy a 'csekk-tövek' között nincs különbségtétel abban a tekintetben, hogy milyen képzőt kapnak, azaz mind a *becsekk*-et és a *csekk*-et követi mind az *-el* és mind az *-ol* képző. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a *becsekk*- után kicsivel többször fordul elő *-ol* képző – ötvennyolc esetből tizenkilencszer –, mint a *csekk*- után – ötvennégy esetből tizenkétszer.

4.5. Részösszefoglalás – az amerikai magyar és a magyarországi magyar

Az adatok elemzéséből kiderült, hogy mind a tőharmónia, mind a toldalék-harmónia szabályaitól eltérnek az amerikai magyar beszélők, de nem azonos mértékben. Amíg csak egy darab diszharmonikus tövű szó fordul elő Vázsonyi szótárában, a diszharmonikusan toldalékolat adatok mennyisége meglehetősen nagy. Diszharmonikus ragok csak olyan szavak után fordulnak elő, amelyek töve hátsó és semleges magánhangzót tartalmaz, illetve semleges tövű szavak után – ezek hátsó magánhangzós ragot kapnak.

Nem működik a toldalék-harmónia semleges és kevert tövű igék után, mert ezek és az [ö]-t tartalmazó ige-tövek hátulképzett magánhangzós képzőt vonzanak. Mégis, van néhány olyan, utolsó szótagjában hátsó magánhangzót és [e]-t tartalmazó tő, amely után ingadozik az elülső és hátsó toldalék-magánhangzók használata. Az ugyanilyen tövű kölcsönszavak a standard magyarban is ingadozást mutatnak.

A kérdőív segítségével kiderült, hogy a semleges töveket nemcsak az amerikai magyarban követheti hátulképzett magánhangzós képző, hanem magyarországi magyar anyanyelvűek nyelvváltozatában is, azonban ezek az esetek kisebbséget képeznek.

Elmondható, hogy a *-Vz* képző kevésbé gyakori, mint a *-VI*, mind az amerikai, és mind a magyarországi magyarban. Utóbbiban azonban többféle igeképzőt használnak a beszélők mint az előbbiben.

Megvizsgáltam a tövükben hátsó magánhangzót és [e]-t tartalmazó szavakat, és az eredmények azt mutatják, hogy az amerikai magyarok az [e]-t inkább tekintik elülső harmonikus, mint semleges magánhangzónak. Az adatok mennyiségéből és

milyenségéből következően azonban ebből nem lehet messziremenő következtetéseket levonni.

Úgy gondolom, hogy az amerikai magyar magánhangzó-harmónia legfontosabb jellemzője az, hogy a hátsó magánhangzók erősebbnek tűnnek, mint az előlképzettek, azaz a hátsók kiszorítják az elülsőket a toldalékokban (erről l. Fenyvesi 1995: 39).

5. A magánhangzó-harmónia az amerikai finnben

5.1. A standard finn magánhangzó-harmónia jellemzői¹¹

A finn hangrendszerben nyolc egyszerű (azaz nem diftongus) magánhangzó található, amelyeket a 6. táblázatban foglaltam össze, a finn helyesírás szerinti jelölésben. Bár a táblázatban nincsen feltüntetve, minden finn magánhangzónak van hosszú párja, amelyet a betű megkettőzésével jelölünk, például a hosszú [y]-t *yy*-nek írva.

	Kerek		Réses	
	Elülső	Hátsó	Elülső	Hátsó
Zárt/Felső	y	u	i	-
Félig Zárt/Középső	ö	o	e	-
Alsó/Nyílt	-	-	ä	a

6. táblázat. A finn nyelv egyszerű magánhangzói

A táblázatból kitűnik, hogy a finnben három harmonikus magánhangzópár van: [y-u], [ö-o] és [ä-a]. Az [i]-nek és az [e]-nek nincsen harmonikus párja, mert a finnben nincsenek hátulképzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzók. A finn egyszerű magánhangzók a [kerek] és [nyílt] kétértékű megkülönböztető jegyek segítségével a következőképpen írhatók le: [i, e] : [-kerek, -nyílt]; [y, ö, u, o] : [+kerek, -nyílt]; és [ä, a] : [-kerek, +nyílt]. A harmónia szempontjából az [i, e] hangok semlegesek, az [y, ö, ä] elülső harmonikusak, az [u, o, a] pedig hátsó harmonikusak. A finn magánhangzó-harmóniára ugyanaz a fonotaktikai megszorítás érvényes, mint a magyarra is: az elől- és hátulképzett magánhangzócsoporthoz magánhangzói nem szerepelhetnek együtt az egyszerű (tehát nem összetett) finn szavakban: vö. *pöytä* 'asztal' és *pouta* 'derült idő'. A semleges magánhangzók mind elülső és hátsó magánhangzók mellett is állhatnak: *isä* 'apa' és *iso* 'nagy'. Karlsson (1983: 100) a következő szabályt fogalmazta meg a finn szótövekkel kapcsolatban:

$$(4) \text{ Ha: } \begin{bmatrix} +\text{szill} \\ \text{akerek} \\ -\text{anyílt} \end{bmatrix} \rightarrow \text{akkor végig } [\beta\text{elülső}] \text{ a morfémában.}$$

A finn magánhangzó-harmónia a szótökörmányozta típusba tartozik, azaz balról jobbra terjed. Ez azt jelenti, hogy a szó első harmonikus magánhangzójának minőségétől függ, mi lesz a soron következő magánhangzó. Az újkéletű kölcsönszavak azonban gyakran megszegik ezt a korlátozást: a mindkét harmonikus tartományból való

¹¹ Karlsson (1983) és O.Ringen – Heinämäki (1999) alapján.

magánhangzók nem igazodnak a finn hangrendi harmónia szabályaihoz, pl. *afääri* 'affér', *analyysi* 'analízis', *hypoteesi* 'hipotézis', *lyseo* 'liceum' és *vulgääri* 'vulgáris'.

A toldalékharmonia olyan fonológiai szabály, amely különböző morfológiai operációkkal együtt működik és „úgy alakítja a toldalékokat, ahogyan azt a megelőző tő magánhangzó-rendszere diktálja” (Karlsson 1983:160).¹² A harmonikus toldalék-magánhangzók előlképzettség tekintetében tehát a harmonikus tömagánhangzókval vannak egyeztetve: vö. *pöytä-nä* 'asztal-ESS' és *pouta-na* 'tisza idő-ESS'. Amennyiben egy szótó csak semleges magánhangzókat tartalmaz, a követő toldalék-magánhangzók előlképzettek: *venee-llä* 'csónak-ADESS', *siipi-ä* 'szárny-PART', *mies-tä* 'férfi-PART'. Két kivétel van ez alól a szabály alól a finn alapszókincsben: *mer-tä* 'tenger-PART' és *ver-tä* 'vér-PART' – mindkettőt előlképzett magánhangzónak kellene követnie a toldalékban. A toldalékharmoniaról a következő szabályt írta fel Karlsson (1983:160):

$$(5) \begin{bmatrix} U \\ O \\ A \end{bmatrix} \rightarrow [\alpha \text{el} \text{ül} \text{s}] / \begin{bmatrix} V \\ \alpha \text{el} \text{ül} \text{s} \text{ö} \end{bmatrix} \left(C_0 \begin{bmatrix} V \\ + \text{kerek} \\ - \text{nyílt} \end{bmatrix} 0 \ C_0 \right) 0 \ + _$$

Azaz a tő utolsó nemsemleges magánhangzója irányítja a harmóniát. Amennyiben a tő semleges, a végződés automatikusan előlképzett magánhangzókat fognak tartalmazni, mert a semleges finn [i] és [e] előlképzettek.

A magyar és a finn magánhangzórendszer és a magánhangzó-harmóniát irányító szabályok láthatóan sok hasonlóságot mutatnak, amelyeket O. Ringen (1980: 11) a következőképpen foglal össze. (1) Mindkét rendszerben a harmonikus vonás a [\pm hátsó]. (2) A kerekítetlen, nem-alsó, előlképzett magánhangzók semlegesek. (3) A kölcsönszavak gyakran megszegik a magánhangzóharmonia-korlátozásokat, de az ezeket a diszharmonikus szavakat követő toldalék-magánhangzók általában az utolsó harmonikus tömagánhangzóval vannak egyeztetve. (4) A csak semleges magánhangzókat tartalmazó töveket általában előlképzett magánhangzót tartalmazó toldalék követi. (5) Bizonyos újabb keletű kölcsönszavak után ingadozik a toldalék-magánhangzók minősége. (6) A magánhangzó-harmónia megsértése előfordul a szlengben, és (7) néhány esetben a magánhangzó-harmónia megszegése magas presztizsértékkel bír.

Ugyanakkor különbségekre is van példa a finn és a magyar rendszerben: (1) Eltérő a magánhangzókészlet. (2) A magyarban van kerek ségi harmónia, ezzel szemben a finnben nincs. (3) Létezik a magyarban a semleges töveknek egy olyan csoportja (a hangtörténetileg veláris *hid*-csoport szavai), amely után kötelezően hátulképzett magánhangzós szuffixumok állnak – a finnben nem létezik ehhez hasonló csoport és (4) a finnben megtalálható a semleges töveknek egy olyan csoportja (pl. *men-*), amely után kötelezően előlképzett rag, viszont hátulképzett képző áll, ezzel szemben a magyarban ilyen tövek nincsenek.

O. Ringen felvázol egy magyar és finn adatokon nyugvó alternatív elemzést, mely szerint a magyar és a finn magánhangzó-harmóniában azonos alapú szabályok működnek. A két rendszer között annyi az eltérés, hogy különbség van a

¹² „...mukauttaa päätejonon edeltävän vartalon vokaliston sanelemalla tavalla.”

magánhangzókészletben; a magyarban van kereksegi harmónia, de a finnben nincs, és hogy a diszharmoniót irányító szabályok némileg eltérnek a két nyelvben.

5.2. A finn diftongsok

Karlsson (1969) értelmében a finn diftongusokat polifonikusnak, azaz két különálló fonéma sorának tekintem dolgozatomban. Karlsson a prágai taxonomikus fonológiai modellre támaszkodva kísérli meg megalkotni a standard finn szegmentális fonémák paradigmái szerkezetét. A következő érvek indokolják a polifonemikus interpretációt a monofonemikussal szemben. (1) Az összes finn diftongus két alkotóeleme kommutatív egymással. (2) Ha polifonemikusan értelmezzük a diftongusokat és a hosszú magánhangzókat, akkor könnyebben érthetővé válik a finn magánhangzó-paradigma, vö. *massa* 'massza'; *maa-ssa* 'ország-INESS' és *ma-i-ssa* 'ország-PL-INESS'. (3) A monofonemikus értelmezés ellentmond a finn szószervezetnek: a finnben nincsenek olyan szavak, amelyek mindösszesen egy fonémából állnak, de a monofonemikus nézet értelmében két ilyen szó is van a finnben: *ei* 'nem' és *yö* 'éj'. (4) A polifonemikus nézet gazdaságosabb, mint a monofonemikus, mert ez utóbbi értelmében tizenhét új fonéma jelenne meg a magánhangzó-paradigmában. (5) A polifonemikus interpretáció összhangban van a fonetika tényeivel is: egy diftongus általában kétszer olyan hosszú, mint egy rövid magánhangzó.

5.3. Diszharmonikus tövek az amerikai finnben

Azoknál a lexémáknál, amelyek több formában is előfordulnak Virtaranta szótárában, a következő módszert alkalmaztam a diszharmonikus tövek kiválasztásakor: csak azokat tekintettem önálló egységnek, amelyek a fonémák minőségét tekintve mutatnak váltakozást magánhangzó-struktúrájukban. Például mind a *mäkinoo* és *mäkinäa* (<*mackinaw*) 'csikos takaró' alakok külön adatként szerepelnek, mert a két szóban eltérő fonémák vannak. Azokat a változatokat azonban, amelyek csak a fonémák hosszúságában térnek el egymástól, egy adatnak vettem, pl. *synodi* és *synoodi* (<*synod*) 'zsinat'. Karlsson (1969) értelmében a diftongusokat két különálló magánhangzónak tekintetem, a hosszú magánhangzókat pedig két rövidnek.

A fent említettek alapján az amerikai finn adatok között nyolcvanhat esetben találunk tövön belüli diszharmoniót, ami a szócikkek mindössze 1,8%-át teszi ki. Arra voltam kíváncsi ezekkel a szavakkal kapcsolatban, hogy van-e valamilyen rendszer abban, ahogyan a magánhangzók megtörik a hangrendi illeszkedést, és hogy vajon egyes magánhangzók másoknál diszharmonikusabbak-e. A célból, hogy többet megtudjak erről, a diszharmonikus adatokat csoportokba rendeztem azon magánhangzók alapján, amelyek megszakítják a harmónia sorát a szótőben. A szelekció hat csoportot eredményezett, és ez azt jelenti, hogy mindegyik harmonikus magánhangzó megbontja a harmóniót – ám korántsem ugyanolyan mértékben. Az eredményeket a 7. táblázatban foglaltam össze.

	A TŐHARMÓNIÁT MEGBONTÓ MAGÁN Hangzók					
	[u]	[o]	[a]	[y]	[ö]	[ä]
[u]				0/8	2/22	2/56
[o]				2/8	5/22	8/56
[a]				0/8	7/22	3/56
[y]	0/20	4/47	2/38			
[ö]	1/20	4/47	3/38			
[ä]	8/20	21/47	15/38			
<i>Összesen</i>	9/20 (45%)	29/47 (61,70%)	20/38 (52,63%)	2/8 (25%)	14/22 (63,63%)	13/56 (19,64%)

7. táblázat. A harmonikus magánhangzók megoszlása Virtaranta (1992) diszharmonikus töveiben

A vízszintes tengelyen helyezkednek el a diszharmonikus magánhangzók, a függőlegesen pedig az ezek előtt álló harmonikus magánhangzók. A cellákban levő első, a törtvonal előtti szám azt jelzi, hogy az adott magánhangzó hány esetben viselkedik diszharmonikusan, a második, a törtvonal utáni szám pedig az adott magánhangzó összes előfordulását mutatja a diszharmonikus tövekben. Az [ä] magánhangzó például összesen ötvenhatszor fordul elő diszharmonikus tövekben, két esetben bontja meg a harmóniát az [u] magánhangzót követő pozícióban, nyolc esetben az [o], és három esetben az [a] után. Összesen tizenháromszor viselkedik az [ä] diszharmonikusan, ami az esetek 19,6 %-a.

A hangrendi harmónia ötvenkétszer (60,4%) már a második szótagban megsérül, harminckét esetben a harmadik szótagban és egyszer a negyedikben. Azok közül a szavak közül, amelyeknél a harmadik szótagban szűnik meg működni a harmónia, huszonhárom esetben (71,8%) a második magánhangzó semleges, hat esetben ugyanabba a harmonikus csoportba tartozik, mint a szó első magánhangzója, két esetben pedig megegyezik az elsővel. Ezeket az eltéréseket bizonyos mértékig meg lehetne magyarázni, ha lehetséges lenne meghallgatni a szavakat és megfigyelni, hogy milyen hangsúlyozással ejtették ki őket. Sahlman-Karlsson (1994: 29) szerint ugyanis valószínű, hogy az amerikai finnek nem hallják az amerikai angol szavak hangsúlytalan első szótagját, ami annak tudható be, hogy a finn hangsúly eltér az angoltól: minden esetben az első szótagra esik.

A helsinki finnben hasonló a tövön belüli diszharmonia aránya, mint az amerikai finnben: 2%, tehát az ezeröttszáz szócikk közül harminc olyan van, amely nem harmonikus tövű. Jelentős eltérés figyelhető meg azonban a harmóniát megbontó magánhangzóknál: míg az amerikai finnben mind a hat harmonikus magánhangzó diszharmonikusan viselkedik bármilyen nyelvválású magánhangzó után, a helsinki szlengben csak egy magánhangzó, a hátulképzett [a] diszharmonikus, és kivétel nélkül csak a felső és középső nyelvválású magánhangzók, az [y] és az [ö] után. Mindez azt jelzi, hogy a helsinki finnben a tövön belüli diszharmonia rendszerezettebb módon jelentkezik, mint az amerikai finnben, ahol nem figyelhető meg korlátozás a működésében.

5.4. Diszharmonikus toldalékok az amerikai finnben

5.4.1. A diszharmonikus tövek toldalékharmoníája

A 8. táblázat tartalmazza azokat az amerikai finn diszharmonikus töveket, amelyek tendenciózusan a tö utolsó harmonikus magánhangzójához viszonyítva választják meg a toldalék-magánhangzót: ha a tö utolsó magánhangzója hátulképzett, akkor a toldalék-magánhangzó is az lesz, illetve ha a tö utolsó magánhangzója előlképzett, akkor a toldalék-magánhangzó, értelemszerűen, előlső lesz.

<i>proospäk-ätä</i>	'aranyat keres-	<i>paionääri-ä</i>	'üttörő-PART'
<i>rousopäk-ätä</i>	INF' (<prospect)		(<pioneer)
<i>sympatsoi-da</i>	'szimpatizál,	<i>söprais-ata</i>	'meglep-INF'
	egyetért vmivel'		(<surprise)
	(<sympathize)	<i>söömoon-ata</i>	'prédikáció-INF'
<i>analais-ata</i>	'elemez-INF'		(<sermon)
	(<analyse)	<i>manöveer-ata</i>	'manöver-INF'
<i>äitvaiss-ata</i>	'tanácsol-INF'		(<manoeuvre)
	(<advise)	<i>pastörais-ata</i>	'pasztör-INF'
<i>äivertais-ata</i>	'hirdet, reklámoz-		(<pasteurise)
	INF' (<advertise)	<i>junivöösiti-ssä</i>	'egyetem-INESS'
<i>hämpurkeri-a</i>	'hamburger PART'		(<university)
	(<hamburger)	<i>kavömenti-sta</i>	'kormány-ELAT
<i>kämera,</i>	'fényképezőgép-		(<government)
<i>kämero-i-ta</i>	PL-PART'	<i>komönisti-ä</i>	'kommunista-PART'
	(<camera)		(<communist)
		<i>kontrahiööri-nä</i>	'vállalkozó-ESS'
<i>krädjueit-ata</i>	'egyetemen/főis-		(<contractor)
	kolán végez-INF'	<i>sofööri-na</i>	'sofőr-INF'
	(<graduate)		(<chauffeur)
		<i>foörni-ssa</i>	'kemence, kohó-
			INESS'
			(<furnace)

8. táblázat. Virtaranta (1992) diszharmonikus tövei és toldalékai

Érdekes módon azonban nem minden esetben: az [ö]-t tartalmazó tövek kivételt képeznek ez alól a tendencia alól. Úgy tűnik, hogy tövön belüli utolsó nemsemleges magánhangzóként ez a hang nem minden esetben elég erős ahhoz, hogy vezérelje a toldalékharmoníát, ami pedig normális esetben a harmonikus magánhangzók jellegzetessége. Más szóval az [ö] átlátszó, semleges magánhangzóként viselkedik, amely hagyja, hogy a megelőző harmonikus magánhangzó döntsön a toldalék-magánhangzó milyensége felől, mint a következő három példában: *kavömenti-sta* (<government) 'kormány-ELAT', *manöveer-ata* (<manoeuvre) 'manöver-INF' és *sofööri-na* (<chauffeur) 'sofőr-ESS'. Három másik esetben ugyanakkor harmonikus magánhangzóként viselkedik, és a toldalék magánhangzója előlképzett: *junivöösiti-ssä*

(<university) 'egyetem-INESS', *komönisti-ä* (<communist) 'kommunista-PART' és *kontrahtööri-ä* (<contractor) 'vállalkozó-PART'.

Ugyanez a jelenség megfigyelhető a helsinki szlengben is. A szótár ötvenkilenc [ö]-t tartalmazó szót sorol fel, ebből negyvenhárom főnév és tizenegy ige. Sajnos egyik főnévről sincs közölve ragozott példamondat. Ami az igéket illeti, a tizennégyből kilenc van a hátsó magánhangzót tartalmazó *-ata* infinitívuszi végződéssel képezve és csak öt az elülső magánhangzós *-ätä* allomorffal. Ezeket az igéket a 9. táblázatban sorolom fel.

<i>bökräitä, fökräitä</i>	'elájul'	<i>snöfata, döfata</i>	'megszagol'
<i>flöidata, slöidata</i>	'vés'	<i>spöijata</i>	'hajlít'
<i>förata</i>	'lop'	<i>tsögata, tsökata</i>	'néz'
<i>gönisätä</i>	'elbasz'	<i>tsöpata</i>	'vesz, vásárol'
<i>möykätä</i>	'zajong, höbörög'	<i>tsörata</i>	'vezet'
<i>pörrätä</i>	'ünnepel'	<i>töpätä</i>	'magát
<i>röökata</i>	'dohányzik'		nevetségessé teszi'

9. táblázat. Mäkelä 1997 [ö]-tövű igéi és infinitívuszi végződései

Bár tizennégy esetből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, annyi azonban bizonyos, hogy az [ö] a helsinki szlengben semlegesen viselkedik. Sőt ugyanez mondható el az [y] magánhangzóról is, amely tizennégyyszer fordul elő igetövekben, de csak kétszer kap előlképzett magánhangzót tartalmazó toldalékot. Ezeket a 10. táblázatban foglaltam össze.

<i>bytskata</i>	'megváltoztat'	<i>smyygata</i>	'surran'
<i>dyykata</i>	'búvárkodik'	<i>spytata</i>	'hány'
<i>flygata</i>	'repül'	<i>styylata</i>	'jár valakivel'
<i>flytata</i>	'költözik', 'elmegy'	<i>sympata</i>	'tetszik valami'
<i>frysata</i>	'fázik'	<i>synffata, tsynnata</i>	'megszid'
<i>kyylätä</i>	'öriz'	<i>ykätä</i>	'hány'
<i>lyysata</i>	'süt'		

10. táblázat. Mäkelä (1997) [y]-tövű igéi és infinitívuszi végződései

Tehát az [ö] és [y] magánhangzók után az [a] mind a szótövekben, mind a toldalékokban előfordul. E két magánhangzó kettős természete a standard finnben is tetten érhető: Campbell szerint (1980: 251, idézi O. Ringen–Heinämäki 1999: 306) az [ö] és [y] bizonyos diszharmonikus kölcsönszavakban semlegesnek tekinthető, így például a *sutenööri* 'kerítő' szónak mindkét toldalékolt változata elképzelhető: *sutenööri-a* és *sutenööri-ä*. Mindemellett az [ö] +semleges magánhangzót tartalmazó tövekben, tehát a hátsó magánhangzót nem tartalmazó tövekben az [ö] úgy viselkedik, mint egy elülső harmonikus magánhangzó: előlképzett magánhangzót vonz a toldalékban. A 11. táblázatban tüntettem fel az ilyen típusú szavakat.

<i>főnessi-ssā</i>	'kemence-INESS' (<i><furnace</i>)	<i>störtseni-ā</i>	'tok-PART' (<i><sturgeon</i>)
<i>jörmi-ā</i>	'baktérium- PART' (<i><germ</i>)	<i>stóti-ātā</i>	'tanul-INF' (<i><study</i>)
<i>pää##nörssi-nā</i>	'fő##nővér-ESS' (<i><headnurse</i>)	<i>sörveer-ata</i>	'szolgál-INF' (<i><serve</i>)
<i>nörvi-ā</i>	'ideg-PART' (<i><nerve</i>)	<i>tönni-ā</i>	'tonna-PART' (<i><ton</i>)
<i>pörtei-ta</i>	'születésnap-PART' (<i><birthday</i>)	<i>törkka-ā</i>	'pulyka-PART' (<i><turkey</i>)
<i>sekitoóri-nā</i>	'titkár-ESS' (<i><secretary</i>)	<i>törtti-ā</i>	'szomjas-PART' (<i><thirsty</i>)
<i>sinsöreeli-ā</i>	'gyömbérsör- PART' (<i><gingerale</i>)	<i>törtti-s-i-ā</i>	'kosz-AdjDER-PL- PART'(<i><dirt</i>)
		<i>tőömi-ū</i>	'kifejezés-PART' (<i><term</i>)
		<i>főöni-ssa</i>	'kemence-INESS' (<i><furnace</i>)

11. táblázat. Virtaranta (1992) [ö]-t és semleges magánhangzót tartalmazó tövei és toldalékai

Két szó, a *sörveer-ata* (*<serve*) 'szolgál-INF' és a *főöni-ssa* (*<furnace*) 'kemence-INESS' kivételével nem találtam hátsó magánhangzókat az ilyen típusú szavak toldalékaiban, ami azt implikálja, hogy az [ö] csak a diszharmonikus tövek toldalékolásakor tűnik semlegesen viselkedőnek, a harmonikus tövek esetében nem.

5.3. A harmonikus és a semleges tövek toldalékharmóniája

Kilenc olyan szó fordul elő az amerikai finn adatok sorában, amelyeknek bár harmonikus a tövük, a hozzájuk tartozó toldalékok furcsa módon ellentmondásosak (l. 12. táblázat).

mäteer-ata	'számít-INF' (<matter)	äneks-ata	'csatol-INF' (<annex)
riihäpilitteit-ata	'rehabilitál-INF' (<rehabilitate)	äsci-ata	'megvizsgál-INF' (<assay)
sörveer-ata	'szolgál-INF' (<serve)	äsess-ata	'fellbcsül-INF' (<assess)
tränseer-ata	'áthelyez-INF' (<transfer)	ätress-ata	'megszólít-INF' (<address)
äksept-ata	'elfogad-INF' (<accept)		

12. táblázat. Virtaranta (1992) harmonikus tövű,
de diszharmonikusan toldalékolt szavai

Az ötszótagos *riihäpilitteit-ata* (<rehabilitate) 'rehabilitál' szó kivételével ezek a szavak mind vegyes tövűek, azaz elülső harmonikus és semleges magánhangzót tartalmaznak, és áthágják a kevert tövekre vonatkozó szabályt, amely azt mondja ki, hogy az utolsó nem-semleges magánhangzó dönti el, milyen magánhangzó fog a toldalékban állni. Ennek a szabálynak az értelmében a 12. táblázat összes igetövéét egy elülső magánhangzónak kellene követnie [ä], ám ennek pontosan az ellenkezője történik: a hátsó magánhangzót tartalmazó -ata allomorf áll a tö után. Meglepő módon azonban ennek a fordítottjára nincsen példa, tehát az amerikai finnben nincsenek olyan, hátsó harmonikus és semleges magánhangzót tartalmazó tövek, amelyek toldaléka előlképzett harmonikus magánhangzót kapna, ami felettébb gyanússá teszi az -ata infinitívuszi végződést és/vagy a semleges magánhangzókat.

Hogy erről többet megtudjak, megvizsgáltam a csak semleges magánhangzót tartalmazó töveket (l. Függelék). Három csoportba osztottam őket: 1. Névszók, 2. -Ata infinitívuszi végződést kapó tövek és 3. egyéb infinitívuszi végződést kapó tövek. Úgy tűnik, hogy a három csoport eltérő módon viselkedik a magánhangzó-harmóniát tekintve. Azon semleges tövű névszók túlnyomó többsége, amelyek ragozva fordulnak elő a szótárban, elülső magánhangzós végződést kapnak. Pusztán két olyan adat van, amelyek esetében ez nem igaz: *inletti-a* (<inlet) 'bejárat-PART' és *misteiki-a* (<mistake) 'hiba-PART', illetve előfordul egy olyan szó, amelyet két, eltérő harmóniájú toldalék követ: *stiili-stä-nsa* (<steel) 'acél-ELAT-3SgPx'.

Mielőtt rátérek a semleges tövű igékre, bemutatom a finn igék Karlsson-féle (1982) tipológiáját. Az infinitívuszi végződés alapján a finn igék négy csoportba oszthatók Karlsson szerint: 1. -a/-ä; 2. -da/-dä; 3. -la/-lä, -ra/-rä, -na/-nä; 4. -ta/-tä. Az első csoport további két alcsoportra bomlik: 1A. azok az igék, amelyeknek az infinitívuszi töve rövid magánhangzóra végződik, pl. *anta-a* 'adni', *ymmärtä-ä* 'érteni' és 1B. azok az igék, amelyek infinitívuszi töve egy rövid magánhangzóra és [t]-re végződik, például *vastat-a* 'válaszolni', *herät-ä*, 'felébredni', *kirot-a* 'káromkodni', *halut-a* 'akarni', *tarvit-a* 'szüksége van valamire', *vanhet-a* 'öregedni'. Az 1B. típusú

igéknek ugyan egymástól eltérő a derivációs tövük, de az *-a/-ä* infinitívuszi végződés mindegyikre jellemző. A leggyakoribb és legproduktívabb finn főnévi igenévi végződés az *-a/-ä* (Karlsson 1982: 21).

A semleges tövű igék azért érdekesek, mert úgy tűnik, hogy utánuk bizonyos infinitívuszi végzések előnyben részesítik az előlképzett magánhangzót tartalmazó allomorfot a hátulképzettel szemben, vagy fordítva. Az amerikai finn adatok százharminchárom semleges tövű igét tartalmaznak. A fent említett négy infinitívuszi végződés közül csak kettő fordul elő a semleges tövű kölcsönszavakban a szótárban: az első és a harmadik – ez utóbbihoz is csak egy ige tartozik, a *nimitel-lä* (<name) 'megnevez-INF'. Az összes többi *-a/-ä*-vel képezték, tehát az amerikai finnben is az *-a/-ä* infinitívuszi képző a legproduktívabb. Nyolc példa tartozik az 1A. típushoz: *kissi-ä* (<kiss) 'csókol-INF', *teippi-ä* (<tape) 'leragaszt-INF', *hiittä-ä* (<heat) 'fűt-INF', *keivittä-ä* (<cave) 'kiváj-INF', *nimittä-ä* (<name) 'megnevez-INF', *pisnestä-ä* (<business) 'üzletel-INF' és *rivettä-ä* (<rivet) 'szegecsel-INF'. Ezt a nyolc igét mind a semleges tövű igékre vonatkozó szabályok szerint képezték, azaz a toldalék-magánhangzó minden esetben előlképzett – egy esetben sem bukkan fel a hátsó magánhangzót tartalmazó allomorf. Ezzel szemben az 1B. típusú igékkel kapcsolatban a következő tendenciát figyeltem meg. Ha a kölcsönszóból, amely a finn hangrendszere felől tekintve semleges magánhangzókat tartalmaz, igét képzünk, akkor a tö semleges magánhangzója/magánhangzói nem szeret(nek) együtt szerepelni az elülső harmonikus [ä]-vel az igei mássalhangzós töben, hanem a hátsó harmonikus [a]-t preferálják, következésképp az infinitívuszi végződés is hátsó magánhangzót, [a]-t tartalmaz. Két esetben fordul csak elő az *-ätä* allomorf: *printät-ä* (<print) 'nyomtat-INF' és *hität-ä* (<hit) 'üt-INF', de hozzá kell tenni, hogy ezek a szavak ingadoznak: a *printat-a* és *hitat-a* alakokban is előfordulnak a szótárban.

Mindazonáltal erről a tendenciáról is kiderült, hogy nem csak az amerikai finnre jellemző. A helsinki szlengszótár hetvenkét semleges tövű igét tartalmaz, amelyek közül csak négynek van elülső magánhangzó a képzőjében, és ebből a négyből is három szó tulajdonképpen nem újonnan képzett szó, hanem olyan standard finn szó, amelynek a helsinki szlengben eltérő jelentése van. Azaz a hetvenkét igéből hatvannyolc lett diszharmonikusan képezve, hátsó magánhangzót tartalmazó képzővel. Az esetek többségében, hatvannégy alkalommal ez a végződés az *-ata*, a fennmaradó négyben pedig az *(ai)-lla*. A harmonikus, elülső magánhangzót tartalmazó tövekre ugyanúgy jellemző ez a különbség, csak másilyen arányban: a tizenkilenc [ö]-t, [öi]-t vagy [öy]-t tartalmazó tö közül tizenhármát követ a hátsó magánhangzós *-ata* allomorf, és csak ötöt az elülső magánhangzós *-ätä*. Ez az arány tizenkettő a kettőhöz az [y] és [yy]-s tövű igéknél. Az [ä]-s tövű igéknél nem történik szabályszegés, az infinitívuszi képző elülső magánhangzót tartalmaz. A helsinki szlengben előforduló *-AtA* végződés gyakorisága alapján kijelenthetjük, hogy az 1B. típusú igéképző a legproduktívabb. Az esetek többségében egyértelműen a hátsó magánhangzót tartalmazó allomorfot használják az elülső helyett a semleges: az [ö] és [y] magánhangzókat tartalmazó tövek után.

Mindezek alapján levonhatónak látszik az a következtetés, hogy az amerikai finnben és a helsinki szlengben a magánhangzó-harmónia szabályai nem működnek, ha egy tövet az *-AtA* infinitívuszi képző követ. Ilyen esetek a standard finnben is

előfordulnak: például *kelvata* 'megfelel', *pelata* 'játszani', *testata* 'tesztelni', *tilata* 'megrendelni', *viitata* 'utalni valamire', *virkata* 'horgolni', stb. További munkát igényel, hogy többet megtudjunk az *-AtA* képző, illetve a semleges tövű igék különleges viselkedésének okairól mind a mai finn nyelvhasználatban, mind pedig nyelvtörténeti fejlődése kapcsán.

5.4. Részösszefoglalás – az amerikai finn és a helsinki szleng

Az amerikai finn és a helsinki szlenggel kapcsolatos vizsgálódásaim során a következő jellegzetességeket és tendenciákat figyeltem meg. Az [o] és az [ö] hangok az amerikai finn diszharmonikus tövek legdiszharmonikusabb magánhangzói: a finn harmonikus magánhangzók közül ez a kettő töri meg a harmonikus hangok sorrendjét a legnagyobb számban. A helsinki szlengben az [a] magánhangzó viselkedik ilyen módon. Megfigyelhető, hogy azokban az amerikai finn diszharmonikus tövekben, amelyek hátsó magánhangzót, [ö]-t és egy semleges magánhangzót tartalmaznak, az [ö] az esetek felénél úgy viselkedik, mint egy semleges magánhangzó, azaz a toldalék magánhangzója az [ö] előtt álló hátsó magánhangzóval harmonizál. Harmonikus tövekben az [ö] olyan, mint egy elülső harmonikus magánhangzó. Az [ö] a helsinki szlengben is, a szótár szavai értelmében, semleges magánhangzóként funkcionál.

Az amerikai finn semleges tövű igék után szinte minden esetben csak az *-ata* allomorf produktív. A helsinki szlengben ez a tendencia hasonló arányokban figyelhető meg, és a standard finnben is találunk rá példát. Furcsa módon a többi infinitívuszi végződésre nem jellemző ez a viselkedés, ezért úgy gondolom, hogy az *-AtA*, a legproduktívabb infinitívuszi képző, egyedi tulajdonságokkal bír, amelyeket érdemes lehet feltérképezni.

Az adatok feldolgozása során nem találtam olyan viselkedésszerű sajátosságot, amely csak az egyik vizsgált nyelvváltozatra lett volna jellemző, de a másikra nem. Mindkét nyelvváltozat kontaktushelyzetben él: az amerikai finn (elsősorban) az amerikai angollal, a helsinki pedig egy sor másik nyelvvel, ami többek között a lexikonban is interferenciát okoz – nagyszámú kölcsönszó épül be a változatokba. Nem meglepő tehát, hogy mindkét nyelvváltozatban csak részlegesen működnek a magánhangzó-harmónia-szabályok, és ennek módjai közt hasonlóságok figyelhetők meg.

A bemutatott adatok alapján úgy tűnik, hogy a magánhangzó-harmónia szabályok eltűnédezőfélben vannak az előképzett magánhangzókat tartalmazó igei és főnévi tövek után az amerikai finnben és a helsinki szlengben. A toldalékokban az elülső magánhangzókat szisztematikusan kiszorítják a hátsók.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a magyar és finn magánhangzó-harmónia működésével és produktivitásával kapcsolatos vizsgálódásokat folytattam a két nyelv Észak-Amerikában beszélt változatában, és az eredményeket összevetettem két óhazai nyelvváltozat, a helsinki szleng és a magyarországi magyar anyanyelvűek által beszélt nyelvváltozat magánhangzó-harmóniával kapcsolatos jellemzőivel. Kutatásomat két, empirikus adatokat bemutató szótárra építettem, ezek Vázsonyi Endre 1995-ös *Túl a Kecegárdán* és Pertti Virtaranta 1992-es *Amerikansuomen sanakirja* című művei voltak. A helsinki szlenggel kapcsolatos megfigyelésekhez Mäkelä 1997-ben megjelent

Stadin snadi slangisanakirja című szótárából gyűjtöttem adatokat, magyarországi adatokhoz pedig egy általam összeállított kérdőív segítségével jutottam.

Először megvizsgáltam az eltéréseket a standard magyar magánhangzó-harmónia szabályoktól az amerikai magyarban, és bemutattam a tőharmónia és a toldalék-harmónia megszegésének jellegzetességeit és tendenciáit. Megállapítottam, hogy (1) a toldalék-harmónia nem mindig működik, mégpedig oly módon nem működik, hogy az amerikai magyar beszélők hátulképzett magánhangzót tartalmazó igeképzőket alkalmaznak az előlképzett helyett. (2) Az adatok azt mutatják, hogy az egyetlen produktív amerikai magyar igeképző a *-VI*. A megállapításokat összehasonlítottam a kérdőív eredményeivel és azt találtam, hogy bár a hátsó magánhangzós igeképzők a kérdőívet kitöltők nyelvváltozatában is jelen vannak, a leggyakrabban használt magánhangzó az igeképzőkben mégis az [e]. A kérdőívből az is kiderült, hogy a Magyarországon beszélt magyarban több a produktív igeképző, mint az amerikai magyarban.

Ezt követően az amerikai finn magánhangzó-harmóniát vizsgáltam. Részletesen elemeztem a diszharmonikus tövek magánhangzóit, és megállapítottam, hogy a középső nyelvallású [o] és [ö] tekinthető a két leginkább diszharmonikus magánhangzónak a szótövekben. Leírtam az [ö] viselkedését a hátsó magánhangzót, [ö]-t és semleges magánhangzót tartalmazó diszharmonikus tövekben, és azt figyeltem meg, hogy az [ö] semleges magánhangzóként viselkedik az ilyen magánhangzó-felépítésű szavak felének a toldalék-harmóniájában. Tárgyaltam továbbá azokat az eseteket, amelyekben nem működött a toldalék-harmónia, és rámutattam egy tendenciára, amely szerint nem működnek a standard finn toldalék-harmónia szabályai, ha a beszélők az *-AtA* végződéssel képeznek igét a semleges tövekből, mert hátsó magánhangzót használnak az allomorfbán. Észrevettem, hogy más, kevésbé produktív főnévi igenévi végzések allomorfjait a magánhangzó-harmónia vonatkozó szabályainak alkalmazásával választják meg semleges tő után. Az eredményeket egybevetettem a helsinki szleng adataival és arra a következtetésre jutottam, hogy a semleges tövek, sőt, az [ö]-s és [y]-s töveket is az *-ata* allomorf követi.

Végül összehasonlítottam az amerikai magyar és finn által mutatott vonásokat és tendenciákat. A két leginkább szembeütköző következtetés, hogy (1) a magánhangzó-harmónia gyakorisága mindkét változatban csökken, amit a diszharmonikus tövek és toldalékok jeleznek, valamint az, hogy (2) a hátsó magánhangzót tartalmazó igeképzők kiszorítják az elülső magánhangzót tartalmazókat. Azaz a standard magyarban és finnben produktív szabályok száma csökken az amerikai magyar és finn beszélők nyelvváltozatában.

HIVATKOZÁSOK

- Aoki, Haruo 1968: Toward a Typology of Vowel Harmony, *IJAL* 34.
 Comrie, Bernard 1988: General Features of the Uralic Languages, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences* (Handbuch der Orientalistik. Handbook of the Uralic Languages 1.), Leiden – New York – København, E. S. Brill.

- Clements, George N. 1976: The Autosegmental Treatment of Vowel Harmony, in Wolfgang U. Dressler–Oskar E. Pfeiffer szerk.: *Phonologica 1976*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.
- Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- É. Kiss Katalin et al. 1999: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Fenyvesi Anna 1995: Language Contact and Language Death in an Immigrant Language: the Case of Hungarian, *University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics* 3, 1–117.
- Hakulinen, Auli–Jussi Ojanen 1970: *Kielitieteen ja fonetiikan terminologiaa*, Tietolipas 66, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Haugen, Einar 1953: *The Norwegian language in America: a study in bilingual behavior*, Philadelphia, University of Philadelphia Press.
- Haugen, Einar 1956: *Bilingualism in the Americas: A bibliography and research guide* (Publication of the American Dialect Society 26.)
- Karlsson, Fred 1969: Suomen yleiskielen segmentaalifoneemien paradigma, *Virittäjä* 73, 351–61.
- Karlsson, Fred 1982: *Suomen peruskielioppi*, Pieksämäki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karlsson, Fred 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*, Porvoo-Juva-Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kontra Miklós–Catherine O. Ringen 1986: Hungarian Vowel Harmony: the Evidence from Loanwords, *Ural-Altaic Yearbook* 58, 1–14.
- Kontra Miklós–Catherine O. Ringen–Joseph P. Stemberger 1989: Kontextushatások a magyar magánhangzóharmóniában, Különlenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* 89. kötetének 1-2. számából.
- Lauerma, Petri 1993: *Vatjan vokaalisointu* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 214.) Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Matthews, Peter 1997: *Concise Dictionary of Linguistics*, Oxford–New York, Oxford University Press.
- Mäkelä, Juhani 1997: *Stadin snadi slangisanakirja*, Porvoo-Helsinki-Juva, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan* 2, *Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 48–182.
- Nuolijärvi, Pirkko 1997: A finn szlengkutatás, in Kis Tamás szerk.: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 121–58.
- O. Ringen, Catherine 1980: Vowel Harmony in Finnish and Hungarian, in Osmo Ikola szerk.: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum, Turku 20-27. VI-II. 1980. Pars III.*, Turku, Suomen Kielen Seura, 9–18.
- O. Ringen, Catherine–Orvokki Heinämäki 1999: Variation in Finnish Vowel Harmony: an OT Account, *Natural Language and Linguistic Theory* 17/2, 303–7.
- Országh László 1977: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 93.
- Sahlman-Karlsson, Siiri 1994: Some Observations on Finglish in Florida, in Sahlman-Karlsson, Siiri, *Three Studies of American Finnish*, Umeå, University of Umeå, Finnish Institute, 25–38.

- Sammallahti, Pekka 1980: Introduction, in Osmo Ikola szerk.: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum, Turku 20-27. VIII. 1980. Pars III.*, Turku, Suomen Kielen Seura, 9–18.
- TESz. = Benkő Loránd et al. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Trudgill, Peter 1997: Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába, Szeged, JGyTF Kiadó.
- Ulan, Russel 1973: *Some Reflections on Vowel Harmony* (Stanford University Working Papers on Language Universals 12.) Stanford, California, Stanford University Press.
- Vázsonyi Endre 1995: *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai-magyar szótár* (A Magyarságkutatás Könyvtára XV.), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Vago, Robert M. 1980: *The Sound Pattern of Hungarian*, Washington D.C., Georgetown University Press.
- Virtaranta, Pertti 1992: *Amerikansuomen sanakirja. A Dictionary of American Finnish*, Turku, Siirtolaisuusinstituutti.
- Wiik, Kalevi 1985: *On Defining and Classifying Vowel Harmony*. A 6. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, Szikativkarban tartott előadás.
- Wiik, Kalevi 1988: *Viron vokaalisointu*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

FÜGGELÉK

1) KÉRDŐÍV

Ez a kérdőív egy nyelvészeti dolgozathoz szükséges felmérés céljából készült. Az adatokat bizalmasan kezelem, és csak a dolgozatban használok fel. A kérdőív névtelen.

Nem: férfi nő

Életkor:

Szak:

Feladat: Írd be a zárójelben megadott igető megfelelő alakját a kihagyott helyre! Ha több formát is lehetségesnek tartasz, akkor azokat is írd be, és számozd meg őket aszerint, hogy melyik természetesebb.

- Példa: 1. Péter az Irinyibe szokott járni internetezni. (INTERNET-)
 2. A fényképész a sötétkamerában fixálja a képnegatívot. (FIX-)

1. A külügyminiszter az utolsó pillanatban _____ a londoni járatra. (BECSEKK-)
2. A mixertanfolyam elvégzése után biztos finomabb koktélokot fogsz tudni _____, mint most. (MIX-)
3. Amikor _____, azt ellenőrizzük, hogy meg van-e egy cím a TCP/IP hálózati protokollban. (PING-)
4. Sokan már a taps előtt _____ a nézőtérről a ruhatárba. (KISLISSZ-)
5. A tanár _____ a feladatlapokat a gépbe, és izgatottan várta az eredményeket. (BESZKENN-)
6. „Viszkit _____ vagy vodkát?”, kérdezte Jancsi Juliskától. (DRINK-)
7. Te sem szeretsz a JATE-klubban _____? (DENSZING-)
8. Előbb _____ a vizsgaidőszakkal, mint a lakótársam. (FINIS-)
9. A múltkor _____ a 17.20-as vonatot. (LEMISSZ-)
10. A főnök napjában tizenötször _____ az e-mailjét. (CSEKK-)

Köszönöm a segítséget!

5. táblázat. Kölcsönszavak derivációs toldalékai a magyarországi magyarban

Idegen eredetű tövek	DERIVÁCIÓS TOLDALÉKOK																						Σ				
	-el		-ingel		-erel		-ez		-en		-er		-et		-ol		-ingol		-olód		-ál			-an		-Ø	
	F	N	F	N	M	F	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N		F	N	F	N
1. becsekk-	18	18							1						8	12			1								58
10. csekk-	21	21													6	6											54
2. mix-	24	25				1					1																51
3. ping-	19	24					2	1					1		2						1						50
4. kisslissz-	1	1							1	2					18	20					1		5	3			52
5. besz kenn-	25	25																									50
6. drink-	23	24											1		1	2									1		52
7. densz(ing)-	4	4	23	24													1								1		57
8. finis-	24	24																									51
9. lemissz-	18	22	4												1	3									1		50
Összesen	177	188	27	24		1	3	3	3	2	1		2		36	43	1		1		2		5	3	3		525
Százalék	81,9%													17,9%													

13. táblázat. Virtaranta (1992) diszharmonikus tövei és toldalékai

<i>äätikka</i>	'padlás' (<attic)	<i>täpiookka</i>	'tápióagyökér' (<tapiocca)
<i>äkortti</i>	'egyezmény' (<accord)	<i>progrämmi</i>	'program' (<progam)
<i>äksessori-t</i>	'kiegészítők' (<accessories)	<i>ätvertaisata</i>	'reklámoz' (<advertize)
<i>äkuuttinen</i>	'akut' (<acute)	<i>ätvaissata</i>	'tanácsol' (<advise)
<i>älimooni</i>	'tartásdíj' (<alimony)	<i>ätressata</i>	'megszólít' (<address)
<i>älumiini</i>	'alumínium' (<aluminium)	<i>äsessata</i>	'felbecsül' (<assess)
<i>äntelouppi</i>	'antilop' (<antelope)	<i>äseiata</i>	'megvizsgál' (<assay)
<i>äpoli</i>	'alma' (<apple)	<i>äneksata</i>	'csatol' (<annex)
<i>äprikatsi</i>	'barack' (<apricots)	<i>änäunssata</i>	'bejelent' (<announce)
<i>äsmä</i>	'asztma' (<asthma)	<i>änalaisata</i>	'elemez' (<analyze)
<i>äspestos</i>	'azbeszt' (<asbesthos)	<i>äkseptata</i>	'elfogad' (<accept)
<i>ästronautti</i>	'űrhajós' (<astronaut)	<i>tränsfeerata</i>	'áthelyez' (<transfer)
<i>ätomi</i>	'atom' (<atom)	<i>söömoonata</i>	'prédikál' (<sermon)
<i>ätvertaismenti-a</i>	'reklám' (<advertisement)	<i>sörveerata</i>	'szolgál' (<serve)
<i>govönööri</i>	'kormányzó' (<governor)	<i>söpraisata</i>	'meglep' (<surprise)
<i>hähutini</i>	'halloween' (<halloween)	<i>riihäpilitetata</i>	'rehabilitál' (<rehabilitate)
<i>hämmokki</i>	'függőágy' (<hammock)	<i>pastöraisata</i>	'pasztörizál' (<pasteurize)
<i>hämpurkeri-a</i>	'hamburger' (<hamburger)	<i>mäiteerata</i>	'számít' (<matter)
<i>junivöösiti-ssä</i>	'egyetem' (<university)	<i>manöveerata</i>	'manőverez' (<manoeuvre)
<i>käfteria-ssa</i>	'önkiszolgáló étterem' (<cafeteria)	<i>krädjueitata</i>	'lediplomázik' (<graduate)
<i>kännitaatti</i>	'kandidátus' (<candidate)	<i>pörfiumi</i>	'parfüm' (<perfume)
<i>kännitaattien</i>		<i>söörloini</i>	'vesepecsenye' (<serloin)
<i>käsoliini</i>	'benzin' (<gasoline)		

<i>kätsoppa</i>	'ketchup' (<i><ketchup</i>)	<i>förtalaiseri</i>	'trágya' (<i><fertilizer</i>)
<i>kätsoppi</i>	'ketchup' (<i><ketchup</i>)	<i>söömon</i>	'prédikáció' (<i><sermon</i>)
<i>komönisti-ä</i>	'kommunista' (<i><communist</i>)	<i>pörkkeleittori</i>	'kávéfőzőgép' (<i><percolator</i>)
<i>konträkteri</i>	'vállalkozó' (<i><contractor</i>)	<i>törpentaini</i>	'terpentin' (<i><turpentine</i>)
<i>kotäkki</i>	'fényképezőgép' (<i><kodak</i>)	<i>sympaati</i>	'ronkonszenv' (<i><sympathy</i>)
<i>kuvenööri</i>	'kormányzó' (<i><governor</i>)	<i>nyymoonia</i>	'tüdőgyulladás' (<i><pneumonia</i>)
<i>mähokaani</i>	'mahagóni' (<i><mahogany</i>)	<i>synota</i>	'zsinat' (<i><synod</i>)
<i>mäkenoo</i>	'csikos pokróc' (<i><mackinaw</i>)	<i>synodi</i>	'zsinat' (<i><synod</i>)
<i>mäkinaa</i>	'csikos pokróc' (<i><mackinaw</i>)	<i>symfoni</i>	'szimfónia' (<i><symphony</i>)
<i>mäkinoo</i>	'csikos pokróc' (<i><mackinaw</i>)	<i>akohytti-nä</i>	'ministráns' (<i><acolyte</i>)
<i>mánssion</i>	'kúria' (<i><mansion</i>)	<i>maträssi</i>	'matrac, ágybetét' (<i><mattress</i>)
<i>märätooni</i>	'maraton' (<i><marathone</i>)	<i>maäkössi-ä</i>	'mokasszin' (<i><moccasin</i>)
<i>räqueteeraus</i>	'csalás' (<i><racket</i>)	<i>masööri</i>	'masször' (<i><masseur</i>)
<i>räkuuna</i>	'mosómedve' (<i><raccoon</i>)	<i>sappöri</i>	'vacsora' (<i><supper</i>)
<i>sämppiooni</i>	'bajnok' (<i><champion</i>)	<i>kavömentti-sta</i>	'kormány' (<i><government</i>)
<i>sämppuu</i>	'sampon' (<i><shampoo</i>)	<i>soseissöni</i>	'társaság' (<i><association</i>)
<i>säskätuuna</i>	'fanyarka' (<i><saskatoon</i>)	<i>kostyymi</i>	'öltözet' (<i><costume</i>)
<i>sofoöri-na</i>	'sofőr' (<i><chauffeur</i>)	<i>ortinääri</i>	'szokásos' (<i><ordinary</i>)
<i>suurjury</i>	'vádesküdszék' (<i><grand jury</i>)	<i>govenööri</i>	'kormányzó' (<i><governor</i>)
<i>kämera,</i> <i>kämero-i-ta</i>	'fényképezőgép' (<i><camera</i>)	<i>iäntilaini</i>	'pitypang' (<i><dandelion</i>)

14. táblázat. Virtaranta (1992) semleges tövű igéi

<i>ekspektata</i>	'vár' (<expect)	<i>piirata</i>	'bámul' (<peer)
<i>ekspleinata</i>	'magyaráz' (<explain)	<i>piketoida</i>	'sztrájkórségen van' (<picket)
<i>ekstienssata</i>	'meghosszabbít' (<extend)	<i>pillata</i>	'számláz' (<bill)
<i>feilata</i>	'nem sikerül' (<fail)	<i>piltata</i>	'épít' (<build)
<i>feisata</i>	'valamerre néz' (<face)	<i>pinnata</i>	'odatűz' (<pin)
<i>feitata</i>	'fakul' (<fade)	<i>pinssata</i>	'szorít, csíp' (<pinch)
<i>fenssata</i>	'viv' (<fence)	<i>pisnestää</i>	'üzletel' (<business)
<i>fiilata</i>	'érez' (<feel)	<i>pitata</i>	'üt' (<beat)
<i>fiitata</i>	'etet' (<feed)	<i>pitsata</i>	'szénát hány' (<pitch)
<i>fikeerata</i>	'becsül' (<figure)	<i>pleijata</i>	'játszik' (<play)
<i>fiksata</i>	'megjavít' (<fix)	<i>pletsata</i>	'ígér, esküszik' (<pledge)
<i>fillata</i>	'kitölt' (<fill)	<i>preijata</i>	'permetez, szór' (<spray)
<i>freimata</i>	'keretez' (<frame)	<i>preissata</i>	'nyom' (<press)
<i>friisata</i>	'fagyaszt' (<freeze)	<i>prüsieetata</i>	'mértányol' (<appreciate)
<i>heittata</i>	'utál' (<hate)	<i>printata, printätä</i>	'nyomtat' (<print)
<i>heklata</i>	'hekliz' (<heckle)	<i>reikata</i>	'gereblyézik' (<rake)
<i>helpata</i>	'segít' (<help)	<i>reissata</i>	'emel' (<raise)
<i>hemstitsata</i>	'azsúroz' (<hemstich)	<i>reitata</i>	'felbecsül' (<rate)
<i>hengailla</i>	'lödörög' (<hang around)	<i>reitata</i>	'razziát tart' (<raid)
<i>hengata (ylös)</i>	'felakaszt' (<hang up)	<i>rekisteerata</i>	'bejegyezt' (<register)
<i>hiilata</i>	'gyógyít' (<heal)	<i>restata</i>	'pihen' (<rest)
<i>hiitata</i>	'füt' (<heat)	<i>riilata</i>	'teker' (<reel)
<i>hiivata</i>	'felemel' (<heave)	<i>riliisata</i>	'kiszabadul' (<release)
<i>hintata, hintailla</i>	'céloz' (<hint)	<i>ripleissata</i>	'pótol' (<replace)
<i>hitsata</i>	'odakötöz' (<hitch)	<i>rivettää</i>	'szegecsel' (<rivet)
<i>iitata</i>	'eszik' (<eat)	<i>seipata</i>	'alakít' (<shape)
<i>inspektata</i>	'ellenőriz' (<inspect)		

<i>intresseerata</i>	'érdeklí' (<interest)	<i>seivata</i>	1. 'megtakarít' (<save) 2. 'borotvál' (<shave)
<i>inventata</i>	'feltalál' (<invent)	<i>setata</i>	'beállít' (<set)
<i>investata</i>	'befektet' (<invest)	<i>setlata</i>	'megold, eldönt' (<settle)
<i>jikata</i>	'ércet ülepít' (<jig)	<i>siftata</i>	'megváltoztat' (<shift)
<i>jimia</i>	'feltör' (<jimmy)	<i>siilata</i>	'pecsétel' (<seal)
<i>keesata</i>	'bevált' (<cash)	<i>sinkata</i>	'süllyed' (<sink)
<i>keivata alle</i>	'beomlik' (<cave in)	<i>sipata</i>	'szállít, utazik' (<ship)
<i>kessata</i>	'találgat' (<guess)	<i>skeilata</i>	'lemér' (<scale)
<i>ketsata</i>	'elkap' (<catch)	<i>skinnata</i>	'megnyúz' (<skin)
<i>kiipata</i>	'megtart' (<keep)	<i>skipata</i>	'kihagy' (<skip)
<i>kissata</i>	'csókol' (<kiss)	<i>spentata</i>	'költ' (<spend)
<i>kleimata</i>	'állít' (<claim)	<i>spiukata</i>	'beszél' (<speak)
<i>kliinailla, klinata</i>	'tisztít' (<clean)	<i>spiurata</i>	'szigonnyal halászik' (<spear)
<i>kliirata</i>	'kiderül' (<clear)	<i>spiutata</i>	'gyorshajt' (<speed)
<i>leiplata</i>	'feliratoz, címkéz' (<label)	<i>splitata</i>	'kettéhasít' (<split)
<i>liinata</i>	'drágul' (<lean)	<i>steinata</i>	'pácol, alapoz' (<stain)
<i>liisata</i>	'bérel' (<lease)	<i>stiimata</i>	'gőzöl' (<steam)
<i>liitata</i>	'vezet' (<lead)	<i>stinkata</i>	'bűzlik' (<stink)
<i>linkata</i>	'meghosszabbít' (<lengthen)	<i>teippiä</i>	'ragasztószalaggal rögzít' (<tape)
<i>mentata</i>	'megjavít' (<mend)	<i>testata</i>	'kipróbál' (<test)
<i>merkata alas</i>	'árat leszállít' (<mark down (prices))	<i>tiilata</i>	'kártyát oszt' (<deal)
<i>miitata</i>	'találkozik' (<meet)	<i>tiisata</i>	'ugrat, szekál' (<tease)
<i>miksata</i>	'kever' (<mix)	<i>tiitsata</i>	'tanít' (<teach)
<i>missata</i>	'eltéveszt, elhibáz' (<miss)	<i>tiliveerata</i>	'kézbesít' (<deliver)
<i>nitata</i>	'köt' (<knit)	<i>timprata</i>	'farönkökből épít' (<timber)
<i>peikata</i>	'süt' (<bake)	<i>tipata</i>	'tippet ad' (<tip)
<i>peilata</i>	'báláz' (<bale)	<i>tiskata</i>	'mosogat' (<dish)
<i>peintata</i>	'fest' (<paint)	<i>treilata</i>	'nyomot követ' (<trail)

<i>peipisitata</i>	'gyerekre vigyáz' (<i>< baby-sit</i>)	<i>treinata</i>	'képez' (<i><train</i>)
<i>peivata</i>	'utat burkol' (<i><pave</i>)	<i>treissata</i>	'nyomoz, nyomot követ' (<i>< trace</i>)
<i>petata</i>	'fogad' (<i><bet</i>)	<i>triitata</i>	'kezel, bánik valakivel' (<i><treat</i>)
<i>petlata</i>	'házal' (<i><peddle</i>)	<i>trillata</i>	'fúr' (<i><drill</i>)
<i>piilata</i>	'hámoz' (<i><peel</i>)	<i>trimmata</i>	'nyes, nyír' (<i><trim</i>)
<i>piirata</i>	'bámul' (<i><peer</i>)	<i>trinkata</i>	'iszik' (<i><drink</i>)
<i>piütata</i>	'megver' (<i><beat</i>)	<i>vipata</i>	'habot ver' (<i><whip</i>)
<i>pikata</i>	'szed, gyűjt' (<i><pick</i>)	<i>visseltää</i>	'füttyöl' (<i><whistle</i>)
<i>veestata</i>	'pazarol' (<i><waste</i>)	<i>vitsata</i>	'felkapcsol' (<i><switch</i>)
<i>veitata</i>	'vár' (<i><wait</i>)	<i>vinkata</i>	'pislog, hunyorít' (<i><wink</i>)
<i>veltata</i>	'hegeszt' (<i><weld</i>)		

15. táblázat. Virtaranta (1992) kevert és elülső magánhangzós igetővei

<i>ekskypsätä</i>	'felment' (<i><excuse</i>)	<i>sörveerata</i>	'szolgál' (<i><serve</i>)
<i>flörtätä</i>	'flörtöl' (<i><flirt</i>)	<i>sörpraissata</i>	'meglep' (<i><surprise</i>)
<i>hālpätä</i>	'segít' (<i><help</i>)	<i>sākätä</i>	'ellenőriz' (<i><check</i>)
<i>hāngätä</i>	'felakaszt' (<i><hang up</i>)	<i>sätätä</i>	'beállít' (<i><set</i>)
<i>hōrtätä</i>	'fáj' (<i><hurt</i>)	<i>trānsfeerata</i>	'áthelyez' (<i><transfer</i>)
<i>kāäsätä</i>	'elad, pénzzé tesz' (<i><cash</i>)	<i>tōtsätä</i>	'megérint' (<i><touch</i>)
<i>kryllätä</i>	'göndörödik' (<i><curl</i>)	<i>töörnätä</i>	'megfordul' (<i><turn</i>)
<i>nōrřsätä</i>	'ápol' (<i><nurse</i>)	<i>āneksata</i>	'csatol' (<i><annex</i>)
<i>rōslätä</i>	'suhan' (<i><rustle</i>)	<i>āseiatä</i>	'becsül' (<i><assay</i>)
<i>siksäkätä</i>	'cikkakban halad' (<i><zigzag</i>)	<i>āsessata</i>	'megállapít, kiro' (<i><assess</i>)
<i>stōtiätä</i>	'tanul' (<i><study</i>)	<i>ātressata</i>	'megcímez' (<i><address</i>)

16. táblázat. Virtaranta (1992) elülső, semleges és kevert tövű névszói és toldalékai

<i>eeekkeri-ä</i>	'hektár-PART' (<i><acre></i>)	<i>keeki-ä</i>	'sütemény-PART' (<i><cake></i>)
<i>eeri-ä</i>	'levegő-PART' (<i><air></i>)	<i>keimi-ä</i>	'játék-PART' (<i><game></i>)
<i>eerpleini</i>	'repülőgép' (<i><airplane></i>)	<i>keisi-ä</i>	'láda-PART' (<i><case></i>)
<i>eipperi</i>	'kötény' (<i><apron></i>)	<i>keitsi-llä</i>	'mérőkészülék-ADESS' (<i><gauge></i>)
<i>eksipissi</i>	'kiállítás' (<i><exhibition></i>)	<i>keski##leini-ä</i>	'középső sáv-PART' (<i><middle##lane></i>)
<i>ekskyysi-ä</i>	'mentség-PART' (<i><excuse></i>)	<i>kifti-ä</i>	'belvillás hajó-PART' (<i><skiff></i>)
<i>ekspenssi-ä</i>	'kiadás-PART' (<i><expense></i>)	<i>kiisi-ä</i>	'kulcsok-PART' (<i><keys></i>)
<i>ekspensiivinen</i>	'drága' (<i><expensive></i>)	<i>kitsi-stä</i>	'konyha-ELAT' (<i><kitchen></i>)
<i>ekspressi-llä</i>	'expressz-ADESS' (<i><express></i>)	<i>kitti-ä</i>	'kölyök-PART' (<i><kid></i>)
<i>eksrei-ssä</i>	'röntgen -INESS' (<i><x-ray></i>)	<i>kleimi-ä</i>	'igény-PART' (<i><claim></i>)
<i>enkelinkeeki-ä</i>	'könnyű fehér piskótatorta-PART' (<i><angel-cake></i>)	<i>klientti-ä-än</i>	'ügyfél-PART-3SGPx' (<i><client></i>)
<i>enteri-stä</i>	'bejárat-ELAT' (<i><entry></i>)	<i>kluninka-ä</i>	'tisztás-PART' (<i><cleaning></i>)
<i>feik(k)i-llä</i>	'hamis-ADESS' (<i><fake></i>)	<i>reini-ä</i>	'daru-PART' (<i><crane></i>)
<i>feri-llä</i>	'komp-ADESS' (<i><ferry></i>)	<i>kreipsi-ä</i>	'szőlő-PART' (<i><grapes></i>)
<i>fiiti-ä</i>	'tápszer-PART' (<i><feed></i>)	<i>kretiutti-ä</i>	'érdem-PART' (<i><credit></i>)
<i>fillinki-ä</i>	'érzés-PART' (<i><feeling></i>)	<i>kriimeri-ssä-kin</i>	'tejcsarnok-INESS-is' (<i><creamery></i>)
<i>filleri-ä</i>	'töltelék-PART' (<i><filler></i>)	<i>kriisi-ä</i>	'zsír-PART' (<i><grease></i>)
<i>finne-j-ä</i>	'finn-PL-PART' (<i><Finn></i>)	<i>kriketti-ä</i>	'tűcsök-PART' (<i><cricket></i>)
<i>freimi-ä</i>	'keret-PART' (<i><frame></i>)	<i>leik(k)i-stä</i>	'tó-ELAT' (<i><lake></i>)
<i>fort-stä</i>	'ferry-ELAT' (<i><komp></i>)		

<i>förni</i> -ä	'kohó-PART' (<furnace)	<i>leepöritei</i> -nä	'szept. első hétfője -ESS' (<Labor Day)
<i>hefferi</i> -ä	'üsző-PART' (<heifer)	<i>leissi</i> -llä	'zsinór-ADESS' (<lace)
<i>heiftiveri</i> -ä	'szénanátha – PART' (<hay fever)	<i>leiti</i> -llä	'hölgy-ADESS' (<lady)
<i>heikke-j</i> -ä	'szürke tőkehal-PL- PART' (<hake)	<i>lekeni</i> -ä	'rönk-PART' (<(?)log(ging))
<i>h elffi</i> -ä	'segítség-PART' (<help)	<i>letes-tä-kin</i>	'saláta-PART-is' (<lettuce)
<i>helli</i> -ä	'pokol-PART' (<hell)	<i>leveli</i> -llä	'szint-ADESS' (<level)
<i>helvetti</i> -ä	'pokol-PART' (<hell)	<i>liivei-tä</i>	'késés, elmaradás- PART' (<leeway)
<i>huitti</i> -ä	'forróság-PART' (<heat)	<i>leveri</i> -ä	'máj-PART' (<lever)
<i>hulpili</i> -ä	'mucsai-PART' (<hillbilly)	<i>limetsi</i> -llä	'határvonal- ADESS' (<limits)
<i>hintti</i> -ä	'tipp-PART' (<hint)	<i>limitti-nsä</i>	'korlátozás- 3PLPx' (<limit)
<i>hippi</i> -ä	'hippi-PART' (<hippie)	<i>linkki</i> -ä	'hiúz-PART' (<lynx)
<i>hitsi</i> -ä	'akadály-PART' (<hitch)	<i>lippi-s-tä</i>	'csúszós- AdjDER-PART' (<slippery)
<i>iisi</i> -ä	'könnyű-PART' (<easy)	<i>litviik(k)i-nsä</i>	'folyósított- 3SGPx' (<liquid)
<i>iiveevee-läis-i</i> -ä	'IWW-AdjDER- PL-PART' (<IWW)	<i>metesiini</i> -ä	'gyógyszer-PART' (<medicine)
<i>iiveni-ssä</i>	'egyenlő-INESS' (<even)	<i>miiseli</i> -ä	'kanyaró-PART' (<measles)
<i>in(k)ki-stä</i>	'tinta-ELAT' (<ink)	<i>miiteri</i> -ä	'mérő-PART' (<meter)
<i>inletti-a</i>	'kis öböl-PART' (<inlet)	<i>minkki</i> -ä	'menyét-PART' (<mink)
<i>insi</i> -ä	'mozdony-PART' (<engine)	<i>mintti</i> -ä	'menta-PART' (<mint)
<i>intti</i> -ä	'indian-PART' (<Indian)	<i>misis, misikse-liä</i>	'né-ABL' (<mrs)
<i>tsiippi</i> -ä	'dzsip-PART' (<jeep)	<i>misteeki</i> -ä	'hiba-PART' (<mistake)
<i>jörmi</i> -ä	'bacilus-PART' (<germ)	<i>misteiki-a</i>	'úr-PART' (<mister)
<i>mitlinki-stä</i>	'derce, dara-ELAT' (<middlings)	<i>ritsreini</i> -ä	'hid-daru -PART' (<bridge-crane)

<i>neli##laise-ksi</i>	'négy##sáv- AdjDER-TRANS' (<four##lane)	<i>seeri-ä</i>	'cseresznye- PART' (<cherry)
<i>nikkeli-n-kään</i>	'öt cent-GEN- neither' (<nickle)	<i>sekitööri-nä</i>	'titkár-ESS' (<secretary)
<i>nörssi-nä</i>	'nővér-ESS' (<nurse)	<i>sell-ä</i>	'sejt-PART' (<cell)
<i>Peiken-tä</i>	'szalonna- PART' (<bacon)	<i>senssi-ä</i>	'lehetőség-PART' (<chance)
<i>peili-llä</i>	'vödör-ADESS' (<pail)	<i>sentti-ä</i>	'cent-PART' (<cent)
<i>peismentti-stä</i>	'alagsor-ELAT' (<basement)	<i>sifti-ä</i>	'műszak-PART' (<shift)
<i>peitei-tä</i>	'fizetési nap- PART' (<payday)	<i>siiter-stä</i>	'almabor-ELAT' (<cider)
<i>perivinki-ä</i>	'útburkolat- PART' (<paving)	<i>siitti-ssä</i>	'ülés-INNESS' (<seat)
<i>päletti-nä</i>	'galacsin-ESS' (<pellett)	<i>sippeli-ä</i>	'cipzár-PART' (<seat)
<i>peppi-ä</i>	'lendület, tetterő- PART' (<pep)	<i>skiimi-stä</i>	'terv-ELAT'0 (<scheme)
<i>peti-ssä</i>	'ágy-INNESS' (<bed)	<i>skitteri-ä</i>	'rönkfavontató- PART' (<skider)
<i>piitse-j-ä</i>	'cékla-PL-PART' (<beets)	<i>steitsi-llä</i>	'szán-ADESS' (<sledge)
<i>piitsi-ä</i>	'barack-PART' (<peach)	<i>piitti-llä</i>	'sebesség- ADESS' (<speed)
<i>piutti-ä</i>	'nyertes-PART' (<beat)	<i>sprinkkeri-ä</i>	'locsoló-PART' (<sprinkler)
<i>piiveri-ä</i>	'hód-PART' (<beaver)	<i>steeki-ä</i>	'sült hús-PART' (<steak)
<i>pikete-i-tä</i>	'sztrájkör-PL- PART' (<picket)	<i>steppi-ä</i>	'lépés-PART' (<step)
<i>pikkelsi-ä</i>	'páclé-PART' (<pickles)	<i>stiili-stä-nsä</i>	'acél-ELAT- 3SGPx' (<steel)
<i>piknekki-ä</i>	'piknik-PART' (<picnic)	<i>törtseni-ä</i>	'tok-PART' (<sturgeon)
<i>pilli-ä</i>	'tabletta-PART' (<pill)	<i>tesöörtti-ä</i>	'desszert-PART' (<dessert)
<i>piltinki-ä</i>	'épület-PART' (<building)	<i>tienssi-ä</i>	'különbség-PART' (<difference)
<i>pinkki-s-i-ä</i>	'rózsaszín- AdjDER-PL- PART' (<pink)	<i>tiineitseri-ä</i>	'tinédzser-PART' (<teenager)
<i>pinssi-ä</i>	'bab-PART' (<beans)	<i>tiimi-ssä</i>	'csapat-INNESS' (<team)

<i>piisi-nä</i>	'elfoglalt-ESS' (<i><busy></i>)	<i>tiir-tä-kään</i>	'szarvas-PART- neither' (<i><deer></i>)
<i>pisketti-ä</i>	'keksz-PART' (<i><biscuit></i>)	<i>tiitseri-nsä</i>	'tanár-3SGPx' (<i><teacher></i>)
<i>pisnes-tä</i>	'üzlet-PART' (<i><business></i>)	<i>tiivii-ssä</i>	'televízió-INNESS' (<i><television></i>)
<i>pläsi-stä</i>	'hely-ELAT' (<i><place></i>)	<i>tiketti-ä</i>	'jegy-PART' (<i><ticket></i>)
<i>pleiti-ä</i>	'tányér-PART' (<i><plate></i>)	<i>tiksinööri-ssä</i>	'szótár-INNESS' (<i><dictionary></i>)
<i>preeri-llä</i>	'préri-ADESS' (<i><prairie></i>)	<i>timperi-ä</i>	'épületfa-PART' (<i><timber></i>)
<i>preit(t)i-lle-nnä</i>	'kenyér-ALL- (?)3SGPx' (<i><kenyér></i>)	<i>tingssi-ä</i>	'dolgok-PART' (<i><things></i>)
<i>pörsi-sä</i>	'pénztárca- INNESS' (<i><purse></i>)	<i>tippi-ä</i>	'borravaló-PART' (<i><tip></i>)
<i>pörtei-tä</i>	'születésnap-PART' (<i><birthday></i>)	<i>tiski-ä</i>	'korong-PART' (<i><disc></i>)
<i>reili-ä</i>	'vágány-PART' (<i><rail></i>)	<i>treini-llä</i>	'vonat-ADESS' (<i><train></i>)
<i>reintüirt-ä</i>	'rénszarvas- PART' (<i><reindeer></i>)	<i>trifti-ä</i>	'vízszintes bányafolyosó- PART' (<i><disk></i>)
<i>reisinki-ä</i>	'kifejtés, kibányászás- PART' (<i><raising></i>)	<i>tritmentti-ä</i>	'bánásmód- PART' (<i><treatment></i>)
<i>reliffi-stä</i>	'segítség -ELAT' (<i><relief></i>)	<i>trikki-ä</i>	'mutatvány- PART' (<i><trick></i>)
<i>renni-llä</i>	'ökörszem- ADESS' (<i><wren></i>)	<i>tripi-llä</i>	'kirándulás- ADESS' (<i><trip></i>)
<i>renssi-llä</i>	'farm-ADESS' (<i><ranch></i>)	<i>tönni-ä</i>	'tonna-PART' (<i><ton></i>)
<i>reseppi-ä</i>	'recept-PART' (<i><recipe></i>)	<i>törkki-ä</i>	'pulyka-PART' (<i><pulyka></i>)
<i>resti-ä</i>	'pihenés-PART' (<i><rest></i>)	<i>törtti-ä</i>	'kosz-PART' (<i><dirt></i>)
<i>riili-ä</i>	1. 'orsó-PART' (<i><reel></i>) 2. 'valódi-PART' (<i><real></i>)	<i>visseli-ä</i>	'fütty-PART' (<i><whistle></i>)
<i>rinssi-ä</i>	'hajöblítő-PART' (<i><rinse></i>)		

17. táblázat. A *Stadin snadi slangisanakirja* semleges tövű igéi

<i>bléisata</i>	'elad'	<i>pihdata</i>	'spórol'
<i>breikata</i>	'áttör'	<i>reknata</i>	'számít'
<i>brekata</i>	'elromlik'	<i>ridata</i>	'lovagol'
<i>brennata</i>	'dohányzik'	<i>ritata</i>	'rajzol'
<i>deelata, dilkata</i>	'kioszt, szétoszt'	<i>seilata</i>	'vitorlázik'
<i>delata</i>	'meghal'	<i>seksata</i>	'csókol'
<i>digata</i>	'tetszik neki'	<i>siepata</i>	'zavarja vmi'
<i>diivailla</i>	'tettet, színlel'	<i>sifata</i>	'elköltözik'
<i>eldata</i>	'melegít'	<i>simahtaa</i>	'bomlik, mállik'
<i>fektailla</i>	'kardozik'	<i>singrata</i>	'eltűnik'
<i>fibata</i>	'téved'	<i>sinksata</i>	'cserél'
<i>fiksata</i>	'megszervez'	<i>sitata, tsitata</i>	'ül'
<i>filmata</i>	'tettet'	<i>skeidata</i>	'elbasz vmit'
<i>fiskata</i>	'halászik'	<i>skiglata</i>	'vitorlázik'
<i>helssata</i>	'üdvözl'	<i>skiata</i>	'beszél'
<i>hengaila</i>	'lófrál, lődörög'	<i>skimbata</i>	'síel'
<i>hengata</i>	'jár vkivel'	<i>skipata</i>	'fut'
<i>hiffata</i>	'észrevesz'	<i>slepata</i>	'dob, hajít'
<i>hipata</i>	'táncol'	<i>sliipata, spiidata, spillata</i>	'sír'
<i>hitata</i>	'talál'	<i>sliirata</i>	'korcsolyázik'
<i>hivata</i>	'mer'	<i>spennata</i>	'izgat'
<i>jeesata, jelpata</i>	'segít'	<i>steppailla</i>	'sétál'
<i>jemmata</i>	'elbújik'	<i>stikaia</i>	'ad'
<i>kekata</i>	'kitalál'	<i>striibata, stritata</i>	'elromlik', 'lop'
<i>kelata</i>	'gondol, emlékezik'	<i>stripata</i>	'levetközik'
<i>kitata</i>	'iszik'	<i>titata</i>	'táviratozik'
<i>klenkata</i>	'sántít'	<i>treffata</i>	'találkozik'
<i>kletrata</i>	'mászik'	<i>tseenata, tsennata</i>	'érez'
<i>knekata</i>	'boxol'	<i>tsekata</i>	'ellenőriz'
<i>lempata</i>	'elválaszt'	<i>tsempata</i>	'versenyzik'
<i>lesata</i>	'olvas'	<i>tsiidata, tsiigata</i>	'néz'
<i>lintsata</i>	'meglóg'	<i>tsimmata, simmata</i>	'úszik'
<i>lipata</i>	'leesik'	<i>venata, ventata</i>	'vár'
<i>niitata</i>	'megöl'	<i>vendata</i>	'megfordul'
<i>peipata</i>	'félrevezet'	<i>vinsata, finstata</i>	'győzni'
<i>piffata</i>	'bírja a hideget'		

THE EFFECTS OF LANGUAGE CONTACT IN AMERICAN HUNGARIAN AND AMERICAN FINNISH

GABRIELLA BOTKA

This paper investigates Hungarian and Finnish vowel harmony in the varieties of the two languages spoken in North America. The two varieties are compared to each other and to varieties spoken in Hungary and Finland, based on divergences from Standard Hungarian and Finnish rules governing vowel harmony. Results of the analysis show that disharmonic suffixes that are characteristic of American Hungarian and Finnish can be observed in Hungary and Finland, too. While American Finnish and the investigated variety spoken in Finland exhibit no actual difference in the frequency of disharmonic suffix application, American Hungarian expresses the tendency of its speakers to use the disharmonic derivational suffixes to a greater extent than Hungarian spoken in the old country. The two American varieties appear to be similar in the respect that the productivity of rules dictating vowel harmony decreases in the same manner: back-vowel derivational suffixes prevail over front-vowel ones after stems containing front-vowels.

A MENEKÜLÉS KÉPZETE FÜST MILÁN LÍRÁJÁBAN

BÜKY LÁSZLÓ

1. Bő három évtizede, hosszabb elfeledettség után kezdődött – Európa-szerte (is) – a szecesszió fogalmának divatba jötte, amint Pór Péter (1969: 116) írta. A hazai érdeklődés napjainkig sem lanyhult, erre például bizonyíték a magyar irodalom szecessziós szerzőinek stílusával foglalkozó tanulmánykötet (Szabó 2002). Szabó Zoltán felfogása szerint a szecesszió „[...] nem egyetemes irányzat, nem korstílus, hanem egy a századforduló stílusai közül. Elsődlegesen ipar- és képzőművészeti, építészeti, lakás[-,] (bútor)- és könyvművészeti irányzat, de kevésbé kifejeletten, kevésbé megfoghatóan szépirodalmi is. Stíláriis sajátosságainak, kifejezőeszközeinek a rendszere nem annyira zárt, mint más irányzatoké [...], emiatt nehezebben körvonalazható, nehezebben tanulmányozható” (Szabó 1992: 7–8).

Az irodalmi szecesszió számos stílusjegye megvan Füst Milán lírájában is, Pók Lajos például a művészetek mindenhatóságában való hit meglétét éppen Füst Milánnak az Óda egy elképzelt művészhez című verséből vett részlettel mutatja be: „Oh boldog az, ki hárfájával hegységet megingat, | Ki konok nagyságokat térdre kényszerít | És úgy vezeti kézen őket aztán, mint a gyermeket” (Pók 1972: 77–8). A Füst Milán-líra nyelvhasználatában számos jegyet sorolhatni ide a képalkotásban, a színnevek használatában, l. Büky 1979: 43; a szövegmondat-építésében, vö. Büky 2000: 21, 33, 81; 85, 101 é. i. t. (a vers szövegmondatainak szintaktikai leírásai).

A szecesszió szakirodalmában általános megállapítás, hogy a műalkotásban, annak ábrázolt tárgyiasságában „[...] földrajzilag is távoli, egzotikus magányba menekülnek a művészek. A nagy előd, Rimbaud Afrikában, egy kegyetlen barbár életformában, Gauguin Tahitiban, Nolde Japánban, az ifjú, még szecessziós Klee Tuniszban keres megoldást emberi, művészi problémáira. (A korabeli magyar világról vall, hogy az ifjú Babits és Kosztolányi csak a messzeségek nosztalgiájáig juthat el.)” – írja Pók (1972: 54); hasonlóképpen, de már a műalkotás lélektani indítékát is érzékeltetve: „[a szecessziós művészek] a külső világban – Tahitiban éppúgy, mint egy lakóházban – a belső kivetülését látták” (Pór 1992: 200). Ezekhez hasonló versépítési tulajdonságok ugyancsak találhatók a Füst Milán-lírában, jellemző például az elmúlás, a halál megjelenésének gyakorisága, ez az ún. monarchikus – vagyis az Osztrák-Magyar Monarchiában kibontakozó – szecesszió jegye is, vö. Büky 2001; ugyancsak jellemző a Füst lírájában is előforduló fiktív helyzetdalok megléte, a más nevében szólás (példaként: Levél a rémületről, Egy hellenista arab költő búcsúverse, Zsoltár: „Zenét és nyugalmat”, Zsoltár: „Ó Uram, engem bántanak”, Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez!), hasonlóképpen az idegen tájak ábrázolása, illetőleg a lírai én odahelyeződése (A Mississippi, Arménia!) é. i. t. E szecessziós jelleg együtt jár az esztétizmushoz is kapcsolható dekadencia jelentkezésével már a XIX. század végétől fogva. Az alkotók „Rokonszenveznek a régi[.] fáradt, túlfinomult kultúrákkal, a hellenizmussal, a késő római korról, a rokokóval [...]” állapítja meg Hauser Arnold (1958/1980²: II, 341). Az említetteken kívül még példaként említhető Füstnek (másikak

mellett) az Oh latin szerelem!, az Egy tesszáliai arab költő az Erinniszekhez, a Barokk elégia: Búcsú mesterségemtől című verse is, vö. Büky 1989: 131.

A tematikus jegyek közé tartozik a menekülés-képzettel összefüggő ábrázolásmód, mint a fentiekben olvasható volt. A magyarban a *menekül* igével megnevezhető cselekedetet három jelentéscsoportra osztva írja le az ÉrtSz.: „*menekül* tn ige -t-, -jön-1. <Vélt v. valóságos veszély, üldözés-elöl>-rends. szabadulást keresve, sietve távozik. 2. ~ *vmi elöl*: oltalmat keres vmi ellen. 3. Szabadul vkitől, vmitől. || a. ~ *vkitől*, *vmitől*: igyekszik elkerülni, ill. távol tartani magától vmely számára terhes, kellemetlen személyt, dolgot.” Természetesen más nyelvi megoldással is kifejezhető a ‘menekül’ jelentéstartalom a szintaktikai és a szemantikai szinonima lehetősége miatt (Károly 1970: 78, 88–91, 211, 289–97, 395–7 és 64, 138–45, 180, 198, 332, 388; Kiefer é. n.: 26, 29, 182; Fónagy é. n. 35, 36, 49, 156, 311–4, 491), mégis kézenfekvő a *menekül* ige Füst Milán-i használatának áttekintése a szecessziós tematika meglétének lehetősége miatt. Különösen igazolja e vizsgálati módot az a tény, hogy a költő nyelvhasználatában a *fut* ige használata – amely bizonyos szövegek környezetben szinonimája lehet a *menekül*-nek – stiláris felhasználású, l. Büky 1979. Az is megállapítható, hogy Füst Milán költői nyelvében a *fut* ige és más mozgást jelentő igék használata bizonyos rendszerszerűséget mutat (Büky 1981). A rendszerszerűség nem csupán a mozgást jelentő igék (*forog*, *hánytorog*, *karikáz*, *kereng*, *kergetőzik*, *pörög*, *táncol* stb.) meglétében, hanem a ‘mozgás’ szemantikai jeggyel kapcsolatos főneveknek (*örvény*, *tölcsér* ‘vízörvény’) ezen igékkel a képalkotásban való fölhasználásában is megmutatkozik. Rendszerszerűség tapasztalható a teljes Füst Milán-i képalkotásban (l. Büky 1989).

Éppen a *fut* ige használata kapcsán figyelmeztetett Péter László arra (2003. május 8-án a SZTE BTK-n tartott tantermi habilitációs előadásom után; ismételten köszönöm), hogy Füst Milán költői nyelvhasználatában a *fut* ige – a Büky 2002 alapján – nem fordul elő emberrel kapcsolatosan. S valóban: csupán egyszer jelenik meg a *fut* ige, pontosabban a *futni* igenév ilyen együtt-előfordulással, l. alább. Az emberrel illetőleg a lírai énnel kapcsolatosan rendszerint a *menekül* ige szerepel.

E jelenséggel több összefüggést lehetne említeni a XX. század elejének magyar lírájából, például a kései Ady-versekben a félelem megjelenését elemezve Király István rámutat, hogy ezzel kapcsolatosan futás képzetének megjelenése jellemző: „Aki félt, nem pusztán elbújt, de mint Munch, Derkovits vagy Ernst Barlach képein, grafikáin, riadalommal arcán futott menekült”, a példából: „Óh bújni barlangokba – mélybe, lágyba, sokba”; „Mikor mindenek futnak, hullnak”; „Jedst szelidek szökré menekültek” (Király 1982: I, 501). Egy alkotástörténeti adalékkal is szolgál Király arra vonatkozóan, hogy Ady a rohanás képzetét fontosnak tartotta, ugyanis az Új s új lovat című versében „A kéziratban az első változatban állt, megállt a hős. »Hadd, óh Uram, szépülten futni« helyett ez a sor szerepelt: »S örömember megáll szépülten« (Király 1982: II, 276). (Megjegyzendő, hogy Király nem tesz különbséget az egyes – amint mondja – motívumokhoz tartozó szavak közt ilyen esetekben, tehát a *fut* (ige), a *futás*, a *rohanás* együtt tárgyalatik. A kötetek motívummutatói *menekülés*-t nem tartalmaznak.) – Egyébként Király István az Ady lírájában megmutatkozó szecessziós jegyeket, illetőleg magát a szecessziót túlságosan szűknek, s egyben túlságos kontúrtalan fogalomnak tartja ahhoz, hogy Ady költői fejlődésének bizonyos sajátosságait egybefoghassa (Király 1970: I, 281). Ezt szem előtt tartva Király Ady-monográfiája számos szecessziós jegyet

ír le, így az induló Adynál az egyénítés, az egzotizálás mindenáron való akarása is szecessziósan jelenik meg (Az új versek és a Vér és arany ciklusaiban), az álom motivikus megjelenését (Király 1970: I, 280) é. i. t.

Részletesen áttekintve a *menekül* igének Füst Milán-i fölhasználását a következők tapasztalhatók.

2.1. Az ÉrtSz.-beli jelentésekhez a következőképpen kapcsolható a *menekül* ige Füst Milán-i használata.

„3. Szabadul vkitől, vmitől. || a. ~ *vkitől*, *vmitől*: igyekszik elkerülni, ill. távol tartani magától vmely számára terhes, kellemetlen személyt, dolgot.”

(1)

Afrika lankáin nagy, lándzsás pásztorok üzik a délszaki vadkant.
Félig meztelenül, dús bokrok közt, nagy léptekkel sisakos nép járja' hegyoldalt.
S gyors agarakkal, rút, agyaras szörnyet szép, izmos, barna fiúk sora üzi
Ősi bozótokon át, hol a zord harctól *menekül* riadozva a kis vad.
(Bukolika – III. Tanító vers; Ny. 1910. I, 822)

(1a)

Afrika lankáin nagy, lándzsás pásztorok üzik a délszaki vadkant.
Félig meztelenül, dús bokrok közt, nagy léptekkel sisakos nép járja' hegyoldalt.
S gyors agarakkal, rút, agyaras szörnyet szép, izmos, barna fiúk sora üzi
Ősi bozótokon át, hol a zord harctól *menekül* riadozva a kis vad.
(Bukolika III. Tanító vers; Vnl. 35)

Ezt a kétszer egyformán, változatlan szöveggel megjelentetett versét később a költő nem közölte kötetekben. A **vad menekül* mintájú szerkezet még egyszer előfordul a költő lírájában, l. alább az *elmenekül* ige csoportjában (7, 7a, 7b).

Az előfordulások a költő valamennyi, nyomtatásban megjelent verséből valók, ezek helyét lentebb l. a rövidítésjegyzékben. Minthogy Füst rendszerint kisebb-nagyobb változtatásokkal közölte újra verseit, ezek az esetleges változtatások nyomon követhetők a szövegmetsetek közlése révén. Némelykor, mint a jelen két példa is mutatja, nincsen változtatás, ilyen esetben ez a figyelemre érdemes jelenség, vagyis a szövegdarabok közléskori ismétlődéseinek máris van filológiai, alkotáslélektani szerepe. Kemény Gábor észrevételezte ismertetésében a Füst Milán metaforahasználatának alapjai (= Büky 2002) hasonló ismétléseit, felveti, hogy némi terjedelmet lehetett volna megtakarítani, ám, teszi hozzá, bizonyos „[...] mikrofilológiai »leletek« bőven kárpótolják a szótár forgatóját az ismétlődő szócikkek okozta (látszólagos) redundanciáért” (Kemény 2002: 508). Egyébként a szóban lévő szótár készült idején Fónagy Iván is úgy nyilatkozott e kérdésről (egy ímélijében), hogy a redundancia mindig hasznos... vö. Fónagy é. n. 18, 24, 40, 58, 59 stb. stb. – A vers (Tanító vers), amelyből az idézet való, Bukolika címen jelent meg, első két darabja – A szőlőműves és A pásztor – a Változtatnod nem lehet kötet utáni kiadásokban önálló címeiken jelentek meg. Voltaképpen mind a három rész megfelel a földrajzi különlegességek megjelenését mutató szecessziós jellegnek, a szőlőműves és

a pásztor a nagyvároshoz képest, az afrikai „lándzsás pásztorok” az közép-európai („monarchikus”) helyhez viszonyítva egzotikus.

2.2. „1. <Vélt v. valóságos veszély, üldözés elől> rendsz. szabadulást keresve, sietve távozik.”

(2)

Arménia! Lelkem bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom,
S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik szivemre alá,
S a bántott lélek *menekül* s vidékeid vánkosára lehajtja fejét [...]

(Arménia! Ny. 1911. I, 174)

(2a)

Arménia! Lelkem bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom,
S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik szivemre alá,
S a bántott lélek *menekül* s vidékeid vánkosára lehajtja fejét [...]

(Arménia! Vnl. 25)

(2b)

Arménia! Lelkem bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom,
S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik szivemre alá,
S a bántott lélek *menekül* s vidékeid vánkosára lehajtja fejét [...]

(Arménia! Válv. 87)

(2c)

Arménia! Lelkem bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom,
S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik szivemre alá,
S a bántott lélek *menekül* s vidékeid vánkosára lehajtja fejét,

(Arménia! Öv. 106)

Valamennyi közlésben változatlan a fogalmazásmód, a *lélek* főnév Füst Milán-i használatára l. Büky 1989: 94–123, különösen 108 (58); Büky 2000: 153–62; Büky 2002 *lélek* a. Nyilvánvaló az itt szereplő *lélek* metonímia volta: a lírai ént jelenti. A menekülés képze, illetőleg elmondása mellett ismét hordozza földrajzi különlegesség is a téma szecessziós jellegét.

Az élet mint harc, küzdelem jelenik meg az Elégia című versben, s e küzdelemben végül is a menekülés jut a lírai énnak. A menekülésnek mintegy szimbolikus helye a költeményben megjelenő barlang, amely a megpihenés, a biztonság helye lehetne. A vers szövegmetaszetének változatai éppen e barlangbeli állapot lehetőségének apró fogalmazási különbségéből adódnak: *megbúvódva pihennék* – *elbújva pihennék*. A megpihenés, a biztonság lehetősége az Arméniában ez volt: „A bántott lélek menekül s vidékeid vánkosára lehajtja fejét” (2, 2a, 2b, 2c). – A Füst Milánra oly jellemző szövegváltozatok textologikus kérdéskörére l. Péter László 1996.

(3)

De lásd: hátrálok mégis tajtékozó szájjal:

Küzködve [sic!] irtózom, hátrálva *menekülők!*

Holott nincs oly barlang e világon, ahol megbúvódva pihennék!

(Elégia; Ny. 1911. II, 249)

(3a)

De lásd: hátrálok mégis tajtékozó szájjal:

Küzködve [sic!] irtózom, hátrálva vívok, vívódva *menekülők!*

Holott nincs oly barlang e világon, ahol megbúvódva pihennék!

(Elégia; Vnl. 49)

(3b)

De lásd: hátrálok mégis tajtékozó szájjal:

Küzködve [sic!] irtózom, hátrálva vívok, vívódva *menekülők!*

Holott nincs oly barlang e világon, ahol elbújva pihennék!

(Elégia; Elmk. 34)

Az emberi élet általánosítva is a menekülés képzetével jelenik meg a következő vershelyen, s itt is jelen van az elbújás, amely különböző (például az Arménia! vagy az Elégia) képzeletbeli vagy valóságos (földrajzi) helyeitől. S megint az elbúvás helye a szövegváltozatok forrása: *hűs asszonyi öl ~ dús asszonyi öl, meszes gödör ~ siri gödör.*

(4)

Ember, bűnös, bús kalandor,

Eltűnődtem sorsodon:

Menekülsz baráti körbe,

Elbujsz hűs asszonyi ölbe,

Búvol a meszes gödörbe...

Kígyó vagy te, majd madár...

(Öröklét; Vnl. 60)

(4a)

Ember, bűnös, bús kalandor,

Eltűnődtem sorsodon:

Menekülsz baráti körbe,

Elbujsz dús asszonyi ölbe,

Búvol a siri gödörbe...

Kígyó vagy te, majd madár...

(Öröklét; Válv. 118)

(4b)

Ember, bűnös, bús kalandor,

Eltűnődtem sorsodon:

Menekülsz baráti körbe,

Búvol a siri gödörbe...

Kígyó vagy te, majd madár...

(Öröklét; Öv. 130)

Egy alkalommal a *menekülni* igenév is előfordul a Füst-lírában, l. a (9) jelzetű szövegmetsetnél.

2.3. A *menekül*-nél gyakoribb az *elmenekül* (igekötös) ige használata a Füst Milán-versekben.

„*elmenekül* tn ige Veszély, üldözés elől biztonságot, menedéket keresve vhonnan sietve eltávozik, ill. így eljut vhová.”

A (3, 3a, 3b), tehát az Elégia egyes szövegváltozatai szintén az *elmenekül* igét tartalmazzák. A végső szövegváltozat, tehát az Öv. is ezt tartalmazzák:

(5c)

De lásd: tajtékos szájjal mégis visszahőkölök,
Irtózva küzködöm [sic!], hátrálva vívok átkozott! vívódva *menekülök el*,
Holott oly barlang nincs e nagy világon, melyben végre elalélva pihennék!...
(Elégia; Válv. 100)

(5d)

De lásd: tajtékos szájjal mégis visszahőkölök,
Irtózva küzködöm [sic!], hátrálva vívok s vívódva *menekülök el*,
Holott nincs oly barlang e világon, ahol megbújva-elalélva, de végre pihennék!
(Elégia; Öv. 115)

A következő szövegmetsetek a témakifejtés, a szöveghelyzet kapcsán tartalmazzák az *elmenekül* igét. Emberekről van szó: **az ember menekül, mint a tolvaj*; **a remete menekül*. Utóbbi mellett a *puszták vadjai* jelennek meg mint a menekülmód párhuzama. A vadak menekülése (l, 1a) számjelzetes szövegmetsetekben is megvolt, de azokban a szövegtéma folytán.

A fenti csoportban csupán a (7, 7a, 7b) utal a menekülés utáni helyzetre: „És este vége volt”, amely szövegmondat voltaképpen a halál körülírása. Füst nemegyszer használja a ‘halál’ megnevezésére, bekövetkeztére vonatkozóan a *vég*⁽¹⁾ főnevet, illetőleg a *vége (van) valakinek* szókapcsolatot (l. ÉrtSz. *vég*⁽¹⁾; vö. Büky 2001: 514). A halálba mint a végső megnyugvásba való menekülés a szecesszió és a dekadencia témajegyének tartható.

(6)

– Hogy még egy napot csensz magadnak ember,
Még egy csókot, kortyot, csillagtüzeket? És *elmenekülsz* véle, mint a tolvajok?
(Levél a réműletről; Ny. 1934. I, 299)

(6a)

– Hogy még egy napot csensz magadnak ember,
Még egy csókot, kortyot, csillagtüzeket? És *elmenekülsz* véle, mint a tolvajok?
(Levél a réműletről; Válv. 49)

(6b)

– Hogy még egy napot csensz magadnak ember,
Még egy csókot, kortyot, csillagtüzeket? És *elmenekülsz* véle, mint a tolvajok?
(Levél a rémületről; Öv. 53)

(7)

S hány büszke nép a sivatagba szállt csatázni, mint a fergeteg
Hogy riadozva *menekültek el* a remeték s a puszták vadjai... És este vége volt.
(Kutyák; Ny. 1934. II, 61)

(7a)

S hány büszke nép a sivatagba szállt csatázni, mint a fergeteg
Hogy riadozva *menekültek el* a remeték s a puszták vadjai... És este vége volt.
(Kutyák; Válv. 67–8)

(7b)

S hány büszke nép a sivatagba szállt csatázni, mint a fergeteg,
Hogy riadozva *menekültek el* a remeték s a puszták vadjai...
(Kutyák; Öv. 82)

Ugyancsak a halálba jutva, amint mondja a lírikus: „elmerülve” érhető el a boldogság, hiszen a valóságból, az életből menekülni kell. Az *elmenekülni* főnévi igenév közvetlen személyre vonatkoztatás nélkül a következőképp fordul elő az eddigiekből is ismeretes élet–menekülés (halálba)–fölfogásnak megfelelően:

(8)

Nehéz a valóság: *elmenekülni* tőle
Ó mily boldogság, ó mily boldogság lesz nékem s elmerülve, fájva
Emlékezni reád, hazug életemnek régen elmúlt szózatára!
(Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Ny. 1913. II, 104)

(8a)

Nehéz a valóság: *elmenekülni* tőle
Ó mily boldogság, ó mily boldogság lesz nékem s elmerülve, fájva
Emlékezni reád, hazug életemnek régen elmúlt szózatára!
(Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Vnl. 18)

(8b)

Nehéz a valóság: *elmenekülni* tőle
Ó mily boldogság, ó mily boldogság lesz nékem s elmerülve, fájva
Emlékezni reád, hazug életemnek régen elmúlt szózatára!
(Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Elmk. 66)

(8c)

Nehéz a valóság nekem: *elmenekülni* tőle
Ó mily boldogság, mily révület lesz s elmerülve fájva
Reád emlékezni, vágyak harsány vásártere, nagy piarc
És abban is: magános, bús kiáltásaim...
(Epilógus: O beat solitudo! O sola beatitudo! Öv. 150)

Van e versnek egy szövegváltozata, amelyben a *menekülni* igenév szerepel a lírai énhez kötő személyraggal:

(9)

A tapasztalás napjait feledni oh segíts és futni, *menekülnöm* innen, isteni Jóság,
 Ki a paripáknak adtál fürge lábat s teremtéd a madár szárnyait,
 Segíts hát nékem is!

(Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Válv. 135)

Végző szövegváltozatként az alábbi írta a költő, s ebből a *menekül* hiányzik:

Nehéz a valóság nekem, *futni* segíts hát s feledni, oh isteni jóság

(Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Öv. 150)

Ebben tehát a *futni* igenév található, amely kapcsolható a *menekül*-höz, ám a *fut* használatához is, amely fontos képzetek forrása, ugyanis a költői világ leírásában szereplő lényeges jelenségeknek egyik alapmozgása van vele kifejezve, amint már fentebb is szóba került (l. Büky 1989: 187–202; Büky 2002: *fut* a., *futás* a.), végül is mindenképp a menekülés képzetének megjelenítéséről van szó.

2.4. „*menekedik* tn ige -tem, -ett, -jék, (-jék) Menekül. || a. (ritk) Megmenekül.”

Az ÉrtSz. szerint ez ritkán előforduló ige. A SzGySz.-ben nem is szerepel a leggyakoribb, ún. szuperlexémák közt, míg a *menekül*-nek abszolút előfordulása 54, a módosított gyakorisági értéke 48,43. Bár ezek az adatok az 1965 és 1977 közötti magyar széppróza nyelvére vonatkoznak, a ritkaságot nyilván így is jelzik. Ugyancsak tanulságos e szó használatára az ÉKsz. és az ÉKsz.², amelyek régiesnek és választékosnak jelzik a *menekedik* ~ *menekszik* használatát. Füst Milán költői nyelvében a főnévi igenév személyragos alakja fordul elő egy versében, amelyet ugyancsak többször átalakított, s amely átalakítások a *menekedni* használatát nem érintették – nyilván témahordozó szóként meglévő fontossága miatt:

(10)

Segíts ó istenem, ki a paripáknak gyors lábakat adál s szárnyat a madárnak,
 Ó segíts nékem is! Adj egy sziklát *menekednem*, ellágyuló szívét,
 Síráshoz könnyeket, múltakhoz bágyadást [...]

(Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Ny. 1913. II, 104)

(10a)

Nehéz a valóság: elmenekülni tőle
 Ó mily boldogság, ó mily boldogság lesz nékem s elmerülve, fájva
 Emlékezni reád, hazug életemnek régen elmúlt szózatára!
 S élvezni szépségeidet valódi költészet:

Fáj a valóság: futni, rohanni

Segíts ó istenem, ki a paripáknak gyors lábakat adál s szárnyat a madárnak,

Ó segíts nékem is! Adj egy sziklát *menekednem*, ellágyuló szívet,

Síráshoz könnyeket, múltakhoz bágyadást [...]

(Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Vnl. 18)

(10b)

Segíts ó istenem, ki a paripáknak gyors lábakat adál s szárnyat a madárnak,

Ó segíts nékem is! Adj egy sziklát *menekednem*, ellágyuló szívet,

Síráshoz könnyeket, múltakhoz bágyadást [...]

(Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Elmk. 66)

A menekülés képzetének egyik lexikai hordozója a *menekvés* főnév, amely a választékos használatra jellemző az ÉrtSz. szerint. A szó előfordulási helye, a szövegkörnyezet a legtöbb változatot mutatja.

2.5. „*menekvés* fn -t, -e (csak egysz-ban) (vál) Menekülés.”

(11)

Tűzvész elől van *menekvés*.

Rablók elől futhatsz messze,

Orgyilkost öl fürge kés,

Hogy őszi nap víg nép temesse,

S az éjszakának árnyait

Elűzi édes napsütés:

De jaj, nem futhatsz el magadtól [...] [Az eredetiben a *magadtól* szó dőlő betűs.]

(Öröklét; Vnl. 60)

(11a)

Tűzvész elől van *menekvés*,

Rablók elől futhasz [o: futhatsz] messze,

(Öröklét; Elmk. 38)

(11b)

Tűzvész elől van *menekvés*,

Rablók elől futhatsz messze,

(Öröklét; Válv. 118)

(11c)

Tűzvész elől van menekvés,
 Rablók elől futhasz [ɔ: futhatsz] messze,
 Orgyilkost öl fürge kés,
 Hogy őszi nap víg nép temesse,
 S az éjszakának árnyait
 Elúzi édes napsütés:

De jaj, magadtól *menekvésed*

Nincs e földön s föld alatt! [Az eredetiben a *magadtól* szó dőlő betűs.]
 (Öröklét; Elmk. 38)

(11d)

Tűzvész elől van *menekvés*,
 Rablók elől futhatsz messze,
 Orgyilkost öl fürge kés,
 Hogy őszi nap víg nép temesse,
 S az éjszakának árnyait
 Elúzi édes napsütés:

De jaj, magadtól *menekvésed*

Nincs e földön s föld alatt! [Az eredetiben a *magadtól* szó dőlő betűs.]
 (Öröklét; Öv. 130)

(11e)

Tűzvész elől van menekvés,
 Rablók elől futhatsz messze,
 Orgyilkost öl fürge kés,
 Hogy őszi nap víg nép temesse,
 S az éjszakának árnyait
 Elúzi édes napsütés:

De jaj, magadtól *menekvésed*

Nincs e földön s föld alatt! [Az eredetiben a *magadtól* szó dőlő betűs.]
 (Öröklét; Válv. 118)

(11f)

Tűzvész elől van menekvés,
 Rablók elől futhatsz messze,
 Orgyilkost öl fürge kés,
 Hogy őszi nap víg nép temesse,
 S az éjszakának árnyait
 Elúzi édes napsütés:

De jaj, magadtól *menekvése*d

Nincs e földön s föld alatt! [Az eredetiben a *magadtól* dőlő betűs.]

(Öröklét; Öv. 130)

A menekülés képzete, pontosabban a menekülés lehetőségének hiánya – „nincs menekvésem” – található meg egy, csak a költő naplójában szereplő versben. Ebben a lírai én életének helye, a föld – referenciális deixissel: „erre” –, illetőleg e hely körülírása („Az égnek tág ive bezár”) mondja meg, honnan kellene az énnak menekednie, vagyis metonimikusan fölfogva ezeket: az életből.

(12)

Miért vetődtem éppen erre?

Az égnek tág ive bezár

S nincs *menekvésem* földön, égen!

(Nem, soha nem lesz már vídám ünnepünk! Tn. II, 261)

3. A menekülésképzetet hordozó igék, igenevek, illetőleg főnevek használata a szövegtéma(k)val együtt a reménytelenség, a dekadens életérzés hordozói. A Füst Milán-i stílus bizonyos szecsessziós stilizáltságával együtt a klasszikus modernség egyik nyelvi megjelenési módozata a XX. század első harmadának lírájában, amely a Füst Milán-versek megírásának ideje volt.

HIVATKOZÁSOK

- Büky László 1979: A *fut* ige metaforás használatáról Füst Milán költői nyelvében, *Néprajz és Nyelvtudomány* 21, 107–16 (= *Nyelvészeti Dolgozatok* 160.)
- Büky László 1979: A színnevek használata Füst Milán költői nyelvében, *Magyar Nyelvőr* 103, 38–50.
- Büky László 1981: Egy szókép világa Füst Milán költői nyelvében, *Magyar Nyelvőr* 105, 85–93.
- Büky László 1989: *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*, Budapest, Akadémiai.
- Büky László 2000: *Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék.

- Büky László 2001: „hallgatag király: rejtélyes elmúlás!” Füst Milán halálábrázolása, in Pócs Éva szerk.: *Lélek, halál túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről 2*, Budapest, Balassi Kiadó, 510–8.
- Büky László 2002: *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- ÉKsz. = Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós szerk.: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai, 1972.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk.: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai, 2003.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk.: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai, 1959–1962.
- Fónagy é. n. [1999]: *A költői nyelvről*, h. n. [Budapest], Corvina.
- Hauser Arnold 1958/1980²: *A művészet és irodalom társadalomtörténete I–II*, Budapest, Gondolat.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kemény Gábor 2002: Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban), Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2002. 289 lap, *Magyar Nyelvőr* 126, 507–8.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]: *Jelentéelmélet*, h. n. [Budapest], Corvina.
- Király István 1970: *Ady Endre I–II*, Budapest, Magvető.
- Király István 1982: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918 I–II*, Budapest, Szépirodalmi.
- Péter László 1996: Füst Milán textológiai nézetei, in Szigeti Lajos Sándor szerk.: „*Modernnek kell lenni mindenestül*” (?), Szeged, [József Attila Tudományegyetem, BTK], Modern Magyar Irodalmi Tanszék, JATE Press, 141–57.
- Pók Lajos 1972: A szecesszió, in Pók Lajos szerk.: *A szecesszió*, Budapest, Gondolat, 5–118.
- Pór Péter 1969: Az európai és a magyar szecesszió líraszemlélete, *Helikon Világirodalmi Figyelő* 15, 116–26.
- Pór Péter 1992: szecesszió, in Szerdahelyi István szerk.: *Világirodalmi lexikon* 12, Budapest, Akadémiai, 199–201.
- Szabó Zoltán szerk. 2002: „*Arany-alapra arannyal*” – *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szabó Zoltán 2002: Előszó, in Szabó Zoltán szerk. 2002: „*Arany-alapra arannyal*” – *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 5–18.
- SzGySz. = Füredi Mihály–Kelemen József szerk.: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára*, Budapest, Akadémiai, 1989.

A Füst Milán-versek megjelenési helyeinek rövidítései

Elmk. = Füst Milán, *Az elmúlás kórusa*, Amicus Kiadás, h. n. [Budapest], 1921.

Ny. = Nyugat. Folyóirat, Budapest, 1908–[1941].

Öv. = Füst Milán, *Összes versei*, Magvető Kiadó, Budapest, 1969. [1972², 1977³, 1988⁴].

Tn. = Füst Milán, *Teljes napló I–II*, Budapest, Fekete Sas, 1999.

Vnl. = *Változtatnod nem lehet. Verseik*, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Résztársaság Kiadása Budapesten, é. n. [1913 vagy 1914].

Válv. = Füst Milán, *Válogatott versei*, Nyugat-kiadás, h. n., é. n. [Budapest, 1934].

LÁSZLÓ BÜKY**THE IDEA OF ESCAPE IN MILÁN FÜST'S LYRIC POETRY**

The use of verbs as well as participles and nouns, carrying the idea of escape, (*elmenekül, menekül, menekülni* 'escape', *fut, futni* 'run', *menekedik, menekszik, menekvés* 'escape') along with the text-topic(s) expresses a hopeless, decadent attitude towards life. The Milán Füst style, with its secessionist stylized quality, is an outward form of classic modernness in the lyric poetry of the first third part of the twentieth century, when the poems of Milán Füst were written.

THE ENGLISH COLOUR VOCABULARY OF HUNGARIAN STUDENTS OF ENGLISH

DUJMOV TAMÁS

Introduction

Colour vocabulary, colour terms are quite frequently examined topics of socio- and applied linguistics. From linguists to anthropologists several kinds of researchers have approached the question of colours and their names from several directions: some of them consider the individual differences in the colour naming as female superiority in verbal ability, others look for similarities between the colour terms of different languages to make anthropological observations.

However, the vast majority of researchers dealing with colour terms are in common in the sense that they studied colours only in the native language of the speakers.

In my paper I intend to examine the characteristics of English colour vocabulary of Hungarian learners of English. I investigate this part of the vocabulary from various aspects.

First, I examine what differences there are in the English colour vocabulary of Hungarian students at different proficiency levels of English. By gathering the data from three groups of different ages in an experiment, I provide a detailed analysis of secondary and university students' colour lexicon.

Second, I clarify whether these distinguishing features can only be attributed to cultural differences (personal hobbies, interests) or whether they correlate with age and sex despite the fact there is no significant age gap between the investigated groups.

Finally, I draw a comparison between the colour names given by Hungarian students and those colour terms that native English speakers used for the same colour sample. I also refer to the official, standard naming of the colour samples.

Literature review

In the history of the research of colour terms, Berlin & Kay's 1969 monograph can be considered as the first systematic work on this topic. Berlin–Kay collected the colour terms of ninety-eight languages. In their research they concentrated on basic colour terms that they defined on the basis of several criteria (Berlin & Kay 1969). The four most important among them are the followings:

- 1) Monolexemic; that is its meaning is not deductible from the meaning of its parts (e.g. *lemon-coloured*).
- 2) It cannot be considered as a subtype of another colour name (*crimson* is a kind of *red* for most speaker of English).
- 3) Its application must not be lexically restricted (this criterion excludes for instance *blond* that is used only as an attribute of *hair*).

- 4) Psychologically salient; that is they emerge always and among the first names when informants list colour words, the meaning of these terms are stable (this criterion eliminates for example *salmon-coloured* or *sea-green*).

According to these criteria, the stock of basic colour terms in English – and in most European languages – contains the following eleven colour names: *black, white, red, green, yellow, blue, brown, pink, grey, purple, and orange*.

Although the characteristics of the basic colour terms are not closely related with the topic of the present work – since it examines all types of colour terms – it is still worth having a look at the aspect of the question of them. On the one hand, Berlin–Kay's *Basic color terms* is one of most essential literature of the research of colour terms and practically all the later works have some reference to it. On the other hand, not every researchers agree with Berlin–Kay's theory and it got a great number of criticisms.

Though the age of a given colour term is not a criterion in the criterion system of Berlin–Kay, the authors claim that, considering the colour lexicon, the basic colour terms appear first during the history of a language. Moreover, their appearance has a particular order. According to the order of their appearance and because of neurophysiological reasons (I am not going to detail them here because of lack of space) the basic colour terms can be divided into primary (*black, white, red, green, yellow, blue*) and secondary (*pink, purple, orange, grey*) ones. The secondary colours, signified by the secondary colour terms, are derived from the intersection of the primary colours (Berlin–Kay 1969).

Partially, Kay–McDaniel confirmed the theory of Berlin–Kay as for the basic colour terms and their order of appearance, but not in all terms. They thought that the number of the basic colour terms can expand and a twelfth term can appear. They mention the Russian as an example, where *goluboj* 'light blue' is a basic term and the colour it signifies can also be considered as the intersection of two primary colours (*blue* and *white*) (Kay–McDaniel 1978). There is a similar case in the Udmurt language as well, where there are two basic terms for blue: *liz* 'dark blue' and *čagir* 'light blue'.¹

Moss points to the fact that one of Berlin–Kay's criterion, the one about saliency, refers to psychologic features of the colour names. Therefore, it should be clarified if the „basicness” of the colour names is linguistic or psychologic construct (Moss 1989).

Koski has some important amendments to the criteria of determining basic colour terms. He examined the colour names of Uralic languages, however, since universal phenomena are in question, it can be reasonable to take Koski's points of view into consideration. Among other things, he does not agree with Berlin–Kay's first criterion, according to which a basic colour term must be monolexemic. Koski mentions Finnish, where before it was replaced with the term *vihreä* 'green', the term

¹ Since most of the Udmurts – speaking Udmurt and Russian – are bilingual or partially bilingual, it would be worth investigating whether the similarity in naming the colour spectrum denoting blue can be attributed to language contact between Udmurt and Russian. It can also be an interesting question if the terms for light and dark blue in the two languages refer to the same part of the colour spectrum.

ruohopäinen 'grass-coloured' had been the basic term for *green* (*ruoho* 'grass' + *pää* 'head').

Accepting the above mentioned criticisms and arguments, since the aim of my paper is not the examination or classification of the different classes of colours, I still refer to the criteria of Berlin–Kay when using the term *basic colour term*.

The majority of sociolinguistic studies, however, do not examine the basic colour terms only, but other colour names as well that signify the whole gamut of colours in the spectrum. In connection with non-basic colour terms, the differences in the colour vocabularies of individuals were investigated most often.

Rich (1977) required informants to name different samples of colours. She found that women were more likely to use elaborate colour terms than men. Her experiment, however, said more about individuals' colour lexicon than the previous studies that found that women possess a wider colour vocabulary (Swaringen–Layman–Wilson 1978; Thomas–Curtis–Bolton 1978). Rich also recorded the age and occupation of the subjects. Using these factors as variables, she reported that even when the occupation is the same, women show a larger colour lexicon than men. She concluded that these differences are determined early in life.

Nowaczyk (1982) mentions some methodological objections against the previous experiments on colour terms. He suggests that it is possible that men have as extensive a colour lexicon as women, but they can be more reluctant to use it, since in neither experiment were the subjects encouraged to use fancy terms. In addition, the text of the instruction in Rich's test probably provided a more familiar environment for women, since it described a situation in which subjects had to describe the colour of clothes to a shop assistant. Moreover, in neither study was the correctness of the subjects' responses reported.

Considering his own methodological observations, Nowaczyk carried out his experiment in a more careful way. Thus, beside a naming-task (similar to the Rich study), a matching-exercise was added in the experiment in which subjects were asked to match some colour samples with a larger quantity of colour names – including elaborate ones – listed in alphabetical order. Men preferred to use basic colour words not only in the naming but also in the matching-task. This shows that the reason why men are more likely to use basic colour terms is not because they are less able to generate more elaborate words.

The results of the matching-task and a second experiment of Nowaczyk (also reported in the same study) seem to support Rosch's theory on internal colour representation. Rosch suggests that the category of colour is represented by a linguistic (the colour term) and a physical (containing information of a colour itself) code that are linked together. „According to Rosch, when a particular color is presented to an individual he or she generates or accesses the mental representation of the color from his or her color space” (Nowaczyk 1982: 263).

Though the correlation between the size of the colour vocabulary and the informants' sex and age has been widely examined, the relevance of personal interests and hobbies to the colour vocabulary got enough importance only in Simpson–Tarrant's experiment (Simpson–Tarrant 1991). They found that the pursuit of colour related hobbies has a considerable effect on colour vocabulary for men but not for women.

Kontra and Barratt investigated the colour lexicon of English and Hungarian native speakers (Kontra–Barratt 1996). Their main aim was to reveal what correspondence there is between English and Hungarian colour terms. They involved Hungarian students at different proficiency level of English in their experiment and beside searching answers for their primary research question, they found that when they had to name colour samples in English, the advanced and the early intermediate students' answers hardly differed.

Methodology

Subjects

My project is based on research carried out among Hungarian students of English. Seventy-five students were involved in the experiment who constituted three groups based on their age. The following groups were tested:

(A) Ten 11th year students from the Ságvári Endre Grammar School, Szeged, and thirteen 12th year students from Tömörkény István Grammar School, Szeged (Aged between 17-18). Out of the 23 students, 16 were females and 7 were males.

(B) Twenty-five students at the University of Szeged. They were all English or American Studies majors in their 1st year of studies, aged between 19-22 (mainly 20-21), 17 females and 8 males.

(C) 27 English or American Studies majors from the University of Szeged, in their 4th or 5th year of studies. The age of the 18 female and 10 male students varied between 22-28 (mainly 24-25).

I intended to choose groups with more or less equal difference between them concerning their average level of English proficiency. Though the age-gap between the first and the second group seems to be smaller than the one between the second and the third, this difference is balanced out by the fact that the majority of Group B is at the age of 20–21.

As for Group A, although it is formed by classes of two different years, it can be considered to be homogeneous, supposing that in grammar schools no considerable difference, in this sense, evolves during one year.

Materials

A set of 35 colours were selected from a 72-piece set of Crayola crayons. The main reason for choosing this type of crayon was that in Barratt–Kontra's research (1996) the same brand was used, and this made it possible for me to make a comparison between their results and mine (supposing that the producer has been left the shades of the crayons unchanged). On the other hand, as Barratt–Kontra mentions in the same research, Crayola colour names are referenced in the Universal Color Language and Dictionary of Names published by the U.S. Bureau of Standards, and, in this sense, they are considered to be standard terms.

The choice of the 35 colours out of the 72 was arbitrary. Since Crayola has replaced some colours in the 72-piece crayon set since 1996, when Barratt–Kontra carried out their research, one basis of the choice was the presence of a given colour in

the 72-item list of Barratt–Kontra's. Two colours (#17 *mauve* and #20 *scarlet*), however, did not fit this criterion. In addition, I tried to avoid overrepresentation of any particular basic colour by using an approximately equal number of their derived shades. (The consideration of this criterion – that is which shade belongs to which basic colour – was absolutely subjective, though it was based on my experience on the topic.)

All the 35 colours were displayed on a 21x30 cm sheet. Each colour stimulus was the size of 2.5 cm x 2.5 cm. For the sake of saving time and energy, the original sheet with the colour samples was scanned then multiplied by printing it out using a high-resolution colour printer. However, during the digitalization process four of the colour samples (#10 *blue green*, #11 *orange red*, #23 *carnation pink*, #30 *lavender*) changed in shade, therefore the responses received for them were excluded from the analysis.

Procedure

The three groups were tested separately. Prior to the experimental session the students were asked to fill out a questionnaire. In the questionnaire they had to indicate their date of birth, sex, the time they had been learning English, the length of time they spent in an English speaking country, and any colour-related interests such as photography, fashion, fine arts, etc.

Then each student was given the colour sheet and another sheet on which they had to write the colour names.

Subjects were instructed in the following way:

Now you are taking part in an experiment on colour terms. Your tasks: First, please fill out the questionnaire (the experiment is anonymous). After that you find 35 colour samples on the paper provided. Write the English name of each colour sample on the numbered lines. Use the colour name you think the best describes the given sample. Imagine that you want to buy an article of clothing or a brand new car in a shop and in order to get it with the right colour you have to describe the very suitable shade of colour. Remember that the shopkeeper only speaks in English!

You can use any word or expression that comes to your mind, you can modify the colour name with an attribute or you can compare it with any object that appear in nature. You can use a colour name more than once. If you can not name a particular colour sample, you can leave a blank.

Do not bother with the spelling of the English words. If you are not sure how to spell it, put it down as you remember it or you can even use a phonetic transcription of the word.

You have approximately 10 seconds to find out the name of each colour, thus you can spend about 6 minutes to finish the whole exercise.

The instructions (see the Hungarian version in the Appendix) were read out loud to the students, but they could follow them by reading them on one of the sheets as well. Students had about eight minutes to complete the naming-sheet, therefore they could spend approximately fifteen seconds thinking about each colour patch.

Results

The analysis of data was divided into a quantitative and a qualitative part. First, in order to get answers for the first and the second of my research questions, I examined the size and elaborateness of the individuals' colour vocabulary. Second, I compared my results qualitatively with the results of Berlin–Kay.

Quantitative analysis

Responses were classified using the scale originally provided by Simpson–Tarrant (1991). The seven categories of response included:

- 1) *Basic*. One of the eleven basic colour terms.
- 2) *Modified Basic*. A basic colour term modified by a basic modifier (e.g. *bright, dull, light, dark, pale, deep*). Basic modifiers differ from qualified ones in their use of a higher frequency.
- 3) *Basic-Basic*. Two basic colour terms combined, either as two nouns or a noun with an adjectival attribute (e.g. *red-orange, greenish-yellow*).
- 4) *Qualified Basic*. Two or more words where the colour names used are basic names, but not falling into any of the three categories above. These could contain basic and non-basic modifiers as well (*vivid orange, light bright green, light blue-green, etc.*)
- 5) *Elaborate*. Any word or phrase containing a non-basic colour name of a non-idiosyncratic type (e.g. *peach, cyan, jade green*).
- 6) *Idiosyncratic*. Names used by single individuals such as *raver green, tomato juice red*.
- 7) *Unnamed*.

A total score for each subject was computed used by the computing method of Simpson–Tarrant (1991). Thus, a score of '1' was assigned for each use of a *Basic* name, '2' for each use of a *Modified Basic*, *Basic-Basic*, or *Qualified Basic* name, and '3' for each use of an *Elaborate* colour name. The *Idiosyncratic* names were ignored since altogether eight such responses were given by the subjects. As a matter of course, *Unnamed* responses scored '0'. Summing up these scores, I got the vocabulary score for each student, a figure that represented the elaborateness of one's colour vocabulary.

Table 1 displays the average of total scores for each of the three groups distinguishing further by sex. I also indicated the average number of the *Elaborate* names received from the six sub-groups, since in my opinion this category out of the seven is the main indicator of the elaborateness, sophisticatedness of one's colour vocabulary.

Table 1. The average of total scores of responses and the average of occurrence of Elaborate names

	Males			Females		
	Group A	Group B	Group C	Group A	Group B	Group C
Average vocabulary score	53.28	50.12	53.20	62.43	57.47	63.11
Elaborate terms	6.43	3.87	7.00	8.69	6.82	10.78

Vocabulary score

A multivariate analysis of variance was used to analyse the vocabulary scores and the number of *Elaborate* terms with age and sex as factors.

The analysis of both the vocabulary scores and the *Elaborate* scores revealed that the main effect of sex was significant. In all three age-groups, women scored a considerably higher total score. That is, they used more sophisticated colour terms than men. This fact is also supported by the higher score of elaborate terms for women.

As for the main effect of age, the scores differed significantly only in case of women, but in an unexpected way. Group C females scored significantly higher than Group B females and although their score was higher than that of Group A females only in a small degree, here, the comparison of elaborate scores confirmed the significance of age. Group B females, however, scored a lower value even than Group A females, and this result is supported by the comparison of elaborate terms as well.

In case of males, the data for vocabulary scores showed significant difference only in the comparison of Group B with Group A and C. The scores of Group A and C did not differ significantly (only 0.08%), while Group B had the lowest value out of the three groups. This result was also supported by the analysis of elaborate terms. Here the difference between Group A and Group C was only 0.57% and Group B scored the 60% and 55% of the results of Group A and C in terms of *Elaborate* terms.

Colour-related hobbies and native language experience

Swaringen et al. (1978) and Simpson–Tarrant (1991) examined the importance of colour-related hobbies in the use of colour names. Both experiments revealed a significant correlation between vocabulary scores and hobby scores, however, when Simpson–Tarrant analysed the male and female groups separately, the relationship was found to be present only for the males.

A separate analysis of variance was conducted for the sophisticatedness of colour responses with the time the students spent in an English speaking country (TIEC) and colour-related hobbies as factors. Subjects, in this experiment, scored '1' for each colour-related interest mentioned. For determining the TIEC-value, durations were converted into weeks.

The correlation was not significant between vocabulary scores and hobbies scores in any of the groups. Nevertheless, when hobbies' effect on vocabulary scores was examined separately, results showed that those who were interested in fine arts

and/or interior decoration did have a considerably higher vocabulary score. Other hobbies such as photography, knitting or interest in fashion magazines had no effect on colour vocabulary. This result was found both for males and females irrespective of age.

Under twenty-six weeks, TIEC-value had no considerable effect on colour vocabulary. Above twenty-six, there was a significant correlation between vocabulary scores and TIEC both for males and females, though high TIEC was not a precondition for a high vocabulary score.

Qualitative analysis

By the qualitative analysis I did not examine the sophisticatedness of the colour names or the distribution of the types of colour terms according to different factors, but I was interested in the lexicological characteristics of the responses gotten for the colour samples.

First, I took into consideration of the official names of the crayons, as the company Crayola labelled them according to the Universal Color Language and Dictionary of Names published by the U.S. Bureau of Standards.

Second, I compared the results of my research with the results of Kontra-Barratt's experiment. Here, not all responses were taken into consideration, only the most frequent, incidentally the second most frequent, responses were examined in case of each colour sample. I skipped all the other responses because of two reasons: the first is a practical one, namely Kontra-Barratt also examined only those responses that occurred most frequently. Thus, it must be the basis of comparison in this paper also. On the other hand, the less frequent responses which occurred only at a couple of subjects probably do not imply a typical use of the given colour name or it even can be attributed to a coincidence. Nevertheless, some of the less frequent responses were taken into consideration if they were interesting in some respect.

Responses of four groups of subjects are compared in this section:

- 1) All the subjects of the present experiment (Group X).
- 2) American native subjects in the Barratt & Kontra experiment (Group E).
- 3) EFL² students in the Barratt & Kontra experiment (Group EFL).
- 4) Participants in the Barratt & Kontra experiment who provided only Hungarian colour terms (Group H).

For lack of space, I provide just some out of the thirty-one colour samples as examples of the qualitative analysis.

1. Peach

Seven out of the total subjects of Group X (9.3%) labelled the first sample the official Crayola name, *peach*. The most frequent name was, however, *light brown*. 32% of the subjects gave this answer and a similarly high percent (43%) of the Group EFL also chose this colour name in the other study. The Hungarian equivalent of this term *világosbarna* was the most frequent response of Group H as well. Contrary to this, the most frequent English native response was *peach*, that is the same as the Crayola term.

² EFL: English as a foreign language

2. Blue

A quarter of the total 72 of Group X wrote the official name, *blue*, for this primary colour. Here also the subjects of Group E had a better result, since the 35% of them called the sample 'blue' *blue*. In my experiment four people wrote *royal blue* and four wrote *king blue*. Obviously the term *king blue* is the mirror translation of the Hungarian *királykék*, thus only the half of the people who saw the second sample as 'royal blue' knew the right English expression for this colour term. By Barratt–Kontra *blue* was the most frequent response (25%) for the same sample by the EFL students, however, the majority of Group H (24%) called this colour *sötétkék* 'dark blue'.

19. Periwinkle

It is very interesting that while none of the subject in the present study guessed right the official name of the sample 'periwinkle', *periwinkle* was the most frequent response (18%) of the E students. The vast majority of Group X used some modified version of *blue*, such as *sky blue*, *purplish blue* or *greyish blue*. Only 6% of them saw this colour as a shade of grey (e.g. *light grey*, *bluish grey*). Another contradiction that only one subject in Group X called this sample *light blue*, while this was the most frequent response of both the Group EFL and Group H (in this case the Hungarian equivalent of *light blue*, *világoskék*).

7. Maroon

Again, in case of the sample 'maroon', the response of the majority of Group E was *maroon*, while only one subject of Group X out of the 69 gave the same response. In a strange way, in group X, not a basic colour term, but an elaborate one became the most frequent response, namely *bordeaux*. One subject wrote *dark bishopic purple*, which is obviously the mirror translation of the Hungarian *püspöklila* (*püspök* 'bishop' + *lila* 'purple'). In Group H, *bordó*, with the Hungarian spelling of *bordeaux*, was the most frequent response (67%) as well. In Group EFL, *dark red* was the commonest term, which was also the second most frequent term in Group X.

35. Gray

In case of this sample 57% of the subjects of Group X used a monolexemic name of the official Crayola label, and the other used the same lexeme modified by some attribute (e.g. *bluish*, *sky*, *dark*). Here, I examined the spelling of this lexeme, as well. I took the lexeme into consideration both when it functioned as a main element of an adjectival expression and when it functioned as an attribute modifying another colour name. 92% of the subjects used *grey* and only 8% used *gray*. Anyway, the naming of this colour sample was quite unambiguous. In the Group E, 29% of the subjects used *gray* with an 'a', which is quite natural, since the English native subjects of Barratt–Kontra were from the United States. *Grey* was the most frequent response (34%) in Group EFL.

13. Olive green

In the case of this sample 3 subjects in the Group X labelled the given colour the same way as Crayola did. This is 4% of the total of 75 responses given for this colour.

Actually, the term *olive green* did not occur as the most frequent response in any of the four groups. The native Group E used *pea green* most frequently (24%), while in Group H the basic colour term *zöld* 'green', in Group EFL *yellowish green* was the most commonly occurred response. In Group X, a considerable majority (53%) of the subject used an elaborate colour name, namely *grass green*. In this group, *ochre* and *khaki* were also typical responses. However, since the term *ochre* occurred only with an incorrect spelling – mostly spelled in a way that resembled the Hungarian spelling of the word (*okker*) – supposingly it was used by the subjects just by intuition and actually they did not know the English equivalent for this Hungarian term.

18. Green blue

The majority of the subjects of all three groups of Barratt–Kontra experiment described this colour with the term *blue* (or with its Hungarian equivalent *blue*). 44.4% of Group E, 54% of Group H and 52% of Group EFL chose this term most frequently in the case of this colour sample. In Group X, however, 73% of the subjects identified this colour with some shade of *green* (e.g. *sea green*, *bluish green*, *poison green*, *moss green*, etc). Only 18% of the students chose some shade of blue for labelling this colour.

Discussion

On the basis of the results of previous experiments on colour vocabulary, I suspected that women had a larger colour lexicon than men also in a second language. This hypothesis was confirmed by the results of this study. The data presented here show that female Hungarian students of English possess a more sophisticated English colour vocabulary: they use elaborate colour terms much more frequently than men who tend to use basic colour names.

The role of other factors that can be in the background of the divergence in students' colour vocabulary is less unambiguous.

Further subdividing the females' results by age, the data show that the middle group (first year university students) has the smallest colour lexicon, then follows the youngest group (third- and fourth-year grammar school students) and the oldest group has the largest such vocabulary. However, the reason why the difference does not grow exponentially with age cannot be explained satisfactorily. One possible answer could be if the students in the middle age-group are interested less in colour-related hobbies, or have spent less time in an English speaking country, but this is not supported by the relevant data.

If we look at the distribution of men's results, it is a suspicious common feature with the women's results that the middle group has the smallest vocabulary again. However, in the case of men, there is no difference in the size of colour vocabulary between the youngest and the oldest group. It is possible that some factors that are independent from the present experiment are responsible for these anomalies or the results are not significant in this term.³

The data presented in this study show that colour-related hobbies in general do not affect the elaborateness of either male or female students' colour lexicon in any of

³ A detailed statistical analysis of the results is missing here for technical reasons.

the groups. This result contrasts with the findings of Swearingen et al. (1978) who found that the increased use of elaborate colour terms was significantly correlated with the pursuit of such hobbies, and also partly with the findings of Simpson–Tarrant (1991) who made the same statements in case of men. Nevertheless, if the hobbies are examined individually, it can be seen that two of them – fine arts and internal decoration, but not photography, needlework and reading fashion magazines – do affect considerably one's colour lexicon. The reason of this divergence from the previous studies' findings in this term can be that in this study, subjects were of a very narrow interval of age (that is, ages 17–25).

As for the time the students spent in an English language country, it can be claimed that such native language experience is not necessary for either males or females for having a large colour vocabulary. Although a long-lasting, more than half a year long, stay abroad increases the frequency of the use of elaborate colour names.

From the qualitative analysis, comparing the responses given to the particular colour samples, it can be clearly seen that English native speakers use elaborate colour terms for describing colours much more frequently as Hungarian speakers do. In this experiment, only in case of one colour sample was the most frequent response an elaborate colour name, that is *bordeaux* for the sample 'maroon'. In the experiment of Barratt–Kontra, in fourteen cases out of the 72 an elaborate term was the most frequent response, including terms like *tan*, *periwinkle*, *fuchsia*, *lavender*. Actually this could be supposed even from the English namings of the crayons. Many of them have such a name that sounds quite unfamiliar, even in Hungarian translation, for Hungarian speakers. None of the Hungarian natives, asked by me, knew what kind of plant is a *meténg*, which is the Hungarian name for *periwinkle*. However, it seems that for a great deal of English natives, it does not cause any problem to identify the colour of this plant.

The two types of spelling of the term *grey/gray* can be an indicator of the prevailing dialect of English used in Hungarian classes of English language. Supposing that the Hungarian teachers of English are aware of this dichotomy and use a variety of English consequently, it can be stated that the British variety of English is taught more often in Hungary (considering all occurrences of *grey/gray*, 88% of the subjects preferred the version with an 'e'). The university students were from secondary schools throughout the whole country, this is why I do not restrict this statement only for the schools of the students of the present study.

Conclusion

The evidence collected in this experiment supports the claim that people possess a different size of colour vocabulary in a second language. In this study, I have clarified the role of the factors that affect the characteristics of the colour lexicon of Hungarian students of English at the age of 17–25 in a second language with the help of an experiment.

First, women have a larger colour lexicon than men. Second, in the age interval of 17–25 years, the role of the age is not clarified. Third, as for colour related hobbies, only those students who are interested in fine arts and/or internal decoration have a larger colour lexicon. Finally, only more than half a year long stay in an English speaking country results in an increase of colour vocabulary.

By the quantitative analysis I have also revealed that Hungarian natives use much simpler colour terms in general than English natives. However, the reason of this phenomenon has not been investigated so far.

In order to make these results more accurate, it should be investigated whether when a subject accesses the mental representation of a particular colour – when he/she has to name a colour –, does he/she do this in the same way in the case of a second language as in the case of the mother tongue. In other words, whether one has the same differentiation of the internal colour space for the native and the second language. If this were clarified, the interference of the mother language probably could be separated from the actual second language colour vocabulary.

REFERENCES

- Berlin, Brent–Paul Kay 1969: *Basic color terms: Their universality and evolution*, California, University of California Press.
- Barratt, Leslie B.–Kontra, Miklós. 1996: Matching Hungarian and English color terms, *International Journal of Lexicography* 9, 102–17.
- Kay, Paul–Chad K. McDaniel 1978: The linguistic significance of the meanings of basic color terms, *Language* 54, 610–46.
- Koski, Mauno 1983: *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä* [Colour names in Finnish and in its close cognate languages], Savonlinna.
- Moss, A. E. 1989: Basic color terms: Problems and hypotheses, *Lingua* 78, 313–20.
- Nowaczyk, Ronald H. 1982: Sex-related differences in the color lexicon, *Language and Speech* 25, 257–65.
- Rich, Elaine 1977: Sex-related differences in colour vocabulary, *Language and Speech* 20, 404–9.
- Rosch, Eleanor 1975: The nature of mental codes for color categories, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1, 303–22.
- Simpson, Jean–Arthur W. S. Tarrant 1991: Sex- and age-related differences in colour vocabulary, *Language and Speech* 34, 57–62.
- Swaringen, S.–S. Layman–A. Wilson 1978: Sex differences in color naming, *Perceptual and Motor Skills* 47, 440–2.
- Thomas, Lynn Louis–Anne T. Curtis–Ralph Bolton 1978: Sex differences in elicited color lexicon size, *Perceptual and Motor Skills* 47, 77–8.

APPENDIXES

QUESTIONNAIRE

1. Date of birth: _____
2. Gender (indicate it by an X in the appropriate box):
Female: ☐ Male: ☐
3. The amount of time you spent with studying English (in years):
at kindergarten: ☐☐
at elementary school: ☐☐
at secondary school: ☐☐
at university/ college: ☐☐
private lessons: ☐☐
4. The amount of time you spent in an English speaking country:
 1. where: _____, how long: _____
 2. where: _____, how long: _____
 3. where: _____, how long: _____
5. Hobbies, interests: (put an X beside the activities with which you are involved nowadays or have recently been involved more or less regularly):
reading fashion magazines: ☐
photography: ☐
fine arts: ☐
needlework: ☐
modelling: ☐
internal decoration: ☐
6. Other hobbies or any other factors that in your opinion have something to do with colours:

ORDERING OF COLOUR SAMPLES:

1. peach	2. blue	3. sea green	4. bittersweet	5. violet(purple)
6. yellow	7. maroon	8. tan	9. lemon yellow	10. blue green
11. orange red	12. brown	13. olive green	14. violet red	15. dandelion
16. red orange	17. mauvelous	18. green blue	19. periwinkle	20. scarlet
21. cornflower	22. red	23. carnation pink	24. yellow orange	25. green
26. mulberry	27. spring green	28. mahogany	29. sky blue	30. lavender
31. midnight blue	32. orange	33. salmon	34. blue violet	35. gray

MAGYAR ANYANYELVŰ TANULÓK ÁLTAL HASZNÁLT ANGOL SZÍNRE UTALÓ KIFEJEZÉSEK

DUJMOV TAMÁS

Dolgozatomban 17 és 25 év közötti magyar anyanyelvű tanulók által használt angol színre utaló kifejezéseket vizsgáltam. Az eredmények egyfelől azt mutatják, hogy a vizsgált csoportokat figyelembe véve, a nőknek bővebb szókészlet áll rendelkezésre a színnevek kifejezésére, mint a férfiaknak. A női adatközlők nemcsak összetettebb, bonyolultabb színneveket használtak, de gyakrabban is használták ezeket a szavakat. A vizsgálatokból az is kitűnik, hogy csak néhány színnel kapcsolatos egyéni hobbi befolyásolja a színszókincs méretét. Ezenkívül a vizsgálat eredménye azt is mutatja, hogy általában a magyar adatközlők egyszerűbben alkotott kifejezéseket használnak a színek megnevezésére, mint az angol anyanyelvűek.

A SZÁMIK (LAPPOK) NYELVI KAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA FINNORSZÁGBAN

DURAY ZSUZSA

1. Bevezetés

Öshonosnak tartjuk azt a közösséget, amely (1) egy bizonyos ország elfoglalásakor, benépesítésekor vagy a jelenlegi államhatárok kijelölésekor az ország területén élt, és (2) részben vagy teljes egészében megőrizte szociális, gazdasági, kulturális és politikai intézményeit (vö. Bartha 1999). Eszerint a számi nyelvek¹ Fenn-Skandinávia négy országában öshonos, határokon átnyúló peremnyelvek, amelyek ma hivatalos kisebbségi státusszal rendelkeznek; nyilvános használatban többnyire elismert kisebbségi nyelvek. 1500 km hosszú és 3–400 km széles lakóterületükön Fenn-Skandináviában mintegy 60–100 000 számi nemzetiségű közül a legtöbb anyanyelvi beszélőt, 12 000-et Norvégiában, 7 000-et Svédországban, 3 000-et Finnországban regisztráltak, Oroszországban pedig alig ezret. Számuk mindenütt fokozatosan csökken. Lakóterületükön összefüggő kisebbségi területeket ritkábban, szórványokat gyakrabban találunk. Többségben csak a norvégiai Kautokeino, Karasjok, Tana és Nesseby, valamint a finnországi Utsjoki településeken élnek.

A számi tipológiailag azonos a Finnországban beszélt többségi finnel, areális kapcsolatai Finnországban az ún. finn-lapp, vagy korai-közfinn korszakig, kb. Kr.e. I. évezredig nyúlnak vissza. A számit ma nem szokás finnségi népnek tekinteni annak ellenére, hogy a számi és a finn csoport ebben a korszakban igen szoros kapcsolatban állt egymással. Ekkor legfeljebb csak nyelvjárási különbségek lehettek a két csoport által beszélt nyelvváltozatok között. Feltételezések szerint a proto-számik nem finnugor nyelven beszéltek, hanem a finn-volgai korban kezdték elsajátítani a tőlük délebbre élő népcsoportok nyelvét, tehát nyelvcsere útján juthattak el mai nyelvükhöz. Itkonen (1980) szerint a számi egészen bizonyosan a korai közfinn egyik nyelvjárásának továbbélése. A kései közfinn korszak elején a számik északra vonultak, és a finn-számi nyelvi egység megszűnt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Kr. u. 5. század táján megkezdődött ósbalti (lett, litván, óporosz anyanyelve) hatásának a számiban már nincsenek közvetlen nyomai. A finnségi nyelvekbe a balti nyelvekből közel 300, míg a számiba alig két tucat jövevényszó került be (pl. sz. *vuoras* – f. *vanha*, sz. *ruordit* – f. *odottaa*). Toivonen (1950) a számik szamojéd eredete mellett érvel. Úgy véli, hogy a proto-számik szamojéd nyelven beszéltek. Vándorlásaik során először ugor népekkel kerülhettek kapcsolatba, amiről a számi-ugor szóegyeztetések is tanúskodnak. Nyugatabbra vándorolva kerülhettek érintkezésbe a finnugor nyelvekkel. A számi ismeretlen eredetére utal, hogy alapszókészlete mintegy 1/3-a felderítetlen etimológiai

¹ A számi nyelv más nyelvekhez hasonlóan több változatban létezik, viszont a markáns különbségek miatt a számi nyelv változatait külön nyelveknek tekinthetjük.

eredetű szóból áll. Az újabb kori finn jövevényszók mellett a számiban számos óskandináv, svéd, norvég, illetve orosz átvételt is találunk.

Dolgozatomnak nem célja számot adni a számik eredetével kapcsolatos kutatásokról, sem pedig areális kapcsolataik következményeiről. Most azzal a szándékkal tekintem át a számik nyelvi kapcsolatainak jelenkori alakulását Finnországban, hogy rávilágítsak mindazokra a folyamatokra, amelyek hozzájárultak a mai többnyelvű helyzet kialakulásához. Ezek a folyamatok legjellemzőbben Finnország északi határvonalainak és a finn-számi érintkezések intenzivitásának változásaiban ragadhatók meg. Az ezeken a területeken élő számi beszélőközösségek társadalmi, szocioökonómiai és nyelvi helyzetének megváltozásán keresztül válik értelmezhetővé a mai többnyelvű helyzet.

2. Nyelvi érintkezések Észak-Lappföldön

Az 1750-es évek elején Észak-Lappföldet nem osztották fel határok; ekkor a számik tényleges lakóterülete a norvég fjordoktól a Kola-félszigetig nyúlt el kelet-nyugati irányban. Az első határokat Svédország és Finnország – valamint Dánia és Norvégia – között 1751-ben, a strömstadi határegyezményben húzták meg. Az egyezmény tartalmaz egy kiegészítést, amely szerint a határterületeken élő réntartó számik szabadon legeltethették rénjeiket a határ mindkét oldalán. Míg ma a svéd-norvég határon érvényben van ez a külön rendelkezés, addig a finnországi számik az 1800-as évek történelmi eseményei folytán elvesztették ez irányú jogait. Akkor két jelentős esemény ismét átrendezte Finnország határait. Az ország 1809-ben, a haminai béke szellemében Oroszország fennhatósága alá került, majd 1852-ben a hatóságok lezárták a Finnország és Norvégia közti határt. Ez utóbbi azt követően történt, hogy az észak-lappföldi határterületeken élő többségi közösségek nem nézték jó szemmel a Norvégiából átlátogató nagy réncsordákat. A következmények a számik szempontjából drámaiak voltak. Mintegy 30 réntartó számi család települt át a kautokeinoi területekről Kaarevuonto területére Svédországba, hogy rénjeikkel télen átkelhessenek a finn határon, mígnem 1889-ben ezt a határt is lezárták a réntartók csordái előtt. A finn-norvég határ lezárása a finn oldalon is érezte hatását. Az Enontekiö környékén élő réntartó számik 1870 és 1890 között nagy számban vándoroltak a mai Vuotso területére.

Utsjoki északon és nyugaton a norvég Tana és Karasjoki megyékkel, délen a finn Inari megyével határos. Az Utsjoki területén élő számik a finnországi számik legészakabbi csoportját képviselik. A 15. században, amikor Utsjoki nevét a dokumentumok először említik, a számik lakóterületét nem osztották fel határok. A számi közösségek életét hagyományos megélhetési formáik határozták meg: az ugyanahhoz a *siidához* (lapp faluközösség) tartozó számik tavasszal a Jeges-tengerre terelték réncsordáikat, majd ősszel a szárazföld belsejébe, Utsjoki területére. A réntartás mellett halászáttal, vadászattal foglalkoztak, valamint cserekereskedelmet folytattak finnekkel és norvégokkal. Kontaktushelyzeteiket a munka és a család határozta meg. Finnekkel, norvégokkal, oroszokkal és svédekkel akkor találkoztak csak, amikor azok – főleg papok, bírák, kereskedők – felkeresték őket otthonaikban. Feljegyzések szerint az 1740-es évektől egészen az 1800-as évekig finn és svéd papok költöztek családjakkal Utsjokiba. Így válhatott a hitélet, az „iskola” az első olyan nyelvhasználati színtérre, ahol a számik a korábbiánál intenzívebb kapcsolatba

kerülhettek más anyanyelvűekkel. Az 1700-as években az állam adómentességet ígért az északi területekre költözőknek, ami egyre több finnt csábított északra. A zord időjárás miatt viszont a legészakibb településig csak egy-egy finn család jutott el. Így őrizte meg számi többségét az 1800-as évek végéig Enontekiö, Inari és Utsjoki is. A határvonalak meghúzását követően jó néhány számi család kényszerült arra, hogy a réntartást feladva újabb megélhetési formát találjon. Gazdálkodásból, halászatból és vadászatból tartották el családjaikat azok a számik, akik a folyók, tavak mellett telepedtek le.

A számik első szorosabb kapcsolataikat finn és svéd papokkal, valamint az új finn betelepítőkkal alakították ki az 1740-es években. Az állam asszimiláló törekvéseihez az iskolában és az egyházban talált szövetségesre. 1742-ben megalakult Utsjokiban az első katekétiskola, ahol a számikat finnül tanították írni és olvasni. 1747-ben még előírták a leendő papok számára a számi ismeretét, azonban 1760 után a finn lett a hivatalos nyelv a templomban és az iskolában is. Komoly büntetésekre számíthattak azok a szülők, akik számiul beszéltek gyermekeikhez. Az asszimiláló törekvések ellenére Utsjoki számi népességének 70%-a ekkor még a számít tartotta anyanyelvének. A fennmaradó 30% sem egynyelvű finn volt, hanem kétnyelvű, akik a mindennapi életben kiválóan tudták használni a többségi és kisebbségi nyelvet. Az állam attitűdjei az 1800-as évek elején újra megváltoztak, ugyanis rendeletet hoztak arról, hogy az Utsjokiban dolgozó papoknak ismerniük és használniuk kell a számít. Kevés pap tartotta be a rendeletben foglaltakat. Az 1850-es évektől kezdve nagyobb hullámban érkeztek finnek Enontekiö és Inari területére. Innen csak kevesen folytatták útjukat Utsjoki felé. Azok, akik mégis továbbálltak, célállomásuknak Norvégiát tűzték ki, ahol halászattal foglalkoztak.

Az orosz államérdekek is hatással voltak a határok alakulására és ezáltal az ott élő közösségek életére. Oroszország Norvégiától a Jeges-tenger jégmentes kikötőit követelte. 1826-ban a határok átrendezésének köszönhetően a kolttaszámik által lakott Näättä, Paatsjoki és Petsamo norvég és orosz fennhatóság alá került. A norvég állam attitűdjei Finnországgal és különösen az Utsjokiból és Inariból származó számikkal szemben megváltoztak. Az állam megtiltotta, hogy a számik a nyári hónapokban a réncsordáikkal átvándoroljanak a norvég területekre. Az orosz állam sem nézte jó szemmel a réntartó számik vándorlásait, ezért 1852-ben lezárta a határt. Csak 1969 után válhatott újra lehetségessé a halászat a Jeges-tenger partjain. Az 1800-as évek határkijelölései és az államok negatív hozzáállása ellenére a számik sokáig szoros gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn a szomszéd államokban élő számikkal. Ezek a kapcsolatok ma már jellemzően nem gazdasági jellegűek, sokkal inkább személyesek. A határok lezárása a norvég területeken élő számikat befolyásolta a legkedvezőtlenebbul, ugyanis már nem számíthattak a finn oldalon lévő téli legelőkre, ami megélhetésüket jelentősen megnehezítette. Állami támogatás hiányában az északi országok számi réntartóinak más megélhetési forrást kellett találniuk. Mire Lappföld „gyarmatosítása” elindult volna, a számik letelepedtek azokon a helyeken, amelyek gazdálkodásra alkalmasak voltak. Mivel az új telepesek földművelésre alkalmatlan helyeket találtak csak, idővel lelkesedésük is alábbhagyott, egyre kevesebben telepedtek le Észak-Lappföldön. Lappföld meghódítása ugyan lassan haladt előre, mégis létrejöttek az első vegyesházasságok. A finnek mellett az 1860-as években az aranyláz más nemzetek tagjait is északra csábította, amit a turizmus elterjedése

követett. Megjelentek az első angol sporthorgászok a Teno folyó lazacelölőhelyeinél és az első a későbbiekben visszajáró nyári turista. Az 1900-as évek eleji asszimilációs törekvések hatására a számi közösségekben felerősödött az együvé tartozás érzése. Megalakultak az első számi mozgalmak, a délebbi városok oktatási intézményeiben végzett számik pedig visszatértek szülőföldjükre, hogy részt vegyenek a számik oktatásában. 1917-ben Finnország elszakadt Oroszországtól, majd az első világháború után Lappföldet a szegénység, az éhezés és járványok sújtották. Gazdasága csak akkor kezdett fellendülni, amikor az orosz-finn békeszerződésben Finnország visszakapta Petsamot és környékét, valamint a jeges-tengeri partokat. A munkalehetőségek bővülésével egyre több finn telepedett le Petsamóban és Ivalóban. Az 1920-as évek útfejlesztései révén a számik az előzőeknél könnyebben kerülhettek kapcsolatba a többséget képviselő finnekkel. A földrajzi távolságok lecsökkentek, a számi-finn érintkezések mindennaposá kezdtek válni, bár a vegyesházasságok még nem öltöttek nagyobb méreteket egészen az 1950-es évekig. A legészakibb településeken is megjelentek az iskolák, amelyek nagyon fontos szerepet tölthettek be a számik elfinnesítésében. Utsjokiban 1929–30 során alapítottak iskolát, így a környék összes számi gyermeke finn nyelvű oktatásban vehetett részt, ami felgyorsította a nyelvcseré folyamatát. Annak ellenére, hogy a finn tanárok igyekeztek a számi gyerekek számára hamar áthidalhatóvá tenni a két nyelv és kultúra közötti különbségeket, az 1922-es nyelvtörvény értelmében a számiknak még jogukban állt gyermekeiket anyanyelvi oktatásban részesíteni. A törvényt azonban ritkán sikerült betartani, hiszen nem álltak rendelkezésre számi nyelvtankönyvek, az első számi ábécé is csak 1935-ben jelenhetett meg. A számi többségű Utsjokiban dolgozó tanárok feladata nem volt könnyű, hiszen nekik is el kellett dönteni, hogy melyik közösséghez tartoznak. A Finnország és Oroszország közötti téli háború (1939–1940) alatt sok számi férfit köteleztek katonai szolgálatra, ami folyamatos kapcsolatot jelentett a finn nyelvvel és kultúrával. A háború után többen nem tértek vissza szülőföldjükre, asszimilálódtak. 1944-ben Németország Finnország ellenségévé vált, ezért a német katonáknak el kellett hagyniuk az északi területeket. Mivel a németek még jó pár hónapig ott állomásoztak, a finn állam úgy döntött, hogy Lappföld lakosságát, finnek és számikat egyaránt Finnország déli területeire evakuálja. Így a számik teljesen idegen, szinte kizárólag finn családokhoz kerültek. A téli háború számi katonáihoz hasonlóan sok család később sem tért vissza Lappföldre, az intenzív finn-számi kontaktusoknak köszönhetően elhagyták anyanyelvüket, és bár etnikai öntudatuk erős maradt, mégis elfinnesedtek. A háború után a finnek egyre nagyobb számban vándoroltak Lappföldre. Megnőtt a vegyesházasságok száma is, ami azt is jelentette, hogy egyre több finn-számi család – általában számi férfi és finn nő – költözött Lappföldről a déli területekre, eltávolodva saját kultúrájától és nyelvétől. Ezek a vegyesházasságok a számik számára szociális felemelkedést jelentettek. A nyelvcserére ugyancsak pozitív hatással voltak az 1950-es években megépülő új utak is, amelyeken nemcsak a finnek utaztak északra, hanem egyre több számi is elvándorolt Nyugat-Finnországba, Észak-Norvégiába és Svédországba. Utsjoki megye számi lakosainak száma drasztikusan csökkent, míg 1950-ben 81,2% volt, addig 1960-ban csak 63,2% (Asp 1965). A többségi finn kultúrával való érintkezés lehetőségei bővültek. Az 1970-es években megjelent a telefon és a rádió is, amely rendszeresen közvetített számi nyelvű adásokat is. Akkorra a számik a legtöbb nyelvhasználati szintéren gyakran kerülhettek kapcsolatba

finnekkel, így a családban, a templomban, az iskolában, a munkahelyeken, a hivatalokban. A tisztán számi közösségek a legtovább a Teno-folyó mentén található számi falvakban maradtak meg. Külvilágtól való elszigeteltségüknek köszönhetően az itt élők anyanyelvének létét nem fenyegette a finn. A számik és norvégok közötti kapcsolat sokkal intenzívebb volt akkor, mint a finnek és norvégok közötti érintkezés, hiszen a közeli rokoni kapcsolatok és az ugyanahhoz az etnikumhoz való tartozás tudata könnyebbé tették a mindennapok érintkezéseit. Az északi területek egy idő után képtelenek voltak kellő mennyiségű munkalehetőséget teremteni. Rengeteg számi vándorolt Finnország nyugati részeibe, Svédországba és Norvégiába munkát keresve. Eközben finnek, svédek és norvégok települtek át azokra az északi területekre, amelyek korábban csak a számik lakóhelyei voltak. Várhatóan a vegyesházasságokban született, a számik második nemzedékéhez tartozók a jobb munkalehetőségek miatt Finnország déli területein telepedtek le.

Mára Lappföld legészakibb részén is a többnyelvűség a norma, ahol a történelem során egy etnikailag heterogén közösség jött létre. Ma az Utsjoki területén élők legtöbbször anyanyelve a finn, ritkábban a számi, még ritkábban a koltaszámi, a norvég, a svéd, vagy az orosz. A családokat nyelvhasználati normáik alapján négy csoportba oszthatjuk: (1) kizárólag finnül, (2) főként finnül, ritkán számiul, (3) főként számiul, ritkán finnül, valamint (4) kizárólag számiul beszélők. Ez utóbbi csak a számi családok belső interakcióit jellemzi, és azokat is egyre kevésbé. A vegyesházasságok legnagyobb részében a számi használata elvesztette jelentőségét. Viszont az Utsjoki környékén található zártabb számi közösségekben még ma is előfordul, hogy a finn házastárs számiul kommunikál párjával. A család gyermektagjai pedig 7 éves koruk után majdnem tisztán finn közösségekben találkoznak a finn nyelvvel és kultúrával. A számi nyelv oktatása és főként a számi nyelvű oktatás még gyerekcipőben jár, hiszen kevés az anyanyelvi tanár, és az oktatási anyagok elérhetősége is korlátozott. A mai kevert etnikumú közösség számikból, finnekből és a finn-számi családok leszármazottaiból áll, akik rokonsági, kulturális vagy nyelvi alapon sorolják magukat egyik vagy másik közösséghez. A legújabb szociolingvisztikai kutatások elsősorban a számik és finn-számi körében folynak, ahol azt vizsgálják (vö. Aikio, M. 1986, 1994, 1988; Aikio, A. 2001), hogy az egyes nyelvek közötti kapcsolatok helyi szinten milyen szociális és nyelvi változásokat indukálnak. A vizsgálódások célja pedig a nyelvi helyzet változásának figyelemmel kísérése, amelyre a XX. és XXI. században az egyoldalú kétnyelvűség jellemző, tudniillik a finn-számi interakciókban a kisebbségi számi beszélők nyelvi repertoárjának sokszínűsége áll szemben a finnek által használt egyetlen többségi nyelvvel.

3. Nyelvi érintkezések Közép-Lappföldön

Hagyományosan Lappföld legészakibb részét (*Sápmi*) szokás a finnországi északi számik lakóhelyének tartani. Bár a határvonalak meghúzása a terület nyelvi és kulturális sokszínűsége folytán hasztalan, a lakóterület déli határa hivatalosan Közép-Lappföldön (*Keski-Lappi*) át húzódik. Ez a határvonal természetesen nem jelent éles választóvonalat a számi és finn beszélőközösségek között, hiszen a nyelvi elkülönülés ellenére a peremterületen élő vegyes etnikumú közösség tagjai szoros kapcsolatban álltak és állnak egymással. Ezen a határterületen az eltérő kultúrák és nyelvek váltakozó intenzitású kapcsolatából egy olyan „hibrid” közösség jött létre, amelyben az

egymást fedő kultúrák folyamatos kapcsolatban állnak egymással. Ilyen több kultúrát és nyelvet normaként megélő közösséggel Lappföld Svédországgal, Norvégiával és Oroszországgal határos területein is találkozhatunk. Az ott élő kisebbségi és többségi csoportok egészen a 19. század második feléig megélhetésük biztosítása érdekében folyamatos kapcsolatban álltak Fenno-Skandinávia északi részének lakóival.

Az 1852-es finn–orosz–norvég határzár a legtöbb számi életmódjának gyökeres megváltozását eredményezte. Az Aikio (1988) által vizsgált Vuotso területén élő réntartó számik például annak a számi közösségnek leszármazottai, amely a határzár következtében kénytelen volt elvándorolni lakóhelyéről a mai Sodankylä területére. Az új réntartásra alkalmas területen, Lappföld fent említett déli határterületén az ide vándorló számi csoport csak egy volt az itt élő más-más etnikumú közösségek közül. A zord időjárás miatt Lappföldet egészen az 1600-as évekig csak számik lakták. Ekkor fordult csak a finnek érdeklődése az ország északi része felé. Az első finn „telepesek” 1673-ban érték el a számik által lakott Közép-Lappföldet. Megélhetésüket mezőgazdaságból, halászatból és vadászból nyerték. Sodankylä ekkor vált Közép-Lappföld központjává. Az ott élők az 1980-as évek végén az alábbi közösségek tagjaiként azonosították magukat: (1) az erdei számik leszármazottai, (2) a Norvégiából elvándorolt réntartó számik leszármazottai, (3) a Finnország délebbi területeiről oda települők. Ezek a közösségek egymástól gazdaságilag függő helyzetben éltek, ezért a történelem során egymással folyamatos kapcsolatban álltak. A réntartók hússal látták el a helyieket, amíg ők cserébe szállást, gypjút és vaját kaphattak, valamint igavonóként használhatták a számik rénjeit. A jogi dokumentumokból az is világosan kitűnik, hogy ez a kapcsolat nem volt mindig felhőtlen. A tavak, folyók, legelők használatából természetszerűen születtek viszályos helyzetek. Mivel a terület bővelkedett a kiváló rénlegelőkben, a számik és finnek gyakran keveredtek véres összeütközésekbe. A Közép-Lappföldön élő közösségek szegénységben éltek, míg az ide vándorló számiknak a réntartásnak köszönhetően nem kellett nélkülözniük. Sőt az 1800-as évek hagyatécai leírásaiból Aikio (1988) azt a következtetést vonja le, hogy a hivatalos okiratokban lapp réntartókként emlegetett új betelepülőket az ott élők nagyon gazdagnak találták, hiszen mind a férfi, mind pedig a nő réntartók több száz, esetleg ezer rént számláló csordával rendelkeztek, amelyek Sodankylä, Inari és Kittilä széles legelőin legeltek. A réntartók gazdagsága pozitív hatással volt az ott élők szocio-ekonomiai státuszára. A hagyományos cserekereskedelem mellett a rénekkel kapcsolatos új munkalehetőségek biztos anyagi háttérrel biztosítottak az ott élők számára. A réntartók pedig ugyancsak részt vettek az erdei számik rénvadászatain a Saaritunturi lejtőin. Tehát gazdasági szempontból a két csoport találkozása gyümölcsöző volt. Így látták ezt az ország délebbi területein élők is, így a korábban viszonylagos elszigeteltségben élő erdei számi és néhány telepes család egyre gyakrabban találkozott kutatókkal, letelepedni kívánó kereskedőkkel, állami tisztségviselőkkel. A terület idegenforgalma is fellendült. Lejegyzések szerint (l. Aikio 1988) Közép-Európából is érkeztek a területre utazók. Rosberg (1891) szerint a réntartó és erdei számik gyorsan áthidalták a két számi nyelvjárás, nyelv közötti különbségekből eredő kommunikációs nehézségeiket. A réntartásban dolgozó finnek is fokozatosan áttértek a számi használatára, ami az egyetlen példa Finnországban arra, hogy a többségi nyelvet beszélők egy csoportja bizonyos nyelvhasználati színtereken áttér a kisebbségi nyelv használatára. A finn réntartók nyelvi asszimilációját könnyű

megindokolni, hiszen a mindennapi kommunikációban használt réntartással kapcsolatos rendkívül árnyalt kifejezésekkel kizárólag a számi szókincs rendelkezik. Mivel itt több nyelvhasználati szintéren a finn volt az egyetlen választható nyelv, a számi használata visszaszorult a munka, a család, a baráti kör színtereire. A kautokeinoi és enontekiöi bírósági gyakorlattal ellentétben, a számik itt nem kérhették számi tolmács közreműködését az eljárások során. Ebben az esetben tehát a réntartók a finnt vagy a norvégot választották az interakció nyelvéül. A hivatalnokok és köztisztviselők svéd tudása nagy segítséget jelentett a réntartók által beszélt norvég megértésében. A nyelvi és területi kontaktusok alakulása szempontjából valószínűleg a legjelentősebb változást a területet átszelő főút megépítése jelentette. 1910-re Sodankylät út köthette össze Vuotsoval. Egyre több finn látogatott el a területre, így a finnek és a számik közötti nyelvi kontaktusok száma megszorodott. A finn útépitőket például ideiglenesen vuotsoi és purnumukkai számi családok házaiban szállásolták el. Később a számik főként a ház körül alkalmazták azokat a finneket, akik a számi családokkal megismertették a finn nyelvet és kultúrát. A kontaktusok számának növekedéséből természetesen az következett, hogy egyre több számi sajátította el a finn nyelvet. A területen viszont nagyobb számú finn népesség nem telepedett le. Az Aikio (1988) által vizsgált egyik vuotsoi réntartó számi család feje arról számolt be, hogy az 1910-es évek végén rendkívül fontosnak tartotta a finn nyelv elsajátítását. Ezért azzal bízott meg egy finnt, hogy némi anyagi juttatás fejében finnre tanítsa kizárólag számiul tudó feleségét. A vuotsoi számi réntartók házai többnyire a főút közelében álltak, kivéve Kutturát, ahol még ma sincsen iskola, bolt és posta. Az itt élő számik elszigetelt helyzetüknek köszönhették, hogy a máshol jellemző gyors nyelvi és kulturális asszimiláció nem következett be. Mindkét világháború súlyosan érintette a réntartó számikat: megtizedelte réncsordáikat, elszegényítette őket. Tovább tetézte a helyzetet, hogy Közép-Lappföld és az ott élő réntartó számik szenvedték meg leginkább az erdőgazdálkodás és vízszabályozás következményeit. Az állam helyrehozhatatlan kárt tett a területeken, ugyanis legelőket számolt föl, műtavakat hozott létre, beavatkozva a számik munkájába, hétköznapijába. A legerőszakosabb intézkedés a Lokka és a Porttipahta műtavak létrehozására irányult az 1960-as évek végén. A két tó együttesen mintegy 620 km²-nyi legelőt nyelt el, és maga alá temette Kurujärvi falut is, súlyosan hátráltatva a számikat hagyományos megélhetési formáik gyakorlásában. Ma hasonló problémát jelent a területre irányuló idegenforgalom drasztikus növekedése minden következményével együtt. A kezdetben számi többségű Vuotsot ma majdnem kizárólag finnek lakják. A falu a környezetrendezés hatására felduzzadt, hiszen a számik által lakott falvak a műtavak megjelenésével elnéptelenedtek.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a számi réntartók igen korán szoros kapcsolatba kerültek a finnek közösségeivel, ami azonban nem vezetett a nyelv kihalásához. Ennek egyik és talán legfontosabb oka a réntartás nyelvmegőrző szerepében kereshető (vö. Nesheim 1963). A réntartók tehát a munka színterén, valamint a számiul értő és beszélő erdei számik leszármazottaival számiul, a finn ajkú közösségekkel finnül érintkeztek. A réntartást érintő hivatalos ügyek intézésekor, a réntartó közösség éves közgyűlésén viszont ma is a finn az egyetlen választható nyelv Vuotsóban. Kautokeinóban ezeken a színtereken kizárólag számiul szólnak meg, amit gyakran norvég fordítás követ. A nyelvi helyzet jelentős változásokon ment keresztül

az 1800-as évek végén, amióta Vuotso és környéke legtöbb nyelvhasználati színterén a finn a domináns nyelv. Így például a templomban, a hivatalokban és az iskolában is. Ez utóbbiban Vuotso területén mindig finn volt az oktatás nyelve. A helységnevtáblákon a helységneveket, a leveleken a címzést finnül tüntetik föl. Bár a számi vezetéknevek megőrződtek, a legtöbb keresztnévet elfinnesítették.

A vuotsoi nyelvi helyzet nagyban különbözött a kautokeinoitól, amely a mai napig megőrizte sokszínűségét. A számi nyelv státusza Közép-Lappföldön párszáz évvel ezelőtt sokkal magasabb volt, mint ma, presztízsét viszont már akkor aláásták a finn közösség negatív attitűdjei. Példaként álljon itt a népiskola megalapítása körüli vita. A vuotsoi réntartók azért küzdöttek, hogy a népiskolát a számi többségű Purnumukkában hozzák létre. A környék finn lakói ugyanakkor attól tartottak, hogy gyermekeik számi többségű iskolába kerülve elveszíthetik nyelvi és kulturális identitásukat. A finn nyomásnak engedve az állam a túlnyomórészt finnek lakta Vuotsoban alapította meg az első népiskolát. A „bevándorló” réntartók tehát elvesztették az iskolát, azt a nyelvhasználati színteret, amelyet Kautokeinoban a számi uralt. Míg ott az istentiszteletet ma is részben számiul, részben norvégul tartják, addig Vuotsoban az egyház megjelenése óta a finn használatos. Nyelvmegőrző szerepet tulajdoníthatunk a számik saját rendezvényeinek, amelyek rengeteg alkalmat kínálnak a számi használatára. Míg Kautokeinoban ma is számiul kommunikálnak ezeken az eseményeken, addig Vuotsoban főként finnül, kivéve az olyan szokásos üdvözlő formulákat, mint *bures bures, buorre beaivve, ipmil atti*.

Összességében elmondható, hogy az 1950-es évek előtt a finn–számi érintkezéseket a diglosszia jellemezte, vagyis a finn és a számi használatának elkülönülése a különböző nyelvhasználati színtereken. Ez a funkcionális megoszlás biztosította a számi nyelv továbbélését Vuotsoban mintegy fél évszázadon keresztül. Viszont az 1945 után született vuotsoiak már majdnem kizárólag egynyelvű finnek. Aikio (1988) szerint ma Vuotso területén kétfajta számi beszélőt különböztethetünk meg: a számít (1) beszél és néha használja is, (2) érti, de nem használja. A kisebbségi számi mára az élet minden területén elvesztette funkcióit. Szimbolikus értéke főként a család és a baráti kör színterein maradt meg.

4. Befejezés

Fennoskandinávia nyelvei geolingvisztikai jellemzőikben (nagyságban, kiterjedtségben, standardizáltságban, kulturális értékben stb.) távol állnak egymástól. A környező többségi közösségek nyelvpolitikai ideológiája az asszimilációs ideológia volt, a homogenizáció, amelynek eszköze a nyelvi aszimmetriát fenntartó államhatalom. A számikat érintő nyelvpolitika mind a négy államban monokulturalizmusra törekedett. A multikulturalizmus igénye az 1970-es években kezdett megfogalmazódni. Annak ellenére, hogy mára már sikerült érvényt szerezniük nyelvpolitikai, kulturális törekvéseik nagy részének, a korábbi erőteljes asszimilációs politika következményeként tömeges nyelvvesztés észlelhető a számik körében. Aikio (1988) felmérése azt is bemutatja, hogy a számi nyelvhasználat generációs megoszlásában jelentős különbségek észlelhetők. Az első generáció jóval nagyobb mértékben használja anyanyelvét, mint a második, harmadik.

A fokozatos nyelvváltás legfontosabb ismérve a nyelvhasználati szinterek beszűkülése és a leegyszerűsődéssel járó strukturális nyelvi változás. A kétnyelvűség esetén a nyelvfenntartás szempontjából fontos szerepe van az ún. nyelvhasználati szintereknek, vagyis annak, hogy milyen helyzetekben és kivel használjuk az egyik vagy a másik nyelvet. A leggyakrabban vizsgált nyelvhasználati szinterek a család, az egyházi élet, a szomszédság, a munkahely, az iskola és a kisebbségi közösség alkalmai. A számi nyilvános használati köre a 20. századi asszimilációs politika hatására leszőkült, de ma ezen nyelvi szinterek lassú bővülésének lehetünk tanúi.

A nyelvfenntartást, ill. a fokozatos nyelvváltást a nyelvhasználati szinterek beszűkülésén kívül más tényezők is befolyásolják: a kisebbség létszáma, a kisebbségi és többségi nyelv tipológiai közelsége, a kétnyelvűek aránya, vegyesházasságok mértéke, és véleményem szerint elsősorban a kisebbség és a többség nyelvi attitűdjei. Az anyanyelvi, belső és a külső értékelés a valóságtól elszakadt értékelési sémák, amelyek formálásában jelentős szerepet tulajdoníthatunk a szomszéd népek történeti gyökerű előítéleteinek és saját történeti mítoszainak (Péntek 2002). Számos felmérés mutatja azt, hogy a számi beszélőközösség pozitívan értékeli saját anyanyelvét, amely nem múlja felül a magasabb státusú többségi finn presztízst és vonzását. A pozitív önfelértékeléssel általában nincs összhangban az, hogy a számik egyre nagyobb arányban választják a többségi nyelvet a nyelvhasználat egyre több színterén, például az oktatásban. Az anyanyelv lassú, ámde határozott presztízst-, de legfőképpen státuszvesztése olyan gyors nyelvcserét indukálhat, hogy a diglosszia állapota egyetlen generáción át sem tart majd.

A számik fokozatos nyelvváltása tehát részben a korábbi asszimilációs politika következménye, részben egyéb nyelven kívüli tényezők hatása, például nyelvi attitűd kérdése. A Bourdieu (1977) által vázolt nyelvi piac kereslet-kínálat viszonyaival is magyarázható a fokozatos nyelvváltás: az első generáció finn nyelvtudásának szélesedésével már nem létszükséglet a számi nyelv családban való használata sem. Hogy a fokozatos nyelvváltás végleges nyelvcserét okoz-e a finnországi számi nyelvi közösségekben – negatív hatást gyakorolva ezzel a nyelvek és kultúrák globális diverzitására – továbbra is főként nyelven kívüli tényezőktől függ. A számi presztízszvesztésének egyik oka a számi nyelv rendezetlen státusa.

HIVATKOZÁSOK

- Aikio, A. 2001: *Gielat Ohcejogas – oanehis dutkamušraporta. Kielet Utsjoella – lyhyt tutkimusraportti*, Ilisimatusarfik, Grønlands Universitet, Nuuk.
- Aikio, M. 1986: Some issues in the study of language shift in the northern calotte, *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 7, 361–77.
- Aikio, M. 1988: *Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä. Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910-1980*, SKS Toimituksia 479.
- Aikio, M. 1994: Sami language revitalization: The language act and the case of Lisma, in Jalonen, O-P. ed.: *Finnish essays on Arctic issues*, Tampere Peace Research Institute, Tampere, 9–19.
- Asp, E. 1965: *Lappalaiset ja lappalaisuus*, Turun yliopiston julkaisuja, Forssa.

- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bourdieu, P. 1977: The economics of linguistic exchanges, *Social Science Information* 16, 645–68.
- Itkonen, T. 1980: Kantasuomen murteiden ja kantalapin yhteydet sanaston valossa, *CIFU 1980 III*, 223–38).
- Müller-Wille, L. 1996: *Kahden kulttuurin kohtaaminen...Saamelaiset ja suomalaiset Utsjoella*, Arctic Centre Reports 18. Arktinen keskus. Lapin Yliopisto. Rovaniemi.
- Nesheim, A. 1963: Vergleichbarkelt von Sprachkontakten, Bonn, Dümmler.
- Péntek János 2002: Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10*, 311–16.
- Rosberg, J. E. 1891: *Nordöstra Sodankylä. Geografiska föreningens tidskrift 1891*.
- Toivonen, Y. H. 1950: Zum Problems des Protolappischen, Helsinki.

THE LANGUAGE CONTACT OF THE SAMIS IN FINLAND

ZSUZSA DURAY

Although Sami languages have official minority status in Fenno-Scandinavia, the number of Sami speakers has constantly been decreasing and multilingualism is a norm there. In this paper I focus on the social, socio-economical and linguistic situation of the Sami communities in northern Finland and accordingly claim that such an overview helps the researcher interpret today's multilingual situation of the north of Finland. The considerations here are thus preliminary to a study on the language use and language attitudes of Sami speakers in the ancient homeland of the Samis in Finland.

A DISZNÓ-VAL KAPCSOLATOS SZÓLÁSOK A MAGYARBAN ÉS MÁS NYELVEKBEN

FORGÁCS TAMÁS

A disznó Európában a tisztátalanság jelképe, de számos ősi kultúrában a termékenység és a jó mód szimbóluma: Máltán például az újkőkorból fennmaradt egy tizenhárom malacát szoptató koca ábrázolása. Házasítása – több vaddisznófaj megszelídítése, majd kereszttezése révén – a Kr. e. 6. évezred közepén kezdődött Ázsiában, Európában csak később. Itteni fajtái nagyobb testűek, fejlődésük lassúbb és kevésbé szaporák. Palesztinában még a kánaáni korszakban is intenzíven tenyésztették, de később a zsidóság félnomád életmódja miatt felhagytak tartásával: ebből a körülményből származtatják a zsidóknál és az arab népeknél a disznóhús fogyasztásának tilalmát. Az ókori Görögországban és a Római Birodalomban azonban igen kedvelt háziállatnak számított: a bárány és a bika mellett a disznó volt a legfontosabb áldozati állat; az ókori Kínában pedig a 12 tagú állatöv utolsó tagja, a férfiero jelképe volt (vö. Biedermann 1996: 83).

A disznó a falánság, a lustaság és a tudatlanság jelképe is, emiatt gyakran alkalmazták a zsidók kicsúfolására is: a Jézus Krisztust messiásnak el nem ismerő Synagogát például gyakran disznón lovagolva ábrázolják. A keresztény ikonográfiában emellett gyakran láthatjuk azt a jelenetet is, amikor Jézus a megszállottakból egy disznósordába üzi a démonokat, mire az összes állat a tengerbe veti magát.

Napjainkban a disznó, ill. a malac a szerencse jelképe is, emiatt például Újév napján sokan fogyasztanak disznó- vagy malachúst (újévi malac), mert úgy tartják, hogy a disznó az orrával kitúrja a szerencsét a földből (vö. Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám 1990: 55).

1. Amint említettük, a disznó többek között a falánság szimbóluma is: nemcsak sokat eszik, hanem csúnyán is, mondhatnánk zabál. Ezt a vonását számos nyelvben őrzik szóláshasonlatok, pl. m. *annyt / úgy eszik, mint egy disznó*, ang. *to eat like a pig* 'ua.', *make a pig of oneself* 'zabál, (undorítóan) fal', *pig out* 'hülyére eszi magát, bezabál'; fr. *manger comme un cochon* 'úgy eszik, mint egy disznó', fi. *syödä kuin porsas* 'úgy eszik, mint a malac' stb.

A disznó rendkívül mohó is, ezt bizonyítják a régi magyar *mohón esik neki, mint disznó a makknak*, ill. *mohón esik reá, mint disznó a moslékra* szóláshasonlatok, vö. még rajnai ném. *drauf losstürzen wie die Sau auf den Äppelkrotze* 'nekiesik, mint disznó az almacsutkának', azaz 'nagyon kíván valamit, áhítozik rá' (hasonló még ezekhez a m. *nekiesik, mint tót a vadkörte*nek hasonlat is).

Mint már láttuk, a moslékot is nagyon tudja szeretni a malac (vö. még *mosolyog, mint disznó a moslékra* 'bamba vágyakozással mosolyog valamire'), az igazi kedvence azonban a makk. Mint tudjuk ha éhes, még álmában is ez jár az eszében, hiszen a közmondás szerint *Éhes disznó makkal álmodik*. Ennek nyelvjárási szinten létezett olyan kiegészítése is, hogy *Éhes disznó makkal álmodik, de ha felébred tökkel is megelégszik*. A régi magyarban pedig variánsként élt még *A macska egérről, disznó*

makkról álmodozik változat is. Mindegyik forma jelentése azonos: 'mindenki arról ábrándozik, amit szeretne elérni magának'. Úgy tűnik, más nyelvek kevésbé ismerik ezt a „bölcsességet”, mert nem nagyon akadtam nyomára, egyedül az angolban (s ott is csak egy gyűjteményben) találtam egy hasonló közmondást: *A hungry horse dreams of oats*, azaz: 'Éhes ló zabbal álmodik'.

A régi magyarból adatolható *A disznó is megeszi a makkot, de föl nem néz a fára* közmondás. Mivel a régi gyűjtemények többnyire nem közlik a kifejezések jelentését, csak találgathatunk, mi lehet a pontos értelme. O. Nagy Gábor szerint (1967: 145) azt jelenti, hogy 'csúnya tulajdonság a hálátlanság', ám magam nem zárnám ki azt sem, hogy inkább abba a gondolkodási sémába illeszthető, mint *A macska is szereti a halat, de kerüli a vizet* közmondás. Mivel lehetne ezt az érvelést alátámasztani? Ha O. Nagy véleményét fogadjuk el, akkor úgy kell gondolkodnunk, hogy a disznó nem hálás a fának a makkért. De ha a háláról volna itt szó, akkor találóból lenne emberre vonatkoztatni a köszönetet, hiszen elképzelhető volna például egy *A disznó is megeszi a korpát, de föl nem néz az emberre* kifejezés is. Kérdés tehát, hogy nem arról van-e itt inkább szó, hogy mivel a makk fölülről hullik, ha sokat nézeget fölfelé a disznó, bizony előfordulhat, hogy egy a magasból lehulló makk eltalálja a szemét, az pedig igencsak kellemetlen. Véleményem szerint tehát korántsem zárható ki, hogy inkább a 'vannak, akik úgy szeretnék élvezni az élet örömeit, hogy ne kelljen vállalniuk a megszerzésükkel járó kockázatokat' jelentés dominál itt is, mint a *macska* esetében.

2. A makk és a moszlék mellett azonban a disznó még igen sokféle eledelt kedvel. A finnek szerint például igen szereti a borsót. Erről tanúskodik a következő két szóláshasonlat: *elää kuin sika pavussa/hernepellossa* 'úgy él, mint disznó a babban/borsóföldön', azaz 'nagyon jól él, dúskál a javakban', ill. *hijaa kuin sika pavussa* 'csöndben van, mint disznó a babban', azaz 'lapul, mert tudja, hogy rosszat tett'. A nyugat-európai nyelvekben csak az angolban találtam egy hasonló kifejezést: a *pig in clover* 'disznó a lóherében' kifejezés azonban jelentésében némiképp eltér a finn szólásoktól. Ezt inkább 'felkapaszkodott, parvenü, túl gyorsan meggazdagodott ember' értelemben használják. Hogy ebben a kifejezésben a *lóhere* mint a disznó egyik kedvenc tápláléka szerepel-e, s a kifejezés eredetileg – hasonlóan a finn fordulatokhoz – arra célozhatott, hogy az ilyen ember úgy él, mint disznó a lóhereföldön, vagy pedig a *lóhere* a *disznóval* együtt a szerencse szimbóluma-e a szólásban, azt nehéz volna eldönteni.

Érdekes azonban, hogy míg a nyugat európai nyelvekben nem találtam a finn példákhoz hasonló kifejezéseket, a magyarban igen. Persze ezért van némi különbség: a magyarban *süket* a disznó és a *búzában* lapul: *úgy él, mint a süket disznó a búzában*, ill. *hallgat/fülel, mint süket disznó a búzában/rozszban*. Ez utóbbinak létezik olyan variánsa is, amelyben nem a gabonaföldön időzik kurta farkú barátunk, hanem éppen könnyít magán: *hallgat, mint a hügyó disznó 'ua.'*

A finn disznók egyébként a kenyeret is igen szerethetik, legalábbis erről tanúskodik az *iskeä (kiinni) kuin sika limpuun* 'nekiesik, mint disznó a cipónak' hasonlat, amely azt jelenti, hogy 'illetlen mohósággal esik neki vminek, fog hozzá vmihez'. További bizonyítéka a disznó péksütemények iránti vonzalmának a *pitää (kiinni) kuin sika leivästä/limpusta* 'fogja, mint disznó a kenyeret/cipót' fordulat is.

A disznó kedvenc táplálékai között végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk a korpát is, hiszen az kifejezett csemege lehet a malacoknak: legalábbis erről tanúskodik a nyelvjárási *Mindig kapunk korpára disznót* közmondás, amely azt jelenti 'jól megfizetett munkára bőven akad jelentkező'. De azért nagyon kell vigyáznunk, hogy mi magunk ne hogy belekeveredjünk a korpába, hiszen az ismert közmondás arra is figyelmeztet, hogy *Ki a korpa közé keveredik, megeszik a disznók*. A Halász–Földes–Uzonyi-féle német-magyar szótár **disznó** címszava szerint (247) ennek van a németben pontos megfelelője (*Wer sich unter die Kleie mischt, den fressen die Schweine*), ám német frazeológiai szótárak nem ismerik ezt a kifejezést, lehet tehát, hogy csak a magyarból való tükörfordítással hozták létre a szerkesztők.¹

3. De nemcsak a mohó evésnek, hanem a mértéktelen ivásnak, s az ebből fakadó részegségnek a jelképe is lett a disznó, vö. pl. m. *részeg disznó*, ill. *részeg, mint a disznó*; ném. *voll (besoffen) wie ein Schwein sein* 'tele van/berúgott, mint egy disznó', or. *напиться как свиня* 'berúg, mint a disznó', fi. *olla humalassa kuin sika* 'részeg, mint a disznó', ill. *olla sikana* 'disznóként van', azaz: 'részeg'. A németben létezik még egy ritkább szólás is, amely szatirikus gúnnyal szintén a részeges embereket csúfolja, akik elvesztik a józan ítélőképességüket, s nem tudják megakadályozni, hogy anyagi javaikat el ne herdálják: *Das Schwein läuft mit dem Fasshahn weg*, azaz 'a disznó elszalad a hordó csapjával'. Bruegel is ábrázolta híres közmondásokat bemutató festményén azt a jelenetet, ahogyan a disznó leharapja a hordó csapját, mert azt hiszi, hogy az valami ennivaló. Emiatt azonban kifolyik az összes bor, s nagy kár keletkezik.²

Hogy a disznó a részegség szimbóluma is lett, abban talán közrejátszott az is, hogy a disznó valóban nem válogat, ezért ha erjedőfélben levő gyümölcsöt vagy cefrét tesznek elébe moslék helyett, azt is megeszi, s akkor esetleg valóban berúg. De legalább ennyire szerepe lehet a fenti kifejezések létrejöttében annak is, hogy a részeg embertől sokan undorodnak, megvetik, mint a koszos és gyakran bűdös disznót.

4. Mert hát ne is tagadjuk, a disznó bizony többnyire igen piszkos, hiszen lefekszik az óljában is a koszba, de ha szabadon legelhet, akkor kész még a pocsoltyába is befeküdni. Erről tanúskodik például a *szereti, mint disznó a pocótát* hasonlat vagy *A disznó is a piszokban húzik* közmondás, de azt sem véletlenül mondták régen az ápolatlan külsejű, piszkos ruhájú emberre, hogy *olyan, mint aki disznókkal hált*, vö. még m. *piszok disznó* 'arcátlan, goromba fráter', ném. *Dreckschwein, Drecksau* 'mocskos disznó', ang. *to be happy as a pig in a mud* 'boldog, mint a disznó a

¹ Ezt a véleményünket erősítheti az is, hogy a szótár magyar–német kötetének 852. oldalán, a **korpa** címszóban a fenti magyar közmondás megfelelőjeként a *Wer mit Hunden zu Bette geht, steht mit Flöhen auf* 'Aki kutyákkal fekszik, bolhákkal kel' forma szerepel, márpedig, ha valóban létezne a korpa közé keveredésre utaló közmondás, itt meg kellene találunk.

² Tudjuk, hogy nemcsak a disznók lehetnek részegesek, hanem a kefekötők is (*iszik, mint a kefekötő*). Elsőre érthetetlen, hogy ezeknek a tisztaság iránti igényük miatt miért van ilyen rossz hírük. Gondolhatnánk, hogy talán azért, mert munkájuk közben apró szőrszálak és sörték repkednek a levegőben: ez ingerli a torkukat, s inniük kell. De hát ihatnának vizet is. Miért akkor a mértéktelen alkoholizálás? Talán gyenge jellemre vall? Nem, nem erről van szó. Maga a kifejezés a magyarba a németből került: *trinken/saufen wie ein Bürstenbinder* 'ua.'. Ennek magyarázatához a *bürsten* igéből kell kiindulni, amely már a korai újfelnémetben is rendelkezett a '(ki)kefél' mellett az átvitt 'iszik, tivornyázik' jelentéssel, amely feltehetően egy 'torkát (vagy poharát) kikeféli' értelemről keletkezett. Emiatt a 16. században a nagyívókat kezdték tréfásan *Bürstenbinder*-nek is nevezni, így született meg a tárgyalt hasonlat.

sárban/mocsokban', fr. *être sale comme un cochon* 'koszos, mint a disznó', ill. *mener une vie de cochon* 'úgy él, mint egy disznó', or. *жизнь по свинску* 'úgy él, mint egy disznó' stb.³

Igaz, egyesek szerint ezt azért teszi, mert a vízzel, ill. a ráragadt sárral hűti magát, hogy melegben ne izzadjon annyira, de mégiscsak igen tisztátalannak látszik. A disznóhús fogyasztásának tilalmát a zsidóknál és az arab népeknél tudományosan ugyan a disznótenyésztésnek a félnomád életmód miatti abbahagyásából eredeztetik, az „ideológiai” magyarázat azonban a disznó tisztátalanságát helyezi a középpontba.⁴

De ne legyünk igazságtalanok, mert nem igaz, hogy a disznó minden körülmények között elviseli a mocskot. Néha igenis megpróbál megszabadulni a sártól és más szennyeződésektől. Mivel azonban nem tud megmosdani, vagy magát tisztára nyalni, mint például a macskák teszik, gyakran hozzádörgölőzik valamihez, leggyakrabban valamilyen fához.

Ezzel van kapcsolatban a régi magyarban még előforduló *Minden disznó meglesi a maga dörgölőfáját* közmondás is, amely azt jelenti: 'az erkölcstelen, hitvány emberek is találnak maguknak társat', tehát leginkább a ma is használatos *Minden zsák megtalálja a maga foltját* közmondásunknak feleltethető meg.

Ugyancsak a fához dörgölőző disznó képe áll a következő német kifejezés középpontjában is: *Was schadet es der stolzen Eiche, wenn eine Sau sich daran reibt?!*, azaz 'Mit árthat az a büszke tölgyfának, ha egy disznó dörgölőzik hozzá?!'. Az erős, vastag törzsű tölgyfa az emberi hajlíthatatlanság, állhatatosság szimbóluma a szólásmondásban, amelynek értelme tehát a következő: 'hitvány, jellemtelen emberek sértései nem tudnak kikezdeni, megrendíteni egy erős jellemet'.

5. Hatalmas étvágya következtében persze a disznó viszonylag gyorsan és alaposan meg is hízik, így nemcsak a falánkság, hanem a kövérség jelképévé is lett, gondoljunk csak a *kövér disznó* vagy *(olyan) kövér, mint egy disznó* szólásokra, vö. még a már idézett angol *to make a pig of oneself* szólással, amelynek jelentése 'disznót csinál magából', azaz: 'zabál, teletömi a bendőjét'.

A nagy testű, kövér emberek viszont többnyire nagyon izzadnak is. Mi magyarok ugyan az erős izzadás kifejezéséhez inkább a keményen dolgozó ló látványát hívjuk segítségül (*izzad, mint a ló*), a franciák pedig a robotoló ökörét (*suer comme un boeuf*), a németben azonban több ilyen hasonlat létezik, s köztük a (kan, ill. a nőstény) disznóra utalók is szerepelnek: *schwitzen wie ein Schwein / eine Sau* 'izzad, mint a disznó', hasonlóan az angolban is: *to sweat like a pig* 'ua'.⁵

6. Ha aztán eleget evett a disznó, akkor többnyire mély álomba szenderül. Ki ne látott volna már az ólban az oldalukon heverő disznókat jóízűen aludni? Ilyenkor nem ritka az sem, hogy hangosan horkolnak. Mindkét „esemény” nyomot hagyott a

³ Bizonyos értelemben ide sorolhatjuk még az 'illetlenül viselkedik, trágárul mocskolódik' értelmű német *die Sau rauslassen* kifejezést is, amely szó szerint azt jelenti 'kiengedi a disznót'.

⁴ Ebből a vallási tilalomból a magyarban egy tréfás szóláshasonlat is született: *Annyi a pénze, mint zsidónak a disznaja*, azaz 'szegény, nincstelen'.

⁵ Vö. még ném. *schwitzen wie ein Tanzbär* 'izzad, mint egy táncoló medve', *schwitzen wie ein Affe* 'izzad, mint egy majom'. Érdekes még a németben a *schwitzen wie ein Schweinebraten* 'izzad, mint egy disznósült' kifejezés is, de ebben már nem a verejték gyöngyözik a szegény disznó bőrén, hanem sütés közben a húsából a zsír csöpög.

szóláskincsben is, vö. pl. m. R. *elaludta a malacok álmát* 'nagyot aludt', fi. *nukkua kuin porsas* 'alszik, mint a malac, mélyen alszik'; ném. *schnarchen wie ein Schwein/Bär/Esel* 'horkol, mint egy disznó/medve/szamar', vö. még ang. *to drive pigs* 'disznókat terel', azaz 'horkol'.

Talán azért, mert mohón zabál, s utána nehezen mozog, sőt gyakran el is alszik a disznó, hozzákapcsolódott a lustaság képzete is, gondoljunk csak a *lusta disznó*, ill. *lusta, mint a disznó* kifejezésekre, vö. még ném. *faules Schwein* 'ua.'. S az még hagyján, hogy lusta, ráadásul piszkos is, hiszen előbb is láthattuk, hogy akár a pocsolyába is belefekszik. Valószínűleg éppen piszkossága az egyik ok, ami miatt a disznó igen hátul áll a háziállatok rangsorában. Úgy gondolnánk, hogy emiatt jelentheti a német *Das ist unter aller Sau* 'ez minden disznó alatt van' kifejezés azt, hogy valami 'nagyon hitvány, értéktelen, kritikán aluli', ám Röhrich (1992: 1285) szerint a kifejezés *Sau* eleme valójában a jiddis *seo* 'mérték' szóval egyezik, s csak népetimológiásan kapcsolódott volna össze a '(nőstény)disznó' jelentésű, német *Sau* főnévvel – vö. még a magyar *a béka segge alatt* szólással is.

7. Nehéz eldönteni, hogy az előbbi 'mérték' jelentéssel vagy a lenézett malacokkal függ-e össze, de kétségtelen, hogy összetételi előtagként gyakori a *Sau*-, ill. *Schwein* elem több német összetételben. Ezek zöme negatív fokozást, lenézést fejez ki, pl. *Sauarbeit/Schweinearbeit* 'pocsék munka, állati meló', *saugrob* 'rendkívül goromba, durva, mint a pokróc', *saublöd* 'tökhülye, állati buta', *Sauhund* 'aljas csirkefogó, mocsok disznó', *Sauleben* 'rongyos élet', *Sauwirtschaft* 'szemétdomb, disznóól', ill. *Schweinskerl*, *Schweinehund* 'disznó alak' stb., ritkábban azonban némiképp pozitív irányban is alkalmasak lexikális fokozásra, pl. *saukomisch* 'állati komikus, rendkívül nevetséges', *saufrech* 'állati pimasz', *Sauhitze* 'dögmeleg', ill. *Schweinegeld* 'nagyon sok pénz, egy vagyon', *Schweineglück* 'disznó szerencse', *Schweinsgalopp/Schweinstrab* 'gyors futás' stb. Némiképp hasonló ezekhez az angol *pig's wash* 'disznómosás' kifejezés is, ennek értelme a konkrét 'moslék' mellett 'ehetetlen étel, ill. 'rossz bor, löre' is.

Ha már szó volt a *Schweinehund* kifejezésről, említést érdemel még a németből a *der innere Schweinehund* fordulat is. Ezzel a szó szerint 'belső disznókutya' jelentésű kifejezéssel a 'valódi cselekvésre való gyávaságot, tehetetlenséget, inerciát' jelölik, pl. *Er kam gegen seinen inneren Schweinehund nicht an* 'nem tudta legyőzni magában a benne lakó lusta gazembert'.

A 'senki' jelentésű *keine Sau* kifejezés viszont talán tényleg a disznó alacsony rangja folytán alakulhatott ki a németben, hiszen ez szó szerint azt jelenti, hogy '(még) egy disznó sem' (pl. *Das glaubt keine Sau* 'Ezt senki se fogja elhinni'). Ugyanakkor azonban van ennek *kein Schwein* variánsa is, arról pedig Röhrich (1992: 1442–3) mást mond. Eszerint ez utóbbi kifejezés eredetileg elsősorban a *Das kann kein Schwein lesen* 'ezt senki se tudja elolvasni, ez egy macskakaparás' formában volt csak szokásos, s csak egy névmagyarázó (aetiologikus) monda alapján hozzák kapcsolatba a disznókkal. Élt ugyanis a 17. században Schleswig tartományban egy nagyon művelt család, akiket *Swyn*-nek hívtak. A család tagjai nagyon segítőkészek voltak, s a parasztoknak, egyszerű polgároknak segítettek elolvasni és értelmezni a különböző dokumentumokat, leveleket. De ha a család valamelyik tagja egy olvashatatlan kézírással szembesült, akkor azt mondta: *Das kann kein Swyn lesen*, azaz: 'nincs olyan Swyn, aki ezt el tudná

olvasni. A *Swyn* családnév és a *Schwein* 'disznó' ottani ejtismódjának egybeesése folytán azután idővel átalakult a kifejezés értelme, s a *kein Schwein* szerkezet felvette a 'senki' értelmet'. Véleményem szerint azonban a családnévi eredetnek némiképp ellene szól a fentebb említett *keine Sau* variáns, s talán az is, hogy 'senki' értelemben a magyarban is használatos például a *kutya sem* fordulat, a franciában pedig a *pas un chat* 'egy macska sem' kifejezés. Ezek pedig mégis abba az irányba mutatnak, hogy az ilyen értelmű kifejezésekben inkább annak lehetett szerepe, hogy bizonyos – legalábbis régen – nem sokra becsült állatok neve szerepeljen bennük tagadólag (hogy a ma gyakran családtagnak tekintett, ajnározott *kutya* régen mennyire hátul állt a rangsorban, arra nézve vö. pl. *Egyik eb, másik kutya; Eb vagy kutya, mind egy tatár; Eb a varga bőr nélkül; Eb a magyar bajusz nélkül; Eb a pap könyv nélkül* stb.).

8. Mivel a disznó lusta és piszkos is, nem sokra becsülték, s a hitványság, értéktelenség jelképe lett. Erről tanúskodik az a régi magyar mondás is, miszerint *Nem illik disznó orrába az aranyperec*. Ez szövegbe építhetően, hasonlatként is használatos: *úgy illik vkinek vagy vkire vmi, mint disznó orrába az aranyperec*. A kifejezés feltehetően bibliai eredetű, hiszen Salamon Példabeszédeiben (11:12) a következő bölcsességet találjuk: „*Mint a disznó orrában az aranyperec, olyan a szép asszony, akinek nincs okossága*”.⁶

A disznó értéktelenségét állítja a középpontba a következő két angol közmondás is: *You cannot make a silk-purse of a sow's ear* 'disznófülből nem lehet selyem pénztárcát csinálni', illetve *You cannot make a horn of a pig's tail* 'a disznó farkából nem lehet szarvat csinálni'. Ezeket a magyarban leginkább a szlengben előforduló, kissé durva *SzARBól nem lehet aranyat csinálni* kifejezéssel adhatjuk vissza.⁷

Ugyancsak a disznó hitványságára céloz a *disznók elé gyöngyöt szór* szólásunk is, amelyet olyankor használunk, ha valaki 'valami értékeset kínál olyannak, ki azt nem tudja értékelni, ill. méltatlanokra pazarolja tudását, erejét, munkáját'. A kifejezés bibliai eredetű, Máté evangéliumában (7:6) található a következő részlet: „Ne vessetek szent dolgot ebeknek, s ne szórjátok gyöngyeiteket disznók elé. Különböznél lábukkal eltaposhatják azokat, aztán megfordulnak és szétépnek titeket”.⁸

A fordulatot számos nyelvben megtaláljuk, pl.:

ném. *Perlen vor die Säue werfen*
ang. *cast pearls before swine*
sp. *echar margaritas a puercos*
or. *метать бисер перед свинями*
fi. *Ei pidä heittää helmiä sioille*
ész. *Ära viska pärlleid sigade itte.*

Hasonló gondolatot fogalmaz meg a régi magyarban még használatos *Disznóra gyömbért ne vesztegess!* kifejezés is, míg a régi japán nyelvben ugyanez a gondolat a

⁶ Hasonló ehhez a következő német szólás is: *passen wie der Sau das Halsband* 'illik hozzá, mint disznóra a nyakörv'. Röhrich szerint a finnben is van hasonló jelentésű szóláshasonlat: 'illik, mint disznóra a nyereg' (*passen wie der Sattel auf das Schwein*), de magát a finn kifejezést nem közli. Vö. még régi magyar illik, mint számár-ra a bársornyereg 'nem illik'.

⁷ A *pigtail* egyébként az angolban a malac farkán kívül 'vékony hajfonat, varkocs' jelentésben is használatos, sőt a 17. században 'összesodort, vékony dohánytekeres' értelemben is előfordult.

⁸ A Vulgátában így szerepel: *Neque mittatis margaritas vestros ante porcos.*

macskához és az aranyhoz kötődik: *Neko ni koban*, azaz 'arany(at) a macskának' (vö. Paczolay 1994: 23).

9. A disznókra tehát nem szabad értékeket vesztegetni, úgysem becsülik semmire. Ez derül ki a következő német bonmot-ból is: *Den Schweinen wird alles Schwein*. Itt valójában egy szállóigével van dolgunk, amely Friedrich Nietzsche tollából származik. Pál apostolnak Titushoz írt első levelében (15. vers) található a következő részlet: *A tisztának minden tiszta, a tisztátalannak és a hitetlennek pedig semmi sem tiszta, mert romlott az értelmük és a lelkiismeretük*. Az idézet első sora a németben így hangzik: *Dem Reinen ist alles rein*. Ezt a mondatot Nietzsche Ímígyen szóla Zarathustra című munkájában (3. rész, 14. fejezet) így parodizálta: „*Dem Reinen ist alles rein – so spricht das Volk. Ich aber sage euch: den Schweinen wird alles Schwein*”, azaz: 'Minden tiszta a tisztának – így beszél a nép. Én azonban azt mondom néktek: Minden disznó lesz a disznóknak'.

Ugyanebbe a gondolatkörbe tartozik még az a finn szólás is, amelyből azt is megtudhatjuk, hogy a disznó nemcsak igénytelen, piszkos, hanem buta állat is: *ei ymmärrä enempää kuin sika/porsas hopealusikasta*, azaz 'nem tud többet, mint a disznó/malac az ezüstkánálról'. Hasonló ehhez a németben a (*der Dumme stellt sich an*) *wie die Sau zum Haarkräuseln* '(a buta úgy kezd hozzá a dologhoz), mint a disznó a hajhullámosításhoz/az ondoláláshoz'. Ezeknek legközelebbi magyar megfelelője az 'egyáltalán nem ért hozzá, fogalma sincs róla' jelentésű *annyit ért vmihez, mint a tyúk az ábécéhez* (régebbi változatai: (*annyit*) *ért (tud) hozzá, mint bagoly az ávemariához; annyit tud vmihez, mint lúd a zsoltárhoz; annyit ért hozzá, mint ökör a vasárnaphoz*, vö. még ném.: *wie der Esel zum Lautenschlagen* 'mint a szamár a lantjátékhoz').

10. Mindaddig a disznót rossz színben feltüntető szólásokkal volt inkább csak dolgunk. Ne felejtjük azonban el, hogy a disznó pozitív szimbólum is lehet: a szerencsét jelképezi, gondoljunk a *disznó szerencséje van* vagy a régi magyarban szokásos *disznaja van* szólásokra. Ez utóbbi, a mai szlengben *malaca van* formájúra változott szólás feltehetően tükörfordítás a németből: *Schwein haben* 'ua.'. A német kifejezés eredetét többféleképpen is magyarázzák. Az egyik elképzelés szerint egyes a 16–17. században használt kártyajátékokban a legerősebb lap, az ász disznót ábrázolt (vö. ném. *Eichel-Sau*, *Schellen-Sau*, *Herz-Sau*, *Gras-(Laub-)Sau*, azaz 'makk-, tök-, piros- és zöld-disznó), aki tehát ezeket birtokolta, az tényleg szerencsés volt. Röhrich (1992: 1441) egy másik magyarázatot is felvet, eszerint a *disznó* fokozó értelmű elemként állt egyes kifejezésekben, mint ahogy ez ma is lehetséges, pl. *saudumm*, *saugrob*, *Sauglück* (l. fentebb). Ez utóbbiból lett a *Schweineglück* 'disznó szerencse', melyben aztán a 'szerencse' értelem a *Schwein* előtaghoz tapadt, ezzel a kifejezés megrövidült, de eredeti jelentését megtartotta. O. Nagy szerint egyébként (1979: 115) a magyarban önállóan is végbemehetett ez a fejlődés, vö. pl. *disznó meleg*, *disznó szerencséje van* → *disznaja van*.

A legvalószínűbb azonban a harmadik magyarázat: eszerint a középkori versenyjátékok, például lövészversenyek során az utolsó helyezett egy malacot kapott vigaszdíj gyanánt. Az elsők komolyabb díjakat kaptak, például drága kelméket, vagy mives fegyvereket, azután sokan semmit, de az utolsó kapott egy malacot. A helyezése miatt persze szégyenkeznie kellett, ugyanakkor a középmezőnyhöz képest kifejezetten szerencsésnek mondhatta magát, hiszen nem szolgált meg a jutalmat, valójában

érdemtelenül érte a szerencse. Igaz, gyakran ki is kacagták emiatt, s a polgárok gúnyos megjegyzéseitől kísérve kellett hazavezetnie a disznót. Ha ez csak egy malac volt, akkor sokszor el is dugták a bő köpenyükből (nem véletlenül nevezték az ilyen ruhadarabot később is *malaclopónak*). Éppen emiatt fejlődött ki tehát a kifejezés mai értelme: 'véletlen szerencse éri, olyan amit meg sem érdemelt' (vö. Röhrich 1992: 1442).

11. A versenyek vesztesével szemben nem mindig volt azonban szerencsés az olyan ember, aki a vásárban zsákból vett disznót, vö. ang. *to buy a pig in a poke* 'zsákbamacskát vesz', hasonlóan a finnben is: *ostaa sika säkissä* 'zsákból disznót vesz', azaz 'látatlanban vág bele vmibe'. A magyarban ugyan a *zsákbamacskát vesz* forma a szokásos, a régi magyarban azonban létezett ez a variáns is: *Nehogy zsákban vegyem a malacot!* 'Nehogy már látatlanban vágjak bele a dologba'.⁹

Persze nemcsak kismalacot árultak a piacon, hanem nagyobb disznókat is. Azok viszont már nem fértek volna zsákba, úgyhogy legtöbbször a saját lábukon mentek oda. Azonban előfordulhatott, hogy valaki 'rossz piacra vezette a disznóit'. Ennek nyomát őrzi az ironikus angol *to bring one's pigs to a wrong market* (variáns: *to drive (or bring) one's pigs to a fine, pretty, etc. market*) szólás, amelyet magyarul nagyjából a részben a *rossz ajtón kopogtat* szólással, részben a *kudarcot vall, felsül* <a vállalkozásával, üzletével> kifejezéssel tudunk visszaadni.

A disznók ugyan az ólban is nevelkedhetnek, ám régebben szokás volt őket kihajtani a mezőre vagy az erdőbe is, főként ha voltak makkosok a közelben. Eközben azonban őrizni kellett őket, nehogy elkóboroljanak vagy szétszaladjanak. A kondás nem is mindig volt egyedül, gyakran volt társa is. Közöttük bizonyára sűrűn alakult ki bizalmas, baráti viszony. Feltehetően ez is lehet az oka annak, hogy ha valaki felháborodik azon, hogy egy vele kevésbé szoros kapcsolatban álló személy bizalmaskodik vele, esetleg udvariatlanul letegezi, akkor gyakran a *Nem őriztünk együtt disznót!* fordulattal utasítja el a másik közeledését. Ezt a kifejezést más nyelvekben is megtaláljuk. A franciában nagyjából ugyanebben a formában találjuk

⁹ A magyar szólásban azért van szó macskáról a zsákban, mert régen gyakori csínytevésnek számított, hogy a vásárban kismalac (esetleg nyúl) helyett gyakran egy értéktelen macskát tettek a zsákba, hogy az elővigyázatlan, könnyelmű vevőket, akik nem néztek bele a zsákba, becsaphassák. Nem mi magyarok voltunk persze az egyetlen nemzet Európában, akik hajlamosak voltak ilyesféle kópéságra, ugyanis a szólás más európai nyelvekben is megtalálható, pl.:

ném. *die Katze im Sack kaufen* 'ua.'
fr. *acheter le chat en poche* 'ua.'
ol. *comprare la gatta in sacco* 'ua.'
holl. *een kat in de zak kopen* 'ua.'
or. *купить коша в мешке* 'ua.'

Limpach-Hoffmann (1993: 127) szerint ez a szokás már a korai középkorban megszülethetett, mégpedig Dél-Európában. Akkoriban ugyanis a mórok nagy területeket foglaltak el az európai szárazföldön, s a megszállt területeken megtiltották a disznóhús fogyasztását, mert Mohamed ezt az állatot tisztátalannak nyilvánította. A parasztok azonban nem voltak hajlandók lemondani a sonka és a kolbász nyújtotta kulináris örömről, ezért a hegyekben elrejtették a disznókat. A malachúsra vágó városiak az tán minden lehetséges alkalommal vidékre „látogattak”, hogy fiatal malacokat vegyenek, amelyeknek egyrészt igen finom és gyenge volt a húsa, másrészt könnyen lehetett őket szállítani. Mivel az ilyen illegális üzletek többnyire éjszaka zajlottak, a hegylakó parasztok ezt néha kihasználták azáltal, hogy a malac helyett egy macskát dugtak a zsákba. Így fordulhatott elő, hogy egy-egy elővigyázatlan vevő csak otthon bontotta ki a zsákot, s akkor egy macska ugrott ki belőle. Mindazonáltal – ha a igazuk van is a szerzőknek – a vásári trükk bizonyára másutt és később is élhetett, hiszen a legtöbb európai nyelvből van rá példánk.

meg (*Nous n'avons pas encore gardé les cochons ensemble* 'ua.'). míg a németben kérdésként fordul elő: *Wo haben wir denn zusammen Schweine gehütet?* 'Hol őriztünk együtt disznót?'.⁹

12. Persze nem mindenki disznót nevel, van például, aki juhok. Annak ugyan nem olyan sok a húsa, mint a disznónak, de lehet nyírni a gyapját, azaz már életében is hasznos hajt, míg a disznó csak holta után. Úgy tűnik azonban, hogy egyesek a disznót is megpróbálják megnyírni, erre utal legalábbis a német *Der eine schert das Schaf, der andere das Schwein* közmondás. Ennek forrása egy nagyon régi monda, amely az északi és a balti népek körében számos változatban ismeretes. Eszerint egykoron Isten juhokat tenyésztett, az ördög pedig disznókat. Mikor az ördög látta, hogy Isten a birkáit nyírja, megkérdezte a teremtőt, hogy miért teszi ezt. Isten azt válaszolta, hogy a gyapjából ruhákat akar szőni. Erre föl az ördög is megpróbálja megnyírni a disznókat, de azok csak visítanak közben, gyapjút nem nagyon lehet róluk nyerni, úgyhogy az ördög hamarosan megdühödik, s bezavarja őket a pizsokba ezzel a kiáltással: *Viel Geschrei und wenig Wolle*, 'Sok ordítás és kevés gyapjú', azaz *Sok hűhó semmiért* (vö. Röhrich 1991: 521–41).

Ez a történet később háromtagú mondássá, amolyan wellerizmussá sűrítődött össze. Már 1601-ből találni a németben ilyen példát: *Viel Geschrey und wenig Wolle, sprach der Teuffel und beschor ein Saw* 'Sok ordítás és kevés gyapjú, mondta az ördög, és megnyírt egy disznót'. Ez a bővebb forma is széles körben ismert volt, Röhrich szerint angol, skót, francia és olasz változatai is léteztek, sőt még tréfás elferdítései is, pl. ném. *Viel Geschrei und wenig Wolle, sagte der Teufel, und zog seiner Großmutter die Haare einzeln aus dem Hintern* 'Sok ordítás és kevés gyapjú, mondta az ördög, s egyenként húzta ki a szőrszálakat a nagymamája fenekéből' (uo.).

Később a szólás első fele teljesen elszakadt az eredeti történettől, sőt az ördög is elmaradt belőle, vannak például olyan német variánsok, amelyekben az ördög helyébe a juhász, a kovács vagy a bolond lép. A kétosztatúságot megőrizték ugyan egyes nyelvek (vö. pl. holl. *Ik scheer het schaep en de andere het verken* 'Én a juhokat nyírom, a másik a disznókat' vagy fr. *L'un tond les brebis et l'autre les pourceaux* 'Egyik a birkákat nyírja, a másik a disznókat'), mára azonban a legtöbb nyelvben az eredeti kifejezés első tagmondata (*Viel Geschrei und wenig Wolle*) állandósult szólásként, vö. pl.

- ang. *great cry and little wool*
- fr. *grande rumeur, petite toison* (rég)
- holl. *veel geschreeuw maar weinig wol*
- ol. *assai romore e poca lana*¹⁰

Az már az eddigiekből is kiderült, hogy a disznót nem érdemes nyírni, úgysem találunk rajta gyapjat. Bizonyára ezzel lehet magyarázni, hogy a 'sohanapján' értelem kifejezésére a ma is szokásos *holnapután kiskedden* vagy *majd ha piros hó esik*

¹⁰ Történetünk távolabbról rokonságban van a már az ókorban is használatos *lana caprina* 'kecskegyapjú' kifejezéssel és a szamár gyapjának motívumával is, amelyre Rabelais Pantagruel című művében találunk: *Autres tondoient les asnes, et y trouvoient de lain bien bonne* (V, 22). Említsük meg itt azt is, hogy egy másik közmondás arra is figyelmeztet, hogy a juhokat ugyan szabad nyírni, de nem szabad ezt túlzásba vinni: *Man kann seine Schafe scheren, aber man darf ihnen nicht das Fell abziehen* 'A juhokat nyírni, nem nyúzni kell'.

kifejezés mellett a régi magyar nyelvben létezett a *disznónyíró szombaton* (sic!) fordulat is.¹¹ Egy az előbbiekkal azonos értelmű kifejezésben egyébként az angolban is szerepet kapnak a disznók: *when the pigs begin to fly* 'amikor a disznók repülni kezdenek'. A disznók repülése egyébként egy másik angol szólásban is szerepet kap. A *pigs might fly* 'lehetséges, hogy a disznók röpködnek' fordulat nagyjából a 'történnék még csodák' jelentésű *(néha) a kapanyél is elsül(het)* szólással adható vissza nyelvünkben.

13. Persze a disznót valóban nem a gyapjáért tartjuk, hanem a húzáért. Értéke pedig annál nagyobb, minél szebb, kövérebb. S bizony – gyarló emberként – gyakran irigykedünk, ha a szomszéd malaca jobban fejlődik a magunkénál. Ebből fakad, hogy a ma általánosan használt *A szomszéd rétye mindig zöldebb* fordulat mellett élt korábban ebben az értelemben egy *Kövérebb a más disznaja* kifejezés is.

A disznó táplálásával kapcsolatos tapasztalaton alapulnak a régi magyarból adathozható *A disznónak a szájában van az esztendő*, ill. *A disznónak zsákban az esztendeje* közmondások, melyek arra tanítják a kezdő gazdákat, hogy az elfogyasztott kukorica mennyisége szabja meg, mikor lehet a disznót levágni, nem pedig annak életkora.

Szegény disznó egész életében csak mohón habzsol, pedig – mint erre egy régi magyar közmondás is figyelmeztet – *Ha tudná a disznó, mire hizlalják, megdöglenek bűvában*, azaz 'jómodnak is lehet rossz vége'.

A disznó „karrierje” bizony tényleg szomorú véget ér. Egy reggel erős férfiak gyűlnek össze, akik miután megfenték késeiket még meglocsolják pálinkával a torkukat, azután nekilátnak a disznóölésnek. Igaz, nagyüzemi keretek között ma már az Európai Unió előírásai szerint előbb elkábítják az „áldozatot”, s csak azután szúrják nyakán. A házilagos disznóölés keretei között azonban ez nemcsak régen nem volt így, hanem feltehetőleg egy ideig továbbra is csak jámbor óhaj marad. Ezért ezentúl is érteni fogjuk még a 'szorult helyzetében' nagyon hangosan ordít' jelentésű német *schreien wie ein gestochenes Schwein*, ill. *schreien wie eine angestochene Sau* 'ordít, mint a leszúrt disznó' szóláshasonlat képi hátterét.¹² S akár elkábították a „kivégzés” előtt szegény párát, akár nem, kétségtelen, hogy a nagy testű állatból elég sok vért eresztenek le, mielőtt feldarabolják, ebből következően ugyancsak szemléletes az 'igen erősen vérzik' jelentésű német *bluten wie ein (gestochenes) Schwein* 'vérzik', mint egy (leszúrt) disznó' hasonlat háttere is. Persze azért – ha nem is túl gyakran, de az is előfordul, hogy a böllér nem elég ügyes, vagy a disznó lefogására „szakosodott” társai nem elég erősek, s a disznó valahogy el tud szaladni. Igaz, „sikere” többnyire igencsak kérdéses, mert úgyis megfogják, s jön az elkerülhetetlen vég. Röhrich szerint Németországban főként az I. világháború alatt fordult elő a „feketevágás”, azaz hogy a disznót nem szakképzett böllérek vágták le. Ekkoriban született a *Wir werden das Schwein schon töten*, azaz 'valahogy azért le fogjuk vágni a disznót' kifejezés, amit 'fel

¹¹ Ezeknek közkeletű változata még a *majd ha fagy* szólás is, ennek forrása pedig egy népi mondóka: *Majd ha fagy / hó lesz nagy / répa terem / vastag, nagy*.

¹² Ezeknek szinonimája még a németben a *schreien wie am Speiß* 'ordít, mint akit karóba/nyársra húztak' szóláshasonlat. A magyarban igen gyakori ebben a jelentésben az *ordít, mint a fába szorult fereg* fordulat is. Az ebben előforduló *fereg* szó jelentése 'farkas, toportyán(féreg)'; a *fa* pedig, amibe a farkas beleszorul, nem más, mint a csapda, amit neki állítottak fel (vö. O. Nagy 1979: 141–3). Az angolban viszont nem a disznó ordítását emelik ki ebből a képből, hanem ijedségét: *to look/stare like a stuck pig* 'bámul, mint egy leszúrt disznó', azaz 'megdermedt félelemtől vagy ámulattól'.

a fejjel, menni fog a dolog' értelemben olyankor használnak, ha valaki kételkedik a sikerben (vö. Röhrich 1992: 1442).

A disznóvágás során persze rendesen fel kell dolgozni az állatot, nem lehet egyben megfőzni. Erre figyelmeztet a régi németben a *die Sau in den Kessel stoßen* 'a disznót a katlanba löki' kifejezés, amelyet olyankor használnak, ha 'valaki csak nagyjából intéz el egy dolgot'.

HIVATKOZÁSOK

- Biedermann, Hans 1996: *Szimbólumlexikon*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Eckhardt Sándor–Konrád Miklós 1999: *Magyar-francia nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Halász Előd–Földes Csaba–Uzonyi Pál 1998: *Magyar-német nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám Görgy 1990: *Jelképtár*, Budapest, Helikon Kiadó.
- Kiss Gábor 1999: *Magyar szókincstár*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Limpach, Hannelene–Hoffmann, Alexander F. 1993: *Fuchsteufelswild und lammfromm, Tierisch gute Redensarten von A bis Z*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Margalits Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem?* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Országh László–Futász Dezső–Kövecses Zoltán 1998: *Magyar-angol nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pálfy Miklós 1999: *Francia–magyar kézisótár*, Szeged, Grimm Kiadó.
- Röhrich, Lutz 1991: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1*, Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag.
- Röhrich, Lutz 1992: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, 2-3*, Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag.

REDEWENDUNGEN MIT DER KOMPONENTE *SCHWEIN* IM UNGARISCHEN UND IN ANDEREN SPRACHEN

TAMÁS FORGÁCS

Sprichwörter und Redewendungen sind meistens bildhaft geprägt. In den Bildern, die ihnen zu Grunde liegen, kommen oft auch Tiere vor. Das ist nicht erstaunlich, da Tieren oft eine symbolische Bedeutung beigemessen wird, somit sind sie auch sehr gut geeignet, Menschen zu charakterisieren. Aber auch deswegen tauchen in Redensarten oft Tiere vor, da sie sehr häufig menschliche Aktivitäten beschreiben und viele dieser Tätigkeiten richtet sich auf Tiere. So kommt auch das Schwein in vielen Redensarten vor. Dabei treten zum Teil seine negativen Eigenschaften (es ist dreckig, es stinkt, es frisst zu viel usw.) in den Vordergrund, aber es gibt auch viele unter ihnen, denen menschliche Tätigkeiten zugrunde liegen (z. B. Verkauf von Ferkeln im Sack, wobei unehrliche Menschen oft die Ferkeln durch Hasen oder Katzen ausgetauscht haben, vgl. engl. *to buy a pig in a poke*, dt. *die Katze im Sack kaufen*, ung. *zsákbamacskát vesz* usw.). Schließlich gibt es auch nicht wenige Redensarten, die nur durch die Kulturgeschichte zu erklären sind, wie z. B. das deutsche Sprichwort *Der eine schert das Schaf, der andere das Schwein*, das aus einer nordischen Sage herrührt, genau wie die Redewendung *Viel Geschrei und wenig Wolle*.

AZ -ESZ ÉS AZ -ER VÉGŰ BECÉZETT SZÓALAKOKRÓL

ÚJ MORFOLÓGIAI JELENSÉGEK A MAGYAR NYELVBEN¹

FÜKÖH BORBÁLA – RUNG ANDRÁS

Bevezetés

A magyar nyelvben az eddig is gazdag becéző képzés az elmúlt években számos új elemmel gyarapodott, mely vélhetőleg annak köszönhető, hogy egyrészt bizonyos szövegtípusokban megnövekedett az igény rövidített alakok használatára, másrészt pedig a nyelv azon változata, amelyben ezek az alakok kialakulnak, és komoly szerepet játszanak, egyre nagyobb tért nyert a köznyelvben.

A rövidített alakok kedveltsége elsősorban olyan kommunikációs helyzetekben jelentkezik, ahol ugyanaz a szó vagy szókapcsolat az átlagosnál nagyobb gyakorisággal fordul elő, mint például a sokak által kevésbé elfogadhatónak tartott rövidített gyümölcs- és zöldségnevek: *kovi ubi, nari, pari*. Ez fokozottan jelen van sms-ek létrehozásakor is, hisz a hosszú szavak írása fárasztó, így a rövidítéssel a „beszélők” kímélik önmagukat, másrészt az sms szövegtípus eredetileg csak 160 karakterre korlátozta a szöveg hosszát, mely az információátvitel maximalizálása érdekében szintén rövidítésre kényszerítette a szövegek megformálót. A sms-en kívül természetesen más szövegtípusokban is (cset, fórum, email) fontos lett a kommunikáció gyorsítása, akárcsak az élőbeszédben, melynek egyik eszköze szintén a szóalakok rövidítése. A becéző képzés nem mindig jár rövidüléssel (pl. *Pál > Pálesz*), de ilyenkor is van létjogosultsága, mert stilisztikai szempontból színesíti a kommunikációt.

A becéző alakok viszonylag gyors térnyerése és terjedése annak tudható be, hogy használatukat olyan személyek és csoportok preferálják, melyek a szociális hálóban kulcsszerepet töltenek be, azaz kiterjedt, de laza kapcsolati rendszerrel rendelkeznek a társadalom széles rétegeivel, melyet ha nem is tudatosan, de használnak az új nyelvi formák terjesztésében és propagálásában (Milroy 1992a; Milroy–Milroy 1992; Labov 1994).

A becéző képzéssel többek foglalkoztak már bemutatva rendkívüli változatosságát, a képzési formák sokféleségét és kivételeit (Kiefer 1998, 2000; van de Weijer 1989). Jelen tanulmányunkban nem kívánjuk a becéző képzést áttekintő módon bemutatni, hanem csupán az eddig leírt elméletekre támaszkodva két új toldalék az *-esz* és *-er* viselkedését mutatjuk be. A toldalék szót minden elméleti elkötelezettség nélkül használjuk, mivel később, mint látni fogjuk, kérdésessé válik azok képzői státusa, ezért maradunk a sokkal semlegesebb toldalék elnevezésnél.

A dolgozat célja elsősorban az adatok rögzítése és bemutatása, nem pedig azok új elméleti keretbe való beillesztése. Ettől azért tekintünk el, mert kis mennyiségű adatunk alapján komoly általánosításokat tenni még nem volna időszerű. Reméljük azon-

¹ Köszönettel tartozunk a cikk megírásához nyújtott segítségért és ötleteikért Rebrus Péternek, Kálmán Lászlónak és Halácsy Péternek.

ban, hogy e két nyelvi jelenség rövid bemutatása további ez irányú vizsgálódásokat indít meg.

A tanulmány felépítése a következő. Az 1. szakaszban adatainkat mutatjuk be, és röviden jellemezzük őket, a 2. szakasz az alakok morfofonológiai jellemzését tartalmazza, ahol egyben röviden felvázoljuk, hogy miért szükséges adatainkat egy tő + toldalék kereten túl más szempontból is megvizsgálni. Ezen belül a 2.1 és a 2.2 alpontok az *-esz* és az *-er* végű alakok alaposabb bemutatásával és elemzésével foglalkoznak. Az 3. rész az alakok szemantikai jellemzését és azok produktivitásáról szóló megállapításainkat tartalmazza. A 4. szakasz az alakok tő + toldalék jellegű megközelítése helyett röviden azok mintá alapú elemzésének lehetőségét vázolja fel. Ehhez szorosan kapcsolódva az 5. szakaszban megvizsgáljuk, hogy milyen egyezések és eltérések láthatók az *-esz* és *-er* végű alakok viselkedésében, majd az összefoglalásban (6.) az eredményeket értékeljük és kitekintésképp egy tágabb kutatás lehetőségét vázoljuk fel.

1. A begyűjtött adatok

A tulajdonnevek gyűjtését egyetemi hallgatók körében kezdtük el, majd ezt a SzóSzablya gyakorisági szótár (www.szoszablya.hu, Halácsy et al. 2003a, 2003b) alapján egészítettük ki, mert az volt a célunk, hogy olyan becézésekre bukkanjunk, amelyek az utónévkönyvben (Ladó 1971) nem fordulnak elő, és amelyeket a jelenlegi magyar nyelvtanok (Új magyar nyelvtan (1999), Strukturális magyar nyelvtan (2000), Magyar grammatika (2000)) nem írnak le. A SzóSzablya gyakorisági szótár a magyar weben található mintegy 3 493 millió oldal teljes szövege alapján készült, és 1 486 milliárd szót 19,1 millió szóalakat tartalmaz részletes gyakorisági mutatókkal. A gyakorisági szótárból reguláris kifejezések segítségével gyűjtöttük azt a több ezer *-esz* és *-er* végű alakot, melyeket alapos szűrés után ismét egyetemi hallgatókkal teszteltünk. Az adatok ilyen nagyméretű korpuszból való gyűjtése (az eddig felhasználható legnagyobb korpusz, az MNSZ is csak 150 millió alakot tartalmaz) és többszöri szűrése a magyar leíró nyelvészet gyakorlatában egyáltalán nem volt jellemző. Adatainkból kiderült, hogy az *-esz* és az *-er* toldalékokkal nemcsak tulajdonnevek becéző alakját lehet képezni, hanem számos köznévhöz is kapcsolódhatnak. A két toldalék előfordulásait tehát több csoportba lehet osztani:

- i. *-esz*-szel képzett tulajdonnevek,
- ii. *-esz*-szel képzett köznevek,
- iii. *-esz*-el képzett nem köznevek,
- iv. *-er*-rel képzett tulajdonnevek,
- v. *-er*-rel képzett köznevek és
- vi. *-er*-rel képzett nem köznevek.

A létrehozott szavak szintaktikai viselkedése megegyezik a képzés alapjául szolgáló szóéval.

A csoportok általunk gyűjtött tagjai a következők:

i. -esz-szel képzett tulajdonnevek

<i>Boges</i>	<i>Gyurkes</i>	<i>Palkes</i>
<i>Borkes</i>	<i>Gyures</i>	<i>Robes</i>
<i>Csabes</i>	<i>Kares</i>	<i>Roles</i>
<i>?Enosz</i>	<i>Lajes</i>	<i>Sanyes</i>
<i>Gabes</i>	<i>Olges</i>	<i>Vityes</i>
<i>Györes</i>	<i>Páles</i>	<i>Zsoles</i>
<i>?Györgysz</i>	<i>Pales</i>	

ii. -esz-szel képzett köznevek

<i>alkes</i>	<i>dzsodzsész</i>	<i>nyanyesz</i>
<i>amfes</i>	<i>duges</i>	<i>nyomes</i>
<i>bares</i>	<i>fütyes</i>	<i>páles</i>
<i>?bigysz</i>	<i>gagyes</i>	<i>pies</i>
<i>bratyes</i>	<i>gatyész</i>	<i>pijes</i>
<i>brokes</i>	<i>gores</i>	<i>pöres</i>
<i>bules</i>	<i>hapes</i>	<i>pronyes</i>
<i>bulkes</i>	<i>haves</i>	<i>puszes</i>
<i>bunyes</i>	<i>kajes</i>	<i>rakes</i>
<i>ciges</i>	<i>kakes</i>	<i>sapes</i>
<i>cikes</i>	<i>koles</i>	<i>satyes</i>
<i>csacsész</i>	<i>kurves</i>	<i>spanges</i>
<i>csáves</i>	<i>labdes</i>	<i>szatyes</i>
<i>csocses</i>	<i>macses</i>	<i>tales</i>
<i>csokes</i>	<i>macskesz</i>	<i>tatyes</i>
<i>csóres</i>	<i>mares</i>	<i>tyukes</i>
<i>dákes</i>	<i>mogyes</i>	<i>vages</i>
<i>depres</i>	<i>mütyes</i>	<i>zacses</i>
<i>doges</i>	<i>nyales</i>	<i>zsides</i>

iii. -esz-szel képzett nem köznevek

<i>bocsesz</i>	<i>okes</i>	<i>?figysz</i>
----------------	-------------	----------------

iv. -er-rel képzett tulajdonnevek

<i>Bagger</i>	<i>Duller</i>	<i>Laccer</i>
<i>Bükker</i>	<i>Gabber</i>	<i>Pukker</i>
<i>Dodder</i>	<i>Gyuller</i>	<i>Runger</i>

v. -er-rel képzett köznevek

<i>alter</i>	<i>csokker</i>	<i>nyaller</i>
<i>bammer</i>	<i>dekker</i>	<i>nyugger</i>
<i>brokker</i>	<i>dokker</i>	<i>papper</i>
<i>buller</i>	<i>dummer</i>	<i>pusszer</i>
<i>buzger</i>	<i>kakker</i>	<i>röpper</i>
<i>buzzer</i>	<i>kaller</i>	<i>sitter</i>
<i>cigger</i>	<i>linker</i>	<i>spanner</i>
<i>cuccer</i>	<i>lújzer</i>	<i>tapper</i>
<i>cummer</i>	<i>lúzzér</i>	<i>tatter</i>
<i>cupper</i>	<i>mammer</i>	

vi. -er-rel képzett nem köznevek

<i>bakker</i>	<i>fajjer</i>	<i>vozzér</i>
<i>bazzer</i>	<i>vazzer</i>	<i>wozzér</i>

Adataink alapján látható, hogy az -esz végű szavak morfológiai viselkedése nagymértékű hasonlóságot mutat a többi becéző képzőével, leszámítva azt, hogy az -esz a töből megmaradt rész fonológiai formáját sosem módosítja, míg az -er végű szavak esetében az -esz-éhez hasonló egyértelműen a becéző képzéshez hasonló viselkedés nem figyelhető meg. Ez az adatok kis számának is betudható, de annak is, hogy a szavak -er előtti része (a minta bal oldala) olyan viselkedést mutat, melyre más képző esetében van ugyan példa, de nem jósolható meg, hogy az -er toldalék hogyan fogja csonkolni a tövet. (Az -esz végű szavak közül a *depresz*, az -er végűekből pedig az *alter* viselkedése is nehezen magyarázható egy tö + toldalék megközelítéssel.) Ezt a következő pontban fejtünk ki részletesebben. Az adatok egységesebb elemzése érdekében a későbbiekben nem csak egy tö + toldalék felosztású szemléletben vizsgáljuk meg azokat, hanem megpróbáljuk elhelyezni egy minta alapú keretben is.

2. Morfofonológiai jellemzés

A csoportok tagjai kizárólag két szótagosak. A második szótag magját és kódáját alkotó -esz és -er képzők nem alternálnak, nincs -osz, -asz, -usz, -ösz, sem pedig -ar allomorfjuk (**bulosz*, **mütyösz*, **Baggar*, **bullar*). Négy kivételt találunk az -esz esetében, a tulajdonnevek csoportjában előforduló *Enosz*-t, ami az *Endre* becézése, a *Györgyusz*-t, ami a *Györgyi*-é, a *bigyusz*-t a köznevek csoportjából és a *figyusz*-t a iii. csoportból. Feltevésünk szerint ezekben a szavakban az -esz képzőnek találhatjuk egy mély hangrendű alakváltozatát.

Ennek az alternációnak oka azonban nem a hangrendi kötöttség, hanem a hangrendi elhasonulás tendenciája. A magyar nyelvben a toldalékok általában hangrendileg illeszkednek a tőhöz. Ez a magyar nyelvnek még általános tulajdonsága, hisz a vegyes hangrendű szavak átvétellel, szóösszetétellel vagy olyan képzéssel jönnek létre, amelyben a toldalék egyalakú, azaz nincs választék. Ez alól kivételek a magánhangzó-harmónia szempontjából semleges magánhangzót tartalmazó -i, -ig, -ért, -ik, -képp,

-ként toldalékok, valamint a -kor rag, amelyeknek csak egy alakjuk van. Egyes hátul képzett magánhangzót tartalmazó becéző képzők (-kó, -có, -ó, -kus, -cus, -us) pedig azért kapcsolódnak nagy számban előlképzett magánhangzót tartalmazó toldalékot elváró tövekhez, mert a becéző képzés az antiharmóniát is megengedi, sőt egyes esetekben preferálja. Ez a nyelvben megjelenő játékoságra való törekvés van jelen az ilyen ritka alakokban is mint: *izélok, pisikál, pisilok*.

Az antiharmónia jegyében az *Enosz, Györgyusz, figyusz, bigyusz* esetében azonban a hangrendileg illeszkedő -esz helyett az egyébként „nem létező” -osz-t és -usz-t választották. Ez az elhasonulási tendencia nem egyedi jelenség, hisz az -Ak képző is hasonló alakokat hoz létre: *bicsak, macsek, matek, hapek, Borek, Jucek*. A becéző képzés egyik fő stilisztikai jellemzője a megszokottól és az unalmastól való eltérés. A hangrendi illeszkedés nem fonológiai kényszer, ki tudjuk mondani a vegyes hangrendű szavakat, csak nyelvünk konvenciói kevésbé fogadják el őket. Az elhasonulás használata egy félig-meddig tudatos nyelvi ellenállás egyik jele: habár használhatnánk az -esz-t, mégis inkább az -osz-t vagy az -usz-t választjuk. Ennek alapján szabadon megalakíthatók a következő lehetséges, de nem adatolt becézések: *Elemér > Elosz, Ferenc > Ferosz, kerékpár > kerosz, Edina > Edosz*. Ez a nyelvi játékon alapuló hozzáállás jellemző általában is az -esz és az -er képző használatára. Először talán mindenki felkapta a fejét a *kolesz* szóra, ma már az idősebb korosztályok is használják. Ma még furcsa a *sitter*, a *buller* vagy a *vagesz*, de a *pálesz* már ott van vendéglátóipari intézmények itallapján.

Mindkét toldalék viselkedése a tövön való csonkolással is magyarázható, ezért is sorolhatók a becéző képzők csoportjába. A csonkolás kötelező, és minimum a második szótag nyitányáig hatol, abban az esetben, ha az eredeti tö második szótagjának nyitányáig tartó része egyezik egy már meglévő tövel, akkor a csonkolás balra lép egy fonémával, amíg ilyen egyezések fennállnak. A csonkolás csak akkor nem történik, ha a kiinduló szótó egyszótagos és kódája csak egy mássalhangzóból áll. Az első és a második magánhangzó közti mássalhangzó csoport soha sem tartalmaz *h*-t, az -esz esetében pedig frikatívát sem, de ennek nem feltétlenül fonológiai okai vannak, lehet az adatok kis számából adódó véletlenszerű jelenség. Az -esz és a többi becéző képző között igen szoros kapcsolat mutatható ki, ugyanis bizonyos esetekben a csonkolást már az -i elvégezhetette. Az -esz a már csonkolt és esetleg fonológiai is módosított új tövet csonkolja tovább, majd kapcsolódik hozzá. Vannak olyan esetek, amikor az -esz másik becéző képző (-ka stb.) helyére kerül, valamint a nyelvérzék által képzőnek értékelt tövégi magánhangzót is lecserélheti (a példákat lásd alább). Az -er toldalék a szavak első szótagjához járul, amelynek zárt szótagnak kell lennie. A szótag szerkezete minden esetben C(C)V(:)C, amely megegyezik a Kiefer (1998: 227) és Van De Weijer (1989: 358) által leírt ún. maximális szótaggal, amely a becéző képzőket megelőzi. A szótagnak azért is kell zártnak lennie, mert a toldalék az őt megelőző mássalhangzót geminálja. A geminálódás azonban elmarad, ha az első magánhangzót két mássalhangzó követi, pl. *Runger*. Egyes esetekben gemináta jön létre akkor is, ha a létrejövő alak fonológiai is kevésbé jólformált lenne: *nyugder > nyugger*. Itt azonban nem geminálódásról van szó, hanem a *g* veláris képzési helye áttekered a *d*-ére, ez a jelenség is magyarázható más nem dinamikus folyamatokat feltételező keretben.

Mássalhangzó-geminálódást a magyarban a mozzanatos képzők jelenlétében is találunk, mint pl. *mocorog > moccan, zörög > zörren, dörög > dörren, nyifog >*

(ki)nyiffan, röpül > röppen, rebeg > rebben stb. Ezekben az esetekben sem transzparens a tö, a leíró szempontú elemzés ezeket nevezi passzív vagy fiktív töveknek. A legutoljára megjelent teljes leíró nyelvtan, a Magyar grammatika a képzők felismerhetősége miatt sorolja ezeket a képzett szavak körébe, megemlítve azt a lehetőséget, hogy ezek a szavak nem képzés, hanem analógia eredményei, azonban nem fejt ki az analógia működését (vö. Keszler 2000: 311). Ha analógiának tekintjük ezeket a szavakat és nem képzésnek, akkor találnunk kell olyan alakokat, amelyek mintaként szolgálhatnak. A mozzanatos képzőt tartalmazó szavak esetében a hangutánzó szavakból képzett alakok lehetnek az analógiás teremtés közvetítő sorai (vö. Horger 1926), pl. csatt > csattan, puff > puffan, pissz > pisszen, loccs > loccsan stb.

Véleményünk szerint az -er végű szavak esetében különösen szükségszerű egy minta alapú keretben való vizsgálódás, hiszen míg az -esz végű szavak többé-kevésbé magyarázhatók töcsonkolással és képzéssel, addig az -er végű köznevek csoportjában többségben vannak az olyan alakok, amelyeknek még fiktív tövét sem lehet megállapítani pl. csokker, bakker, vazzer.

2.1. Az -esz kapcsolata más osztályokkal

Az -esz toldalékos formákat a becéző képzős alakokkal érdemes összevetnünk ahhoz, hogy a lássuk, milyen csonkolt tőhöz járul a toldalék. Az alakok összevetése:

1. táblázat

<i>Boglárka</i>	<i>Bogi</i>	<i>Boges</i>
<i>Borbála</i>	<i>Bori, Borka</i>	<i>Borkesz</i>
<i>Csaba</i>	<i>Csabi</i>	<i>Csabesz</i>
<i>Endre</i>	<i>Endi</i>	<i>Enosz</i>
<i>Gabriella</i>	<i>Gabi</i>	<i>Gabesz</i>
<i>Györgyi</i>	<i>Györgyi</i>	<i>Györesz</i>
<i>György</i>	<i>Gyurka</i>	<i>Gyurkesz</i>
<i>György</i>	<i>Gyuri</i>	<i>Gyuresz</i>
<i>Károly</i>	<i>Kari/Karcsi</i>	<i>Karesz/-----</i>
<i>Lajkó</i>	<i>-----</i>	<i>Lajesz</i>
<i>Olga</i>	<i>Olgi</i>	<i>Olgesz</i>
<i>Pál</i>	<i>Pali</i>	<i>Pálesz (Palesz)/-----</i> <i>Palkesz</i>
<i>Róbert</i>	<i>Robi</i>	<i>Robesz</i>
<i>Roland</i>	<i>Roli</i>	<i>Rolesz</i>
<i>Sándor</i>	<i>Sanyi</i>	<i>Sanyesz</i>
<i>Viktor</i>	<i>Viki/Vitya</i>	<i>----/Vityesz</i>
<i>Zsolt</i>	<i>Zsoli</i>	<i>Zsolesz</i>

Az összevetés eredménye a következő. Nem minden esetben az -i által csonkolt alakokra kerül az -esz. A *Bori*, *Viki* és *Gyuri* tövei nem lehetnek kiinduló alakok. A *Borbála* és *György* esetében az -esz toldalék nem az -i-t váltja, hanem a -ka kicsinyítő képző által létrejött alakot módosítja: *Borka* > *Borkesz*, *Gyurka* > *Gyurkesz*. A *Vityesz*

esetében is hasonló változás megy végbe, a *Vitya* becézett alak módosul. Érdekes azonban, hogy ezekben az -esz nem váltja fel teljes egészében az előző képzőt, hanem csak annak magánhangzója helyére kerül. Azaz ezt a jelenséget nem tekinthetjük olyan továbbképzésnek, mint a *Borika*, *Gyurika* alakoknál. Ez azért sem lehetséges, mert az -esz-szel toldalékolt szó/minta mindig két szótagos, és így már minimum három szótagos lenne a létrehozott szó.

A *Györgyi* > *Györesz* lóg még ki némiképp a sorból. Ebben az esetben azonban arról van szó, hogy a *Györgyi* név a *György* továbbképzése, mégpedig olyan módon, hogy a tövet nem csonkítja az -i képző. Az -esz azonban minden esetben csonkolt tőhöz járul, ezért a *György* > *Gyuri* > *Gyuresz* analógiájára képződik a *Györgyi* > *Györesz* név is. De a csonkolás abból a szempontból is kötelező, hogy elkerüljük egy meglévő töre való teljes hasonlóságot. Ilyenkor a csonkolás mindig eggyel balra lép.

Az a megállapítás, hogy az -esz mindig csonkolt tőhöz járul, helyesnek látszik a köznevek csoportjában is. Itt is fel lehet tenni először egy ismert becéző képzős alakot. Az alakok összevetése (ahol nem lehet tudni, mi a kiinduló alak vagy biztosan nincs is, oda a jelentést írjuk '' jelek közé):

2. táblázat

<i>alkoholista</i>	* <i>alki</i>	<i>alkesz</i>
<i>bocsánat</i>	<i>bocsi</i>	<i>bocsesz</i>
<i>amfetamin</i>	* <i>amfi</i>	<i>amfesz</i>
<i>barát</i>	* <i>bari</i>	<i>baresz</i>
<i>bigvó</i>	-----	<i>bigyusz</i>
<i>bratyó</i>	? <i>bratyi</i>	<i>bratyesz</i>
<i>broki</i>	-----	<i>brokesz</i>
<i>buli</i>	-----	<i>bulesz</i>
' <i>női nemi szerv</i> '		<i>bulkesz</i>
<i>bunyo</i>	* <i>bunyi</i>	<i>bunyesz</i>
<i>cigány</i>	* <i>cigi</i>	<i>cigesz</i>
' <i>pörgő labda</i> '		<i>cikesz</i>
' <i>idős férfi</i> '		<i>csacsesz</i>
<i>csávó</i>	* <i>csávi</i>	<i>csávesz</i>
' <i>öreg</i> '		<i>csocsesz</i>
<i>csokoládé</i>	<i>csoki</i>	<i>csokesz</i>
<i>csóró</i>	<i>csóri</i>	<i>csóresz</i>
<i>dákó</i>	* <i>dáki</i>	<i>dákesz</i>
<i>depressziós</i>	<i>depi/depó</i>	<i>depesz</i>
<i>dolgozat</i>	* <i>dogi, de doga</i>	<i>dogesz</i>
<i>dzsodzsi</i>	-----	<i>dzsodzsesz</i>
<i>dugó</i>	* <i>dugi</i>	<i>dugesz</i>
<i>fütykös</i>	<i>fütyi</i>	<i>fütyesz</i>
<i>gagyi</i>	-----	<i>gagyesz</i>
<i>gatya</i>	<i>gatyi</i>	<i>gatyesz</i>
<i>gorilla</i>	* <i>gori</i>	<i>goresz</i>

<i>hapsi/hapi</i>	-----	<i>hapesz</i>
<i>haver</i>	* <i>havi</i>	<i>havesz</i>
<i>kaja</i>	* <i>kaji</i>	<i>kajesz</i>
<i>kaka</i>	<i>kaki</i>	<i>kakesz</i>
<i>kollégium</i>	<i>koli</i>	<i>kolesz</i>
<i>kurva</i>	* <i>kurvi</i>	<i>kurvesz</i>
<i>labda</i>	* <i>labdi</i>	<i>labdesz</i>
<i>macska</i>	--/ <i>macsek</i>	<i>macsesz</i>
<i>macska</i>	* <i>macski</i>	<i>macskesz</i>
<i>marihuána</i>	* <i>mari</i>	<i>maresz</i>
<i>nyomorék</i>	<i>nyomi</i>	<i>nyomesz</i>
<i>mogyoró</i>	<i>mogyi</i>	<i>mogyesz</i>
<i>műtűr</i>	* <i>műtyi</i>	<i>műtyesz</i>
<i>nyal(ás)</i>	<i>nyali(zik)</i>	<i>nyalesz</i>
<i>nyanya</i>	* <i>nyanyi</i>	<i>nyanyesz</i>
<i>pálinka</i>	* <i>páli</i>	<i>pálesz</i>
<i>Pia</i>	* <i>pii</i>	<i>piesz</i>
<i>Pia</i>	* <i>piji</i>	<i>pijesz</i>
<i>pörkölt</i>	<i>pöri</i>	<i>pöresz</i>
<i>pronyó</i>	* <i>pronyi</i>	<i>pronyesz</i>
<i>puszi</i>	-----	<i>puszesz</i>
<i>rakéta</i>	* <i>raki</i>	<i>rakesz</i>
<i>sapka</i>	<i>sapi</i>	<i>sapesz</i>
<i>satyi</i>	-----	<i>satyesz</i>
<i>spangli</i>	-----	<i>spangesz</i>
<i>szatyor</i>	<i>szaty</i>	<i>szatyesz</i>
<i>találkozó</i>	<i>tali</i>	<i>talesz</i>
<i>tatyó</i>	<i>taty</i>	<i>tatyesz</i>
<i>tyúk</i>	<i>tyuki</i>	<i>tyukesz</i>
<i>vagány</i>	<i>vagi</i>	<i>vagesz</i>
<i>zacskó</i>	<i>zacsi</i>	<i>zacsesz</i>
<i>zsidó</i>	* <i>zsidi</i>	<i>zsidesz</i>

A köznevek között némileg más csoportokat találunk, a toldalék viselkedése azonban azonos. Itt még kevesebb esetben léteznek *-i* képzős alakok, amelyek megelőzik az *-esz*-t és elvégzik a csonkolást. Mégis lehet olyan magyarázatot találni, amely a tulajdonnevek jellemzésében leírt képzési módot támasztja alá. Ugyanis a *bunyesz*-t, *csávesz*-t, *gatyesz*-t, *piesz*-t, *tatyesz*-t megelőző alakok *bunyó*, *csávó*, *gatyó*, *tatyó* mind *-ó*-ra végződnek, amely tövéghangzót hajlamos a nyelvérzék képzőnek értékelni, hiszen *-ó* becéző képzőnk is van. Ugyanez a magyarázat a *bratyesz*-re is érvényes lehet, ennek is inkább *bratyó* alakja ismert, a *braty* alak inkább a *bratyizik* ige miatt lehet elfogadható. Ezt a tendenciát erősíthetik az *-i*-re végződő szavak képzett változatai (*buli* > *bulesz*, *hapi* > *hapesz*). A következő alakokat azonban nem lehet azzal magya-

rálni, hogy egy másik becéző alak csonkolta a köznyelvi tövet: *alkesz*, *rakesz*, *maresz*, *pálesz*, *szevasz*, *mütyesz*. Az -i-s becézőforma kimaradt, de a becéző képzésnek megfelelően az -esz az *alk-*, *pál-* csonkolással keletkezett maximális szótagokhoz járul.

Azonban még így is maradnak olyan alakok, amelyeket nem lehet felbontani tő + toldalék kapcsolatára. Szükséges tehát olyan keretet találni, amelybe az összes általunk gyűjtött alak beilleszthető. Plauzibilis magyarázat az, hogy a toldalék először valóban az -i becéző képzőt váltotta, majd csonkolt tövekhez kapcsolódva analógiásan terjedni kezdett, melynek eredményeképp már nincs is minden esetben szükség töre, újonnan keletkezett szavak a minta alapján kaphatják ezt a végződést. Erre nagyon jó példa a *cikesz*, amely egyéni szóalkotás eredménye, a *depresz*, amely pusztán rövidüléssel kapta az -esz végződést, de ide tartoznak még a csoportnyelvi *bulkesz*, *csacsesz*, *csocsesz* szavak is, amelyekben nem ismerhető föl a tő.

2.2. Az -er toldalék

Az -er toldalék leírásához nem tarottuk szükségesnek az -i képzős alakokkal való összevetést, hiszen a két toldalék morfofonológiai viselkedése különböző. A táblázatokban itt csak a kiindulási alakok találhatók.

3. táblázat

<i>Bagi</i>	<i>Bagger</i>
<i>Büky</i>	<i>Bükker</i>
<i>Dodi</i>	<i>Dodder</i>
<i>Dula</i>	<i>Duller</i>
<i>Gabi</i>	<i>Gabber</i>
<i>Gyula</i>	<i>Gyuller</i>
<i>Laca/Laci</i>	<i>Laccer</i>
<i>Pukánszky</i>	<i>Pukker</i>
<i>Rungi</i>	<i>Runger</i>

A tulajdonnevek csoportjában lévő alakok könnyen magyarázhatók tő + toldalék keretben, hiszen minden esetben felismerhető a csonkolt tő, mivel ismertek a kiindulási alakok. Ezért az ebbe a csoportba tartozó összes alak esetében kielégítő a becéző képzésre alkalmazott fentebb részletesen leírt magyarázat.

4. táblázat

<i>alternatív</i>	<i>alter</i>
<i>Baszd meg!</i>	<i>bakker</i>
<i>Baszd meg!</i>	<i>bammer</i>
<i>Baszd meg!</i>	<i>bazzer</i>
<i>broki</i>	<i>brokker</i>
<i>buli</i>	<i>buller</i>
<i>buzi</i>	<i>buzger</i>

<i>buzi</i>	<i>buzzer</i>
<i>cigány</i>	<i>cigger</i>
<i>cucc</i>	<i>cuccer</i>
<i>cumi</i>	<i>cummer</i>
<i>cupp/cupi</i>	<i>cupper</i>
<i>'szerencsétlen'</i>	<i>csokker</i>
<i>'sovány'</i>	<i>dekker</i>
<i>'haver'</i>	<i>dokker</i>
<i>duma</i>	<i>dummer</i>
<i>fain</i>	<i>fajjer</i>
<i>kaka, kaki</i>	<i>kakker</i>
<i>kalauz</i>	<i>kaller</i>
<i>link</i>	<i>linker</i>
<i>lúzer, lújzer</i>	<i>lújzer</i>
<i>lúzer, lújzer</i>	<i>lúzzér</i>
<i>mama, mami</i>	<i>mammer</i>
<i>nyali</i>	<i>nyaller</i>
<i>nyugdíjas</i>	<i>nyugger</i>
<i>papa, papi</i>	<i>papper</i>
<i>puszi</i>	<i>puszzer</i>
<i>röpdolgozat</i>	<i>röpper</i>
<i>sittes</i>	<i>sitter</i>
<i>span</i>	<i>spanner</i>
<i>tapi</i>	<i>tapper</i>
<i>tata</i>	<i>tatter</i>
<i>Bazmeg>bazzeg>bazze>vazze</i>	<i>vazzer</i>
<i>vazzer</i>	<i>vozzér</i>

Ezekben a csoportokban már több problémával találkozunk, ugyanúgy, mint az *-esz* esetében. Ismét több alcsoportot különíthetünk el a viselkedés alapján:

- csonkolt töves: *kaller, kakker, röpper* stb.
- egy szótagos, ami hosszabb lesz ettől: *spanner, linker, cuccer* stb.
- kevésbé transzparens: *vazzer, vozzér, bakker, bammer, bazzér*;
- nem transzparens: *dekker, dokker, csokker*.

Ebben a csoportban igen nagy azoknak az alakoknak a száma, amelyek nem, vagy csak nehezen magyarázhatók csonkolással és toldalékolással. Ezért szükséges olyan keretet keresni, amelybe minden alak kivétel nélkül beilleszthető.

3. Az *-esz* és *-er* toldalék mint minta

Mint fentebb már látható volt a táblázatos összevetésekben is, az *-esz* és az *-er* végű szavak egy részének keletkezése nem mindig magyarázható egy *tő + toldalék* jellegű elméleti keretben, és amikor ez lehetséges, még akkor is ugyanazokkal a problémákkal állunk szemben, amelyeket többen a becéző képzéssel kapcsolatban már

megfogalmaztak (Kiefer 1998, 2000; van de Weijer 1989). A különösen problémás alakok a következők: *bulkesz, cikesz, csacsesz, csocsesz, depresz; alter, csokker, bakker, bammer, bazzar, dekker, dokker, vazzer, vozzar, wozzer*. Azért utaltunk már többször egy minta alapú megközelítés szükségességére, mert a legtöbb esetben a tő + toldalék elemzést használva, a szabályok és megkötések nagyobb számával és azok spekulatív jellegével szembe állítható az egyszerűbb és nagyobb leíró erővel rendelkező minta alapú szemlélet. Mint tanulmányunk elején leszögeztük, még nem tudjuk adatainkat egyetlen elméleti keretben sem teljes körűen értelmezni, fontos azonban, hogy egy olyan magyarázatot felvázoljunk, amely az összes alakra érvényes.

Mivel a fent bemutatott jelenség a szótár bővüléséhez vezet, és ez nem kölcsönzés révén jön létre, leginkább analógiás teremttéssel lehet magyarázni e szavak létrejöttét (vö. Bynon 1997: 46). Bynon az analógiás teremttést „szabályalapú nyelvmodellnek” tekinti, azaz a bevett alakok szabályszerűsége alapján új alakok jönnek létre, amelyek megértésében az ún. „lappangó szabályok” segítenek (uo.). Ezzel azonban nem magyarázható az -er végű szavak elterjedése, ugyanis a mintául szolgáló szavak egy része (pl. *smasszer, ziccer, mutter, vekker, stukker*) eredetileg sem voltak transzparenssek, nem egy létező tő + toldalék minta terjedt el analógiásan. A szavak felszíni alakja idegen hatásra alakul ki, formájukat a Nádasdy (1989: 201) által leírt BCL (Borrowed Consonant Lengthening) alakítja. Az eredetileg német nyelvből származó alakokat geminátával vesszük át, és ezek hatására az idegen [+foreign], elsősorban angol szavak is ennek megfelelően kerülnek nyelvünkbe, pl. *rapper, roller, rokker*. Ezzel a [+foreign] jeggyel az idegen alakok presztízessége (az adott beszélőközösségen belül) gyakran együtt jár az előző szakaszban említett [+laza, fiatalos] stilisztikai jegy, amely az új szavak létrejöttkor is érvényesül, míg a [+foreign] jegy is megmaradhat, de háttérbe szorul. Ezek együttesen már alkotnak olyan jelentős csoportot, amely alkalmas a beszélők mentális lexikonában egy minta prototípusának létrehozására. A mintába való kényszerülés ereje olykor még azon szavakra is hat, amelyeket eredetileg másként vettünk át (ang. *looser > lúzer > lúzzar, lúzzar; ném. mayer > májer > májjer*), azaz módosul ezek fonológiai alakja. Ennek a mintának a létét bizonyítja az is, hogy olyan alakot is találtunk, amely a mintán belül maradván egy a mintába tartozó szónak fonológiaiailag módosult változata: *vazzar, vozzar, wozzer*. Érdekesség, hogy a *vozzar* és *wozzar* közt kiejtésben nincs különbség, hisz a *w* nem jelöl a *v*-től eltérő beszédhangot a magyarban, csupán csak a szó – egyébként etimológiailag motiválatlan – [+foreign] és ezáltal [+laza, fiatalos] jegyét erősíti.

Ennek alapján is látható, hogy olyan keretre van szükség, amely csak a felszíni alakokkal számol. Az analógiás és a minta alapú megközelítés közt a legfontosabb különbség, hogy az analógiás teremttés alapvetően dinamikus, míg a minta alapú megközelítés inkább statikus. Az analógiát egy egyismeretlenes egyenlettel lehet ábrázolni, amelyben mindig egy szabályos, transzparens alak alapján a beszélők új alakokat alkotnak. Egy minta kialakulásához azonban csupán annyi szükséges, hogy egy nyelvben megfelelő számú olyan alak legyen, amelyben a beszélők hasonlóságot vélnek felfedezni, és ezeket a hasonlóságokat általánosítva hoznak létre olyan új alakokat, melyek ezeknek az általánosításoknak megfelelnek (vö. Bybee 2001). Fontos hangsúlyozni azt, hogy ezek az általánosítások nem rendszerkényszer hatására jönnek létre. Ez legjobban az olyan rövidültnek tűnő alakoknál láthatók, mint a *depresz* és az *alter*, ahol semmilyen képzés nem feltételezhető, létük csak egy mintára való hasonulási tendenciának

tudható be. A következő sorokban bemutatjuk, hogy jelenlegi tudásunk alapján az *-esz*, illetve az *-er* mintába tartozó alakoknak milyen általánosított leírását lehet adni.

a. Az *-esz* minta

a.i. bal oldal: egyezés egy már meglévő szótól bal oldalával, de a teljes egyezés csak jelentésbeli-eltérés esetén lehetséges, különben az új szónak legalább egy fonémával rövidebbnek kell lennie, mint az a szó, amire hasonlít. Ez csak akkor nem teljesül, ha a szó sértené a magyar fonotaktika szabályait: **páesz* : *pálesz*.

a.ii. jobb oldal: *-esz* végű

a.iii. minta egésze: két szótagos

b.i. Az *-er* minta

b.i. bal oldal: nincs megkötés, ha hasonlít egy már meglévő szótőre, akkor nagy valószínűséggel örökli annak szemantikai jegyeit, de vannak ellenpéldák: *csokker* nem egyenlő *csoki/csököládé*.

b.ii. jobb oldal: *C:er*, illetve *CCer*, abban az esetben, ha az a szó, amelynek bal oldalára hasonlít, azonos jelentésű és ennek a szónak első magánhangzója után két mássalhangzó következik. Ennél több mássalhangzó esetén nem tudjuk, mi fog történni, erre csak hipotetikus alakjaink vannak.

b.iii. minta egésze: két szótagos

4. Egyezések és eltérések a két minta viselkedésében

A két minta, habár viselkedésük több szempontból is eltér, számos hasonlóságot mutat. Fonológiai szempontból a minták alapján keletkezett szavak lehetnek vegyes hangrendűek is, bár ez nem kötelező érvényű. Az *-er* mintának nincs *-ar* minta párja és az *-esz*, *-osz*, *-usz* párjára is csak egy-egy adat van (ezekkel a 2.1. morfofonológiai részben foglalkozunk), ami nem indokolja ezen minták létét. Másik hasonlóság, hogy mind a két minta tagjai adataink alapján két szótagosak. A szavakban található első és második magánhangzó közt mindig található egy, maximum kettő mássalhangzó (C, CC, C:). Ez alól csak a *piesz*-nek írt szó kivétel, de már itt is megjelent a *j* hiátustöltő hang jelölése írásban is, beszédben pedig feltehetőleg eredetileg is ott volt. A két minta stílusminősítése azonos.

A két minta közt eltérés lehet összetett szavak esetén. Gyűjtésünkben csak egyetlen összetett szónak megfeleltethető alak van, a *nyugger*, mely a *nyugdíjas*-sal azonos jelentésű. Jól látható, hogy a minta szempontjából lényegtelen, hogy a *nyugdíjas* összetett szó, ugyanis a minta alapján létrehozott alak szintén két szótagos. Az összetettséggel való nem törődés természetesen lehet annak is következménye, hogy a *nyugdíjas*-ban az összetettség már nem transzparens a beszélők többségének. Az *-esz* mintának megfeleltethető alakok közt egy sincs, mely összetett szóval kapcsolatba hozható lenne, ezért igen nehéz a két mintát ebben a vonatkozásban összevetni. Nyelv-érzékünkre hagyatkozva úgy véljük, hogy az *-esz* minta ebben az esetben másként viselkedne, és nem lenne szükséges, hogy az alá sorolt alakok feltétlenül két szótagosak legyenek, ha összetett szóval hozhatók kapcsolatba. Ez az elvárás elég, ha az összetétel második tagjára teljesül. Így jönnének létre a hipotetikus *szakdogesz*, *nejlonzacsesz* alakok a *?szakdesz* vagy a *?nejlesz* alakok helyett. Elképzelhető, hogy

ennek oka az, hogy már a *zacsesz* és *dogesz* alakok léteznek, és ezekkel hoznak létre új alakokat, nem pedig a *szakdolgozat* és a *nejlonzacskó* szavakból. Ezek a szavak annak ellenére, hogy szóösszetételként értelmezzük őket, tulajdonképpen anyagnévi és fajtajelölő jelzős szerkezetek, amelyeket csak a magyar helyesírás szabályaira való tekintettel írunk egybe.

5. Szemantikai jellemzés és az alakok produktivitása

A szemantikai jellemzéssel és produktivitással azért foglalkozunk egy szakaszon belül, mert a toldalék azért is tekinthető meglehetősen produktívnak, mert a kiinduló alak jelentését és használati körét jelentősen nem változtatja meg (Bybee 1985). Az eredeti szavak tulajdonnevek, konkrét jelentésű főnevek vagy melléknévek. A *bocsesz*, *figyusz*, *okesz*, *bakker*, *bazzer*, *fajjer*, *vazzer*, *vozzer* és a *wozzer* lóg ki közülük, azonban jelentésükben a toldalékolás során hasonlóan viselkednek. Azaz nem történik szemantikai változás, csak stilisztikai. A képzés után a szavak [+laza, fiatalos] stilisztikai jegyet kapnak, ezáltal lehetséges kontextusuk megváltozik. Ilyen stilisztikaiérték-váltás a *bunyesz*, *csávesz*, *tatyesz* stb. esetében nem megy végbe, hiszen ezek kiindulási tövei már eleve rendelkeztek a [+laza, fiatalos] stilisztikai jeggyel. Itt esetleg a lazaság mértéke tovább fokozódik. Megállapítható, hogy olyan szavak tengnek túl a mintában, amelyek eredeti alakjukban is a fiatalok csoportnyelvi rétegéhez tartoznak. Példák a kiindulási szavak és az -esz, -er végű alakok közti stilisztikai eltérések szemléltetésére:

-esz:

A miniszter azt mondta a sajtótájékoztatón: Az Európai Unióhoz való csatlakozás után a pálinka hungarikum lesz.

A miniszter azt mondta a sajtótájékoztatón: ?Az Európai Unióhoz való csatlakozás után a pálesz hungarikum lesz.

Sanyesz ezt mondta Robesznak: Hé, nyomesz, most bevisszük a páleszt a koleszba.

Sándor ezt mondta Róbertnek: ?Hé, nyomorék, most bevisszük a pálinkát a kollégiumba.

-er:

A nyugdíjasoknak nem szükséges bemutatniuk kezelt menetjegyüket a kalauzoknak.

?A nyuggereknek nem szükséges bemutatniuk kezelt menetjegyüket a kallereknek.

Az alterek beszóltak a kallernak.

?Az alternatívok beszóltak a kalauznak.

A példákból jól látható, hogy a nem megfelelően megválasztott kontextus esetén a mondatok sem mondattani, sem jelentéstani szempontból nem rosszak, de használati szempontból kevésbé elfogadhatóak. A [+laza, fiatalos] jegy természetesen azon alakok stilisztikai jellemzésébe is bekerül, melyek semmilyen már létező tövből nem vezethetők le toldalékolással:

Csokkercámnak lejárt a jogsija, nem vezetheti az új verdáját.

?Az esélyegyenlőség jegyében a csokkerek hátrányos helyzetének csökkentésére a kormány új intézkedéseket foganatosított.

Az általunk bemutatott csoportok nem túl sok tagot számlálnak, de a nyelv szubstandard rétegeiben jóval nagyobb számban bújnak meg még fel nem derített *-esz* és *-er* végű szavak. Eddig közel 5000 alakot gyűjtöttünk, de azon alakok tárgyalásával nem foglalkozunk, melyek jelentését és használati körét nem ismerjük. Produktivitás alatt azt értjük, hogy az *-esz* és *-er* végű alakok körébe új tagok kerülhetnek, és a nyelv bármely beszélője bővítheti ezek sorát (pl. hipotetikus *pakisztáni* > *pakesz*, *kabát* > *kabesz*). Az alakok használata terjedőben van, de az egyes szavak használatáról mindig az adott beszélőközösség dönt, melynek tagjai közt keletkezett a szó. A csonkolás vagy a két szótagú mintának való megfeleltetés miatt gyakran lehet kétértelmű a létrehozott alak, de a szövegkörnyezetből általában kiderül, hogy mit is jelent.

6. Összefoglalás

Tanulmányunkban röviden olyan nyelvi jelenségeket mutattunk be, amelyek a magyar nyelvet leíró nyelvészeti szakirodalomban még nem kaptak publicitást. Az *-esz* és *-er* végű alakok csupán szlenggyűjteményekben (Szlengsz.) bukkantak fel, amelyekben csak az adatok begyűjtése volt a cél. Munkánkban mi ennél tovább léptünk, megpróbáltuk az adatokat rendszerezni és nyelvészeti minél alaposabban leírni. Leírásunk során egy tö + toldalék alapú megközelítésnél adekvátabbnak találtunk egy minta alapú keretet, ezért az elméletet teljes körű alkalmazása nélkül ugyan, de felhasználtuk.

Tudomásunk szerint a magyar becéző alakok leírásában és keletkezésének magyarázatában még nem fordultak a minta alapú megközelítéshez, amely során, mint az optimalitáselméletben (Bybee 2001; Rebrus 2001) a felszíni alakokat nem hasonlítják össze semmilyen bemenettel vagy mögöttes alakokkal.

Munkánk során azért sem vállalkoztunk a minta alapú megközelítésben való részletes leíráshoz, mert a továbbiakban folytatni kívánjuk a gyűjtést, és az adatok ellenőrzését, melyek birtokában már valóban megkezdhető ezek alaposabb, elméleti keretbe ágyazott leírása. Az ellenőrzésre azért is van kifejezetten szükség, mert számos olyan a mintába illeszkedő alakot találtunk, amelyeket ideiglenesen el kellett vetnünk, mert jelentésüket nem ismertük, így nehéz volt eldönteni, hogy csonkolással és képzéssel levezethetők-e már valamely létező alakból vagy csak egy minta létének feltételezésével magyarázható megjelenésük.

HIVATKOZÁSOK

- Bybee, Joan L. 1985: *Morphology: a study of the relation between meaning and form*, Philadelphia, Benjamins.
 Bybee, Joan L. 2001: *Phonology and Language Use*, Cambridge, CUP.
 Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.

- Halácsy Péter–Kornai András–Németh László–Rung András–Szakadát István–Trón Viktor 2003a: A SzóSzablya projekt, in: *MSZNY 2003*, 299.
- Halácsy Péter–Kornai András–Németh László–Rung András–Szakadát István–Trón Viktor 2003b: A szógyakoriság és helyesírás-ellenőrzés, in: *MSZNY 2003*, 211–6.
- Horger Antal 1926: *A nyelvtudomány alapelvei*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris.
- Kiefer Ferenc 2000: Morfológia, in: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Fonológia*, Budapest, Akadémiai.
- Labov, William 1994: *Principles of Linguistic Change*, Oxford, Blackwell.
- Ladó János 1971: *Magyar utónévkönyv*, Budapest, Akadémiai.
- Milroy, James 1992a: *Linguistic Variation and Change*, Oxford, Blackwell.
- Milroy, James–Milroy, Lesley 1992: Social network and social class: Toward an integrated sociolinguistic model, *Language in Society* 1–26.
- Nádasdy Ádám 1989: Consonant length in recent borrowings in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 195–213.
- Rebrus Péter 2001: Optimalitáselmélet, in Siptár Péter szerk.: *Szabálytalan fonológia*, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához V.) Budapest, Tinta.
- Weijer, Jeroen van de 1989: The formation of diminutive names in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 351–71.
- Szlengsz. = Szlengszótár 2004. április 14.: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének honlapjáról, in: http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hu_slang.htm

NEW DIMINUTIVES IN THE HUNGARIAN LANGUAGE WORDS ENDING *-ESZ* AND *-ER*

BORBÁLA FÜKÖH – ANDRÁS RUNG

The paper is a case study, which surveys and presents data on diminutive forms ending *-esz* and *-er*. It also presents the morphophonological description, and our remarks as to why these necessarily have to be interpreted not only in a stem+suffix context, suggesting that a pattern-based explanation would be more feasible. In the present paper, we are trying to find a distinction between analogical and pattern-based word formation.

The morphological behaviour of forms in *-esz* shows similarly with other diminutives (except that *-esz* never modifies the phonological form of the remaining stem: *buli* > *bulesz*, *hapi* > *hapesz*); forms in *-er* do not show this. In the case of *-er*, a pattern-based context is evidently needed, since while forms in *-esz* might be explained by a shortening of the stem and suffixation, most forms in *-er* cannot be assigned even a fictitious stem (*csokker*, *bakker*, *vazzer*).

A framework is needed, therefore, that can explain all surveyed forms. Since the phenomenon contributes to the enlargement of the lexicon, and does not involve loaning, analogical word formation might explain it: according to Bynon, analogical formation creates new forms based on the regularities of existing forms. However, in the case of forms in *-er* it can be shown that these forms came into being not due to the spreading a stem+suffix regularity. The desired framework should take account only of the surface form: for the formation of a *pattern*, only a sufficient number of forms is needed which are perceived 'similar' and generalizable by speakers. It is from this similarity that they create new forms. Our aim is to differentiate clearly between analogical and pattern-based approaches.

In summary, the most important difference between the two processes is that while analogical word formation is primarily dynamic, pattern-based formation seems to be more static.

(NÉP)ETIMOLÓGIÁK

MOKÁNY SÁNDOR

1. A Szegedi szótár szerint a Nap Városában az

alé

főnévnek két jelentése van: 1. 'vízállásos földterület' – *Aléba van a földünk, könnyen mögáll rajta a víz* és 2. 'mezei útmenti, uradalmi fasor' (SzegSz. 1: 60).

Részletesebb vizsgálattal megállapítható, hogy itt két különböző szóval – homonimákkal – állunk szemben. Vegyük szemügyre a bizonyítékokat:

(1) A címszónak 'vízállásos földterület' értelmezése a szemléltető példamondat alapján így pontosítható: 'alacsonyabbban fekvő vízállásos földterület'; szerkezetét tekintve pedig az uráli eredetű (EWUng.) – elavult – *al* 'alacsonyan levő rész, valaminek alsó része' főnév egyes számú harmadik személyű -é birtokos személyjeles alakja. A példamondat első szavában a NySz. (1: 44 *al* a.) adatainak ismeretében *allyába* vagy *alába*-féle határozóragos alak lenne várható, de a R. *napi* 'napja' – l. az 1524-es keltezésű felségfolyamodvány mondattöredékét: „zenthlyp^olth *napy* utan” (MNY. 19: 127) – meg a „nyelvjárásaink *lovi*, *hāti* típusú” alakváltozatai (TNyt. II/1: 329) kétségtelenné teszik az *alé* változatnak fennebbi alaki tagolását, ill. módosított értelmezését.

(2) A 'mezei útmenti uradalmi fasor' jelentésű *alé* – a TESz. (1: 138) tanúsága szerint – nemzetközi szó (vö. angol *Alley*; német *Allee*; orosz *allee*: 'fasor, sétány'); nálunk a 18. század közepén jelentkezik először ebben a mondatban: «Kimenvén az *aléba* sétálni» (Nyr. 46: 150)”; további hang(alak)változatai: 1784: *Allék* gr.; 1807: *Álék* gr.; 1882: *álléi* gr. és N. *áli*. „A m. *allé* közvetlen forrása – állapítja meg a TESz. i. h. – a német lehetett.” Megemlítendő, hogy ide tartoznak még az Új magyar tájszótár *allé*¹ szócikkének adatai is: 1. *alé* (Nyírkáta); *álé* (Gyalóka, Pereszteg, Nyárádmente); *al'é* (Sümeg), *áljé* (Felsőőr), valamint a már említett *áli* (Rábagyarmat): rendszerint fasorral szegett vagy erdőben levő szekérút és 2. *álé* (Gyalóka, Nyárádmente), *áljé* (Felsőőr): két út közötti erdőrész (ÚMTsz. 1: 199–200).

2–4. A XX. század első negyedében Kertész Manó rámutatott arra, hogy a

bűbájos

'(a hajdani babonás hit szerint) ördöggel cimboráló s ennek révén természetfölötti képességeket, főleg rontó, pusztító hatalmat szerzett nő (ritkán férfi)' szó „ott, ahol még él a nép ajkán, etimológiailag egészen elhomályosodott: *bibanyos* [helyesen: *bibányos*] (Palócság, Ethn. 3: 351, 355); *bibanyos* [helyesen: *bibányos*] (Mátra vid., Nyr. 22: 240); *bűvájos* (Torontál m. [Morotva], Kálmán L.: Szeged népe 2: 102)” (Kertész: Szok. 72). – Vegyük még ezekhez a *bibajos asszon* (Magyarkanizsa) 'varázslás tudományával, hatalmával rendelkező <asszony>' és *bűbájos asszonhon* (hr. Szeged) 'ua.' (ÚMTsz. 1: 651) nyelvjárási adatokat is.

Nyelvemlékeinkből megállapítható, hogy az elhomályosodás jóval régebbi keletű: 1. például a *bűvös bájos*, *bűvölés bájolás*, *bűbáj* vagy *bűbájos* változata(i)ként je-

lentkező *büvös bajos*, *büvölés bajolás*, *bubáj*, illetőleg *bibajos* és *búbajos* alakokat a következő mondatokban: 1616: „Amaz *büvös bajos* ördöngös bábák” (Alvinczi: ItCath. 211: NySz. 1: 160 *büvös bájós* a.); | 1668: „Mindenféle pogányi *büvölés bayolás*, s babonaságh, és holmi enczenbencz apróságh ceremoniák fellege fogta el az apostali tiszta tudománynak rogyogo tündöklését” (VárM: Szöv. 141: NySz. 1: 160 *büvölés bájolás* a.); | 1700: „Leányom valami *bubájjal* veszhetett” ~ „Téged ártalmas szem *bubáj* vesztett sebesített” (Gyöngy: Char. 109, ill. 122: NySz. 1: 159 *bü-báj* a.).

A *büvös bajos*, *büvölés bajolás*, *bubáj*, *bibajos* és *búbajos* változatok jól láttatják: egyszer a *bü* (>) *bü* 'büvös' elemük veszttette el etimológiai kapcsolatát a *bü* 'büvös bájós' (alap)szóval úgy, hogy *bú* (> *bu*) 'bánat; baj' alakként új, népetimológiás testet öltön, másszor pedig a *bájós* eleme értelmessült másodlagosan 'nehézséggel, küzdelemmel járó, veszélyes' jelentésű *bajos*-sá. Egyébként: az *ü* > *i* > *i* delabializációja majd rövidülése, ill. a *b* > *v* változás is minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a *bibájós* ≥ *bibájós*, ill. a *búbájós* változat félig elhomályosulttá váljon; a *bibájós* pedig a további fejlődése során (a *j* > *ny* nazalizációja révén) *bibányos*-sá deetimologizálódjék.

Megjegyzés: Úgy gondolom, hogy az ótörök eredetű (TESz., EWUng.) 'varázslás, boszorkányság' jelentésű *bü* ~ *bü* ~ ~*büv* ~ *büv* (tő)változatok népetimológiásan igencsak befolyásolhatták a – főként Erdély-szerthe honos – ismeretlen eredetű (EtSz.) N. *bü* (>) *bü* (Temesköz; Székelyföld; Háromszék vármegye; Csík vármegye; Moldva, Klézse; stb.) 1. 'ronda, undok, ocsmány, utálatos', 2. (Moldva, Klézse) 'rondaság' (MTsz. 1: 206, 1. *bü* a.) névszó szóttestét, valamint a *bűség* (> *bűség*) 'rondaság', *büvöl* (ebben: *el-büvöl* 'összerondít'), *büvölködik* (~ *büvölködik*) és *büvösködik* 'disznólkodik' (EtSz.) stb. származékainak milyenségét. Ennek közvetett bizonyítékeként álljon itt Kertész Manónak (Szok. 71–2) 1922-ben megfogalmazott következő – valószínűnek mondott – véleménye: a *bü* (>) *bü* 'büvös' meg a *bü* (>) *bü* 1. 'ronda, undok, ocsmány, utálatos', 2. 'rondaság' a z o n o s eredetű lehet. Szempontját így fejtí ki: „A népben élő nagy irtózat az ördög szövetségeseitől valószínűvé teszi, hogy [a *búbajos*, *büvös bájós*-félékben: M. S.] ezzel a *bü* szóval van dolgunk a következő székely kifejezésekben: *Búnél* is *bűvebb*; *bü állat*: undok lény; *bü személy*: förtelmes r[ingy]ó; *bü szerzet*: ronda, ocsmány nép, utálatos teremtes (Kriza: Vadr., MTsz.)”. Megítélésem szerint e két szó származásbeli kapcsolatának homálya szabta volt meg Kertész Manónak – tudós etimologizáláson alapuló – ötletes szófejtését. Talán azért is fogalmazott óvatosabban, mert tudta – a tőle idéztem mondathoz fűzött lábjegyzetben utal is rá –, hogy az EtSz. különválasztja e két szót egymástól (uo. 72).

Végkövetkeztetésként tehát megállapíthatjuk: a Kertész-féle eredetmagyarázat oda módosult, hogy az 'ocsmányság, rondaság' jelentéskörébe tartozó – ismeretlen eredetű — *bü*, *bü*, *büvös*, *bűvebb*, *büvöl*-félék szóttestének (tő)változatainak) a l a k u - l á s á t igencsak befolyásolhatták népetimológiásan a boszorkányság fogalomkörének *bü* ~ *bü*, *büvös*, *büvöl* stb. (ótörök eredetű) elnevezései.

Elgondolkoztatóak – továbbá – a szegedi

búbájós ~ *búbájós* 1. 'ördöngös, boszorkányos', 2. 'boszorkány, varázsló', akinek *büvös* tudománya van'

meg a *búbájóskodik* ~ *búbájóskodik* 'babonás cselekményt végez, ilyenben hisz' v a g y l a g o s adatok (SzegSz. 1: 204).

Az összetételeknek *bű-* és *bú-* jelzői szerepű előtagjai a szinkronia szempontjából felfoghatók egyenrangú kettősségként vagy a helyes és helytelen viszonyaként, esetleg a szabályos és kivételes ellentétként. „Minthogy a nyelv minden adott pillanatban rendszer – írja Deme László A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája című dolgozatában (I. OK., 1958, XIII, 320.). – De leíró metszetében sohasem lezárt és ingadozásoktól mentes, mert mindig van benne valami változóban, keletkezésben és elhalóban...” Ebből a tényből úgy vélem arra a következtetésre juthatunk, hogy (1) a szegedi névszók va g y l a g o s s á g a minden bizonnyal a *bűbajos* → *bűbajos* ~ *búbajos* változási folyamatnak átmeneti (köztes) stációját rögzítik, illetőleg (2) a fentebb bemutatott

bűvös bájós → *bűvös bajos*,
bűbáj → *bubáj*,
bibájós → *bibajos*,
bűbájós → *búbajos*

változás második tagjának állandósulása előtt feltehetőleg szintúgy létezhetek köztes, átmeneti – ingadozó – változatokként *bűvös bájós* ~ *bűvös bajos*, *bűbáj* ~ *bubáj*, *bibájós* ~ *bibajos*, *bűbájós* ~ *búbajos*-féle alakok. E kettősség valószínűségét megerősítik többek között az általam másutt (Mokány 1995: 14–7) megtárgyalt *motola* ~ *motolafa*, *áspa* ~ *ásfa* (vagy *áspa* ~ *áspafa*), *szátyva* ~ *szátyfa*, *fajsz* ~ *fajszfa* 'fonalgombolyító eszköz' nyelvjárási szópárok is.

És végül: a szakirodalomban feltűnik egy újabb nyelvjárási

bubájós

melléknév is; őt Kávássy Sándor így mutatja be a Szó- és szólásmagyarázatok Szatmár megyéből című cikkében: „Szamosközi tájszó, jelentése: 'bánatos, szomorú, elkeseredett, kedvetlen' stb., átvitt értelemben 'rossz, gyenge minőségű'. Elsősorban földre és emberre mondják. «Nézd csak azt az embert, milyen *bubájós* az, mindég csak szomorodik». Földek esetén a lapos, mélyen fekvő, vízállásos térségek, az úgynevezett *alja-földek* minősítése” (MNy. 88: 92).

Ennek a *bubájós*-nak a létrejötte szerintem a következőképpen magyarázható meg: a N. (Biharfélegyháza: ÚMTsz. 1: 604.) 'búbánat' jelentésű *bú-baj* mellérendelő összetétel alapján joggal feltehetjük, hogy a szamosközi *bubájós* előzménye **bubajos* (<: **bubaj*) 'bú(s)-baj(os)' lehetett, a hangja pedig a *j* nyújtó hatása révén változott á-vá. – A leírt események összefüggő sora így ábrázolható:

[N.**bubaj* 'búbánat' >] **bubajos* 1. 'bánatos, szomorú, elkeseredett, kedvetlen <ember>' → 2. 'rossz, gyenge minőségű (föld)' > *bubájós* 'ua.'

5. Azt a meggyőződést, hogy a tisztességtelenül, azaz ebül szerzett vagyonnak hamar el kell fogynia, nyelvjárásainkban így fejezik ki:

ébül gyűtt, ebül mēnt

(Sümeg), *Ebül gyűtt*, *ebül megy* (Nagy-Sárrét), *Ebül gyűtt* (Debrecen), *ébügyűtt* (Lovászpata), *Ebű jött*, *ebű kēl néki elmēnni* (Nagyszalonta) (ÚMTsz. 2: 6. eb a.). A közmondás rége(bbe)n följegyzett változataiból – l. pl. 1598: Decsi: Adag. 53: *Ebül kereset marháának ebui kei ei vezni* vagy 1708: FF: *Ebűl gyűjtiit marháának ebűi kei elveszni*: male parta male dilabuntur (NySz. 1: 554 *ébül* a.) – arra következtethetünk,

hogy *ebül gyűlt* '(hamisan, becstelenül) gyűjtött, keresett' volt az eredeti igeneves szerkezet. Mivel nyelvújásainkban a *gyűlt*, *gyűlt* igenévnek *gyűtt*, *gyűtt* alakváltozata kiejtésben összezsengett vagy egybeesett a 'jött' jelentésű nyelvjárási *gyűtt*, *gyűtt* (múlt idő, harmadik személyű) igei homonímájával (vö. Nagyszalonta: *gyűttél* 'jöttél' és *gyűtni* 'gyűjteni': ÚMTsz. 2: 767 *gyűjt* és 1163 *jön* a.; MNyA. 570 *jött* és 312 *gyűjt* a.), a nyelvérzék az igeneves szerkezet eredeti alaptagját a nyelvjárási *gyűtt* 'jött' szóval cserélte fel. Ez a „csere” válthatta ki a közmondás második felében levő *ebül* ~ *ébül* *mént* – lineáris analógiával (Juhász Dezső szakkifejezése: MNy. 97: 84) is megtámogatott – határozós igei szószerkezet megjelenését, l. például a sümegi *Ébül gyűtt, ébül mént* közmondás-változatot. E módosulást egyébként az az erkölcsi hitvallás is segíthette, hogy a tisztességes vagyonért keményen meg kell dolgozni, azt éveken át szorgosan *gyűjtik*, és nagyon meggondolják, hogy mire költsék; de a *könnyen* vagy *ebül jött* pénz rendszerint könnyen *elme*gy (hacsak nem sok-sok milliós vagy milliárdos nagyságú az ilyenfajta „gyűjtemény”). – Képletben kifejezve:

ebül gyűlt ~ *e. gyűlt* > *ebül gyű(t)t¹* ~ *e. gyű(t)t¹* 'gyűlt' → *e. gyűtt²* ~ *e. gyűtt²* 'jött' [← N. *gyűtt* ↔ *ment*]

Érdekes az *ébül gyűtt*, *ébül mént* közmondásnak lovászpatonai

ébűgyűtt (= 'ebül jött')

önállósult frazéma-törete. Létrejött azzal magyarázható, hogy „csonka” alakja szintűgy képes markánsan felidézni a *gyakra(bba)n* használt (virtualisan jelen levő, odaértett) teljes változat jelentéstartalmát. Az efélék eredetileg jobbára alkalmi – szituatív – képzések; egyikük-másikuk helyenként unikális elemmé is vált. Ilyenek például a következő nyelvjárási frazémasűrítmenyfélék, melyeknek előzményei a dinamikus szinkronia segítségével így valószínűsíthetők:

Csere csala (Karakkószörcsök; Kiskunhalas; Makó) 'aki csereberél, ráfizethet a cserére, csalódhat' ← Hódmezővásárhely: *Csere-csalávaj jár* ← Szeged: *Csere csalával jár* ~ (Kiskunfélegyháza) *Csere csalává jár* ← Lovászpatonai: *A csere csalával jár* (ÚMTsz. 1: 794 *csere*¹ a.); vö. *csere-csala* (Csököly) 'értéketlen dolog' (uo. 795 *cserecsala* fn. a.); |

Ebenguba (Szabadka) 'semmit sem nyert a cserén, rosszért rosszat kapott' (uo. 2: 5) ← *Eben gubát cserélt* (CzF. 2: 443 *éb* a.);

Zsákli-f¹ótl (Mihályi), ebben: *Az izz zsákli-f¹ótl: az a firfi ippenn ollan darabos embér, minnd a felesigé* 'minden zsák megtalálja a maga foltját' (MihTsz. *zsákli-foltli* a.) ← N. *Minden zsáklík fótlik* (NéprNytud. 40: 49-50.).

6–7. A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai című kitűnő szótár szerint a *fustély* ~ *fustyél* ~ *fustéj* ~ *fustyéj* stb. főnév a román *fuscel*, *fușcel*, *fuștei*, *fustel* 'csépvessző, oldalzap, létrafok' átvétele; a keleti nyelvújásaink e gazdagon adatolt szavának igen változatos a jelentésszerkezete: 1. 'dorong, furkósbot', 2. 'létrafok', 3. 'szekérodal zápja', 4. 'szekérnyárs', 5. 'merőleges rudak a fonott jászolban, lészában; a régi

¹ Forgács Tamás a *Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben* című tartalmas cikkében (MNy. 2003, 421–7) az unikalizálódást kiváltó sokféle okot is számba veszi, illetőleg világítja meg különböző szempontból.

fonott házakba, régi sövénykapukba, a padládák felsőrészébe helyezett merőleges bot', 6. 'csépvessző', 7. 'bélfá' és 8. 'pattanás a nyelven' (MNYjRKölcs. 146).

Feltűnő azonban, hogy a

fustél 'pattanás a nyelven'

(Somkerék), valamint a *fustyél* 'ua.' (Köbölkút) hangváltozat jelentésében teljesen eltér az összes előbbtől. Ez abban nyilvánul meg, hogy (figyelmezve a román szó 'csépvessző, oldalzap, létrafok' értelmezésére is) az 1–7. jelentések, illetőleg jelentésárnyalatok összefüggenek, s mint ilyenek szemben állnak a 8. jelentéssel. Ez az összeférhetlenség abból adódik, hogy a somkereki és köbölkúti szó más eredetű: a német *Pustel* (*auf der Zunge*) 'pattanás (a nyelven)' főnév átvétele. Megállapítható továbbá az is, hogy a somkereki és köbölkúti magyar alakváltozat a 'dorong, furkósbot' stb. jelentésű *fustél*, *fustél*-félék népetimológias hatását tükrözik. – A két hangváltozat alakulásmódja így ábrázolható:

ném. *Pustel* 'pattanás (a nyelven)' > m. **pustel* ~ **pustél* → *fustél*, *fustyél* 'ua.' [= *fustél* ~ *fustyél* 'dorong, furkósbot']

Itt szükséges helyreigazítanom (mert *kiki a maga háza előtt is söpörjön*) azt a régebbi állítást, miszerint a moldvai csángó *ica* 'nemzedék, generáció' főnévnek *i* „morfémája” azonos az ugor eredetű *i* 'kicsi(ke)' tövel, így tehát a N. *iboda* 'leszármazottja, utóda valakinek' meg a N. *ivad* 'ivadék' szócsalád tagja (NéprNyud. 41/2: 383). – A népetimológia lidércfénye csábított el (ki tudja, hányadszor?) engem is: a közben megismert helyes magyarázat viszont az, hogy a moldvai csángó *ica* jövevényszó: a román eredetű székely csángó 'tő, sarjadék; eredet, származás' jelentésű *vicá*-nak változata; vö. rom. *viță* 'szőlőtő; eredet, származás' (MNYjRKölcs. 403 *vica* a.).

8. A magyar nyelv értelmező szótára a bizalmas nyelv szavaként minősíti a

kimegy a helyéből '<kéz, láb> kificamodik'

állandósult szókapcsolatot, és ezzel a Móricz Zsigmond-idézzel világítja meg jelentését, valamint mondatbeli használatát: *Úgy lehajtlak innen, hogy kezed-lábad kimegy a helyéből* (ÉrtSz. 4: 130 *kimegy* 10b a.). Nyelvjárásainkban is élnek e kifejezéssel; például: *Ki-ment a lába a hejje-rüll* (= kificamodott, kimarjult a csuklójából) (SzamSz. 1: 506 *kimegyen* a.); | *kimégy a hejiből* 'kificamodik' (TorSzj. 99.); | *kimegy a hejiből* (Sztána), | *kimégy a hejiből* (Kalotadámos) 'ua.' (KalTszók 74.); | *kiment a hejiből a keze, lába* 'kificamodott a keze, bokája' (Técső: saját adatom); | *kimén a helibi* 'kificamodik': *Rám né számtsátok vásárnáp a mëcsën, mer nëkëm mútkó kimënt a helibi a bokäm, osz még most is fäj* (KuTsz. 56); | stb.

Régi nyelvi adalékaink is vannak a *kimegy* igének 'kimenyül' értelemben való alkalmazására: *kimegy a csípője* 'kicsikkan/kificamodik a csípője': 1760: Merk Luka a' minapiban igen rutul meg verte Kotsis Petert. ugy hogy mais nyomorek ki ment a Csipeje helyből [Kóród KK; Ks 17. XXXI]; | *kimegy a lába (helyéből)* 'kificamodik/marjul/menyül a lába': 1771: Tudgyae a Tanú ... hogy ... két Esztendő Paripa Csikáját hol, kik, miképpen mitsoda patakba szöktették belé ? hogj edjik első lába helyiből ki menván máig is tsak tsingoladzik hogj réa nem álhat ... ? [Msz; BetLt 7 vk.]; | 1773: Mihály Márton ökre ... a Czako Gaspae Udvarán esvén ei a sikság miati Lába ki menván főb(e) ütötte és ki nyuzta [M.léta TA; JHb II. 3]; | *kimegy a vállá helyéből* 'kicsikkan/ficamodik a felkarcsont (forgója)': 1768: a nyavallya töres rea jöven

... senki nem lévén mellette úgy össze rontotta a nyovallya törés hogy az derekais kette tört az vallais le eset kiment helyibol [Uraj MT; Berz. 14. XIV/7] (SzT. 6: 863. *kimegy* 26 a.).

A magyar szókészlet finnugor elemeiben (2: 437) részletes magyarázatát találjuk annak, hogy a *mönyül* ige ebben: *kimönyül* 'kificamodik' nyelvünk ugor kori elemei közé tartozik; első adatunk 1488-ban jelentkezik: aniam megh fantholth merth laba ky *menielth* (MNY. 16: 79). L. még: 1540: ez elmwlth penthken Waar Mezenel az lo esek welem, az labom ky *menywlt* wgy anyera hogy nem alhathok reya [Kv; LevT I? 8–9 Petrus Literatus Nic. Thelegdyhez] (SzT. 6: 872 *kimenyül* 'kificamodik/marjul' a.). A vogul és az osztják adatok ismeretében természetes, hogy a *menyül*, *menyít* szócsaládnak a *megy* ige *men-* tövéből való eredeztetését a TESz. (2: 896 *menyül* a.) is határozottan elutasítja.

Későbbi, illetőleg mai nyelvértegbeli szereplésük főként a Felvidék és Erdély magyar nyelvjárásaira jellemző: *ki-mönyül*, *ki-menyül* 'kificamodik' (Csallóköz, Felső-Csallóköz, Mátyusföldre, Érsekújvár, Rozsnyó; Erdély, Székelyföld), | *ki-mönyül* 'kificamít' (Gömör vármegye; Rozsnyó), | *mönyülés* 'ficamodás' (Pozsony vármegye. Tárnok) (MTsz. 1: 1433); | *kimönyül* (Gice), | *kimönyő* (Nagycétény Nemespann, Nyitraker), | *kimönyüt* (múlt idő: Dunaszeg); | *kimönyüt* (múlt idő: *Kimönyüt a kezem* (Bogya), | *kimönyül* (Nemeshodos, Vága), | *kimönyüll* (Sókszelőce, Martos, Ebed), | *kimönyül* (Réte) 'kificamodik' (ÚMTsz. 3: 337–8).

Úgy vélem, hogy a *kimegy* a *helyéből* szókapcsolat igei része népetimológiásan alakult a *kimenyül* 'kificamodik' igeiktős igéből, a nyelvérzék ti. a *megy* igeének *meny-* (vö. N. *menyek* 'megyek') töváltozatával asszociálta. Ennek a téves képzetársításnak volt a foglya Czuczor Gergely és Fogarasi János is, azt állítva, hogy a 'kificamodik' jelentésű „*kimenül*, azaz kimenővé lesz” (CzF. 3: 729. *kificzamodik* a.) igeiktős igeének a „gyöke a mozgást jelentő *men*” (uo. 4: 475–6).

A címbeli állandósult szókapcsolatnak *kimenyül* igeiktős igéjét tehát a népetimológia juttatta *kimegy* alakjához. — Ábrázolva:

valamije (pl. keze, lába) *kimenyül* → *valamije* (pl. keze, lába) *kimegy* a *helyéből* [← *megy*, N. *meny(ek)* 'megy(ek)']

9. A

málnahülep

nevű 'málnából készült hűsítő ital'-t így mutatja be Hantos Gyula: [Kolozsvárott] „Szörnyű rekkenőség van. Má jó két hete. Tikkad meg az ember. Hászasztán akad citróny, ecs csep lemonádé, vaj egyg kártyus málna Csucsáról *málnahülepnek*” (Hantos 1943: 33). Vízakna nyelvjárásában szintén ismert a *málna hülep* nevű hűsítő ital (ÚMTsz. 3: 974).

Ennek a szónak kéziratos cédulája keltette fel figyelmemet. A *málnahülepnek* [!] címszó alatt ugyanis a következő értelmezés áll: (málna)hűsítő, majd ezt követi: „[A. E. vö. MTsz.: *hülepedik*]”. E szöveget zárójelben levő utalás – kifejtve – a következő információt tartalmazza: Abaffy Erzsébet szerint a *málnahülep* összetétel utótagja talán a N. *hülepedik*, *hülemedik* 'hül' (MTsz., ÚMTsz.) stb. szócsalád tagja, amelyek olyan igéből való elvonás lehet, mint amilyen például az (*ül* :>) *ülepedik* :> *ülep* vagy a (*telik* :>) *telepedik* :> *telep*.

Úgy vélem azonban, hogy a *hülep* szóalaknak származása szerint nincs köze a *hülepedik* 'hül' igéhez, hanem az MTsz.-ben közölt 'hűsítő ital' jelentésű *jülep* (Erdély; Kolozsvár), *ülep* (Kolozsvár) főnév valamelyik változatából alakult népetimológiásan (mintha a *hülepedik* 'hül' igéből eredt volna). Tulajdonképpen az Erdélyben főljegyzett (de bizonyára Kolozsvárott is ismert) *málna-jülep* 'málnaszörp' (MTsz. *jülep* a.) vagy *málna-ülep* lehetett az eredeti formája. – Megemlítendő, hogy a *jülep* 'főzet | hűsítő ital' (a TESz. és EWung. szerint) vándorszó; vö. például: k. lat. *julep*; sp. *juleppe*; fr. *julep*; ol. *giulebbe*, *giulebbo*, *giuleb*: 'nagyon édes szirup, főzet'. „Végző forrása a perzsa *gulāb* 'rózsavíz', amely az arab *ġulāb*, *ġuleb* 'rózsavíz, szirup' közvetítésével terjedt el” (TESz. *jülep* a.).

10. Apátfalván

nyilti puska

az a 'gyermekjátékként:> meghajlított vesszőből és madzagból készült íj', amelyet több nyelvjárásban (pl. Kemenespálfán, Nagykanizsán) *nyilpuská*-nak neveznek (ÚMTsz. 4: 120. *nyilpuska*, *nyiltipuska* a.).

A *nyilti puska* változat szemmel láthatóan népi átértelmezés eredménye, ti. a nyelvérzék a *nyíl* 'nyíl' főnevet a *nyit*, *nyill*(ik) ige szócsaládjához kapcsolta, vagyis a *nyilt* (nyelvjárási *nyilt*) 'nyitott' melléknévvél azonosította; az átértelmezés szemléleti alapját az íjnak használat közbeni boltozatosan „nyíló” majd (kilövés után) visszapattanó mozgásképe adhatta. – A népetimológias változás lineárisan így ábrázolható:

**nyilpuska* → *nyilti puska* [← *nyit*, N. *nyilik* 'nyit, nyílik']

11. A jelképek világának eszközével, gyönyörű szimbólumok révén fogalmazódik meg a böződi közösség értékítélete a megesett „nőszemélyhez” az alábbi szólásban, amelyet Sándor Domokos a 19. század derekán hallott „az 50-es 60-as években, tisztes társasághoz szokott öregebb emberektől”:

feslik a nyíreleje kertje

(ÚMTsz. 4: 122 *nyíreleje* a.). E reprezentatív tájszótár szerkesztői szerint a *nyíreleje* szóegyed olyan összetétel-lehet, amelyik a *nyír* és az *eleje* összekapcsolása révén keletkezett. E felfogás bizonyítékát az *eleje* szócikk végén találjuk meg: ott ugyanis az összetételek között utalnak a *nyíreleje* főnévre (uo. *eleje* a.). A *nyíreleje*-ről kialakult véleményüket alighanem az ilyesféle példák ismerete, hatása befolyásolhatta: *ümögeleje* (Écs) 'ingelő' (ÚMTsz. 2: 1084 *ingeleje* a.), az *eleje dombosodik* (Apátfalva) 'terhes asszony' hasa nő' vagy (kissé távolabbról:) *szabad az eleje* (Martos) 'olyan nőre mondják, aki előtt nincs kötény' (ÚMTsz. 2: 79 *eleje* a.). – A *feslik a nyíreleje kertje* szólásban szerintem a n a k a v a l a k i n e k a k e r t j é r ől van szó, aki nem más, mint a leányzónak úgymond a *nyírele*, azaz 'völegénye'. Ez a – kiváltképp Moldva-szerte elterjedt (l. a MoldCsNyA. 125. szőlőjét) – román eredetű *nyírel*, *nyírel*, *nyirely*, *nyirej*, *nyírel*, *nyiril* stb. 'völegény' (vö. pl. rom. nyelvjárási *n'irel*, *mirel* stb. 'ua.': MNyJRJöv. 278. *nyírel* a.; ÚMTsz. 4: 122) a böződike nyelvjárásában sem (volt) ismeretlen, és ebben a kifejezésben értelemszerűen bizonyos pejoratív érzelmi töltete van. Az idővel elhomályosult birtokos személyragos *nyírele* változathoz járult az azonos funkciójú -je birtokos személyjel, azaz: *nyírel* :> *nyírele* :> *nyíreleje*

'nyíreléje'. Ez utóbbinak *-eleje* szóeleme minden bizonnyal hozzájárult az *eleje* '(ti. a leányzó szoknyájának az) eleje' igének pajzánkodó képzettársításához.

A *feslik a nyíreléje kertje* tehát szó szerint így értelmezendő: 'feslik a „völegénye” kertje'. – Nem kétséges, hogy a (virágos)kert a női genitália jelképes kifejezője. Így tehát az ebben a „völegény” tulajdonának tartott (vagy vélt) „kertben” fészlő, a szerelem bimbóját, kelyhét egyre jobban feltáró virág a sarjadzó – gyermekemberré – fejlődő új élet szimbóluma. A virágról mint az élet szimbólumáról részletesebben l. Szimtár *kert* (252, 253, 254) és *virág* (490–1, 492) a., valamint Jeltár *kert* (116) és *virág* (253) a.

Megjegyzés: Visszakerestem e szólásnak adatát az MTA Nyelvtudományi Intézetében levő ÜMTsz. cédulaanyagában. A *nyíreléje* cédulájának hátlapján az alábbi – fejtegetésem igazát is megerősítő – megjegyzést olvastam a – ma már sajnos néhai – főszerkesztő tollából: „Lehet, h[ogy] tkp. a *nyírel* szó van benne, de legvalószínűbb a szókeveredés. Így marad, annál is inkább, mert 2 út[alás]t is érintene a változtatás.” Ti. az *eleje* és a *feslik* szócikkekről van szó. Az már sajnos örök rejtély marad, hogy Lőrinczy Éva mely szavak keveredésére gondolhatott.

12. A szlovákiai Nagyölved magyar nyelvjárásában

ószia

a 'gabona közt termő, zabhoz hasonló gyomnövény' neve; itt jegyzték fel *ószias* 'olyan <gabona>, amely között ószia nevű gyomnövény terem' melléknévi származékát is (ÜMTsz. 4: 216 *ószia*, ill. *ószias* a.).

Nem kétséges szerintem, hogy címszavunk a szlovák 'zab' jelentésű *ovos* nyelvjárási *ovsiha* 'héla-zab, vadzab (Avena fatua)' (Hvozdzik 801) kicsinyítő képzős származékának átvétele; vele azonos értelműek az ukrán *vivsjuha*, az orosz *ovsjug* és a szerbhorvát *ovsika* nyelvjárási szavak is; mindezek alapszava az összláv **ovsib* 'zab' (Machek: EtSlC² 423–4 *oves* a.). A nagyölvedi *ószia* etimológiailag összetartozik a 'kalászos virágzatú pázsitfű; Lolium' jelentésű régi (1567) *wadocz* és nyelvjárási *vadóc* összetett szavunk *óc* (< ósz) 'zab' utótagjával, valamint a kihalt *ósz* 'ua.' főnevünkkel (Mokány 1997: 130). – A szlovák *ovsiha* szóalak azt a valószínű feltevést sugallja, hogy a Nagyölved nyelvjárásban meghonosodott mai (magánhangzóközi *h > j* változáson átesett) *ószia* [ejtsd: *ószija* vagy *ószí'a*] változatnak az átvétel idejében **ószia*-féle előzménye lehetett.

13. A nyelvjárási

szərbáll

'szörpöl, szürcsöl' (evés vagy ivás közben) (SzamSz. 2: 345. *szərbál* a.) igét A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a hangutánzó eredetű *szörpöl* '<folyadékot> összeszorított ajka és fogai között, sziszegő, ill. szörtyögő hangot adva apránként felszív' ige (egyik) alakváltozatának tekinti (TESz. 3: 797). Megemlítendő, hogy majd negyven évvel korábbi adatunk is van rá Beregszász (Kárpátalja) nyelvjárásából: *szərbál* 'iszik', illetőleg *be-szərbál* 'megiszik' [pontosabban: 'sok szeszes italt megiszik'] ebben a mondatban: *Ėn is be vótam állítva rendesen, mer még többet beszərbáltunk* (MTsz. 2: 542).

Címszavunkat a ruszinból származtatom; l. a kárpátaljai ruszin *serbati* 'kanalazni, híg ételt enni, szürcsölni' (Csopei 1883: 360), máramarosi ruszin *cépřamu* 'ua.'

(Bevka 117), ukrán *сербати* 'levest (szürcsölve) kanalmaz' ebben a mondatban: *Усядь, брате, на лавочку, сербай добру поливочку* [Úlj le, testvérem, a lócára, s kanalizd a jó leveskét] ~ *сьорбати* 'ua.': *Сьорбай йушку, на дні рибка єсть* [Kanalazd a halleveskét, halacska van az alján] (Hrinčenko 3: 283 *пóливка* a., ill. 4: 238 *сьорбати* a.) és még a máramarosi ruszin 'levesfélék, amelyeket kanállal szoktak enni' jelentésű *цёрбанка* -i névszói származékot (Bevka 117). Az ukrán *сербати* ~ *сьорбати*, orosz *сербсти* ~ *сёрбать*, fehérorosz *сербацц*, óorosz *сербати*, ószláv *срѣбати*, bolgár *сѣрбам* stb.: 'хлебать [szürcsöl, hörpöl (ételt, folyadékot)]' ősi hangutánzó szó (Fasmer 3: 604). Eredetmagyarázatomat a magyar szó nyelvjárási helye, írásos forrásai is megerősítik.

14. Debrecenben *keresztzóp*-nak nevezik 'a taliga két rúdját összekötő lécs'-et (ÚMTsz. 3: 230). – Ennek az összetételnek

szóp

utótagja minden bizonnyal az ukrán *слуп* 'oszlop' (Hrinčenko 4: 153) átvétele; l. még: ócseh *stlup*, *slup*, N. *sloup*; lengyel, a-szorb *slup* 'oszlop' szavakat; mindezek a szláv *stъlpъ* 'oszlop' fejleményei (TESz., EWUng.). Így tehát végső soron azonos eredetű egy szláv *stl-* szókezdő előzményű *oszlop* és *cölöp* szavunkkal. – A debreceni *szóp* változat úgy jöhetett létre, hogy a **szlup* torlódó mássalhangzói közül kiesett az *l* (vö. *glória* > N. *gória*), majd ezt követte az *u* > **ú* > *ó* vagy esetleg *u* > **o* > *ó* hangváltás.

15. A Kapnikbánya és vidéke

tárnica 'erdőbeli fűtermő tér'

(MTsz. 2: 666) főnevét Bakos Ferenc a „vitatott eredetű” román *târniță* 'nyereg, hegy-nyereg' átvételének tartja, ám megjegyzi, hogy „esetleg egy régebbi magyar *tárinca* 'nyereg' (1647: MNy. 3: 38) került át a románba. – A tárgyalt hapax mindenképpen a románból való. – Blédy 87” (Bakos 311). A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai is a *tárnica*-val kapcsolatban a román *târniță* 'teherhordó nyereg; nyereg; hegynyereg' átvétele mellett tette le a garast, azzal a kiegészítéssel, hogy „Kniezsa szláv eredetűnek tartja a [*tárnica*] szót (SzJsz. I: 520), a [román]t pedig a m-ből származtatja (vö. még Tiktin). Tamásnál (UngEIRum.) semmi nyoma annak, hogy ez a feltételezés valószínű volna” (MNyJRKölcs. 375–6).

Az alábbi adatok szerintem viszont azt valószínűsítik, hogy a címbeli magyar nyelvjárási szó egy feltehető szláv, pontosabban: kárpátukrán (ruszin) **travnyc* 'a fűves terület, kaszálló' nőnemű főnévnek az átvétele. Noha ilyen nőnemű szó sem az ukránból, sem a többi szláv nyelvből nem mutatható ki, (egykori) meglétére utalnak a *trava* 'fű' alapszónak a szláv nyelvek többségében meglevő *-nik* képzős hímnemű származékai; l. például: ruszin *травник* 'fűves hely; fűveskert' (Csopei 396), ukrán *травник* 'место, поросшее травой' [fűves terület] (Hrinčenko 4: 278.), lengyel *trawnik* 'газон' [gyep, pázsit] (Rozvadovszkaja 637), orosz *травник* 'хороший луг; травное место, среди безтравья; низменное или сыроватое место, где трава, и в засуху, растет лучше' [jó minőségű rét; fűvel benőtt rész kopár földterület közepén; alacsonyabb fekvésű vagy vizenyős hely, ahol szárazság idején is kiadósabb a fűtermés] (Dal² 1956, 4: 424 *травá* a.), cseh *trávník* 'místo porostle travou' [fűvel benőtt hely] (SÍJazČ. 1535 *trávní* a.) és a szerbhorvát *трáвник* l. 'поле, засеянное травой'

[füvesített földterület], 2. 'лужайка; место, заросшее травой; газон' [rét; fűvel benőtt hely; gye] (Tolsztoj 948).

16. Az 'enciánfélék családja | encián' jelentésű

tárnics

növénytani szakszó ismeretlen eredetű (TESz. 3: 856; – az EWUng. nem foglalkozik vele). Megjelenésével, illetőleg származásával kapcsolatban Mollay Erzsébet a következőket derítette ki: „Diószegi és Fazekas tették meg [a Genitiana nemzetség nevének] a MFüv.-ben, innen terjedt aztán el. A MFüv.-nél korábbi adatot nem ismer rá a TESz. mást, mint: »1803.: Speerenstich: „tarnitska” (MÁRTON Speerenstich a.)«” (Mollay: Dolg. 45). Miután tüzetesen elemezte Rapaics Rajmund etimológiáját, arra a feltétlenül helyes megállapításra jut, hogy egy szerbhórvát *trnci* 'borzadás, rettegés' szóból a magyar *tárnics* nem származtatható (Mollay, uo. 46). Megvallja: a *tárnics* névnek mind eredetére, mind motivációjára nem sikerült fényt derítenie, ettől függetlenül mégis nagy valószínűséggel megállapíthatók azok az – alábbiakban részletesen kifejtett – asszociációs tények, amelyek hatására a népetimológia a saját vonzáskörébe vonta e növénynevet:

„Van ugyan két olyan tulajdonsága is a tárnicsoknak – írja Mollay –, amely a *tár* igét asszociálja, mindez azonban még nem elegendő a[z eredet]magyarázathoz. Az egyik: »A tárnicsok szép virága nemcsak színeivel gyönyörködtet, hanem *nyílásával* és *záródásával* [én emeltem ki; M. S.] is érdekes. A tárnicsok virágcimpáinak mozgását hőmérsékleti változások okozzák...« (Rapaics: Természet 1937: 151). A másik: »A tárnicsgyökér vizes kivonata állás után megkocsonyosodik a benne levő pektin miatt. Ugyancsak ez okozza – a nedvesség hatására – a gyökér lassú felduzzadását, azért is használták régebben a Laminaria helyett duzzadó pálcikának ... a test és sebek üregeinek *tágítására* [én emeltem ki; M. S.] (MagyGyógyn. 216.)«. Mindenesetre szép hangzású név – véli a szerző –; a nyelvérzék a *tár* (tárul, nyílik) igével asszociálja, az élénk -cs szóvég is »növényneves hangzású« (l. pipacs, kikerics)” (Mollay, uo. 46).

A *tárnicska* szót a cseh nyelv sajátjának tartom: a *Kígyó-fű* ↔ *kígyótárnics* 'Gentiana crusiata', illetőleg *kornisfű* ↔ *kornis tarnics* 'Gentiana Pneumnanthe' (CzF. *kornis* a.) társnevek ugyanis azt sugallják, hogy a régebbi *tárnicska* a cseh *travníčka* 'füvecske' (SIJazČ. 1535 *trávní* a.) *t u d a t o s* átvétele. – Márton József lehetett szerintem az, aki „szókönyv”-ének 1803-ban kiadott Német–magyar részében a cseh *travníčka* 'füvecske' főnevet elsőként alkalmazta *tárnicska* (olv. *tárnicska*) alakban a 'Speerenstich' növény megnevezésére, hogy majd néhány évvel később ezt a szót, illetőleg ennek *tárnics*-csá rövidített változatát Diószegi és Fazekas is megtegye a Genitiana nemzetség nevének. – Nem zárható ki viszont annak a feltevése, hogy *tár*, *tárul* igével kapcsolatos fennebb ismertetett asszociációs tények befolyásolhatták az említett tudósokat abban, hogy a cseh *travníčka* szóra essen a választásuk, s ezt *tárnicská*-vá, illetőleg *tárnics*-csá értelmesítsék.

17.

tátorján 'szélvész, orkán'

Az ótörök eredetű (EWUng. 1490.) *tátorján* :> *tátorján-gyűkér* (Csongrád megye Szegvár) névszónak a 'Crambe tataria' növénynév jelentésén kívül nyelvjárásainkban ismert még 'szélvész, orkán' értelmezése is (MTSz. 2: 674); az említett szófejtő szótá-

runk szerint e metonimikusnak nevezett jelentésváltozás úgy keletkezhetett, hogy a tátorján nedves leveleit a szélvész elragadja, elhordja.

A *tátorján* (Kecskemét) <: *tátorján-szél* (Hódmezővásárhely) 'szélvész, orkán' jelentésének létrejöttét – véleményem szerint – elődje, a *tátos-szél* (Kiskunhalas: MTSz. 2: 644 *táltos* a.) lexikai-szerkezeti szinonimája indukálta: a *tátorján-szél* összetétel jelzői szerepű előtagját tudniillik a nyelvérvék a *tátos* 'garabonciás' szóval hozta kapcsolatba, s ezt az azonosítást a nép így fogalmazta meg: *A tátos [= 'garabonciás diák'; – M.S.] ott járt, azért vannak most azok a tátorjánszelek* (Csongrád m. Mindszent: uo.); E népetimológia szülte denotatív ekvivalencia, azaz *tátos-szél* → *tátorján-szél* azért jöhetett létre, mert a garabonciás diák – a hozzá fűződő hiedelemkör egyik fontos motívuma szerint – azoknak, akik nem adnak neki tejet vagy nem hallgatnak rá, büntetésül „vihart, jégverést okoz” (MNL. 5: 264–5). — E változást így ábrázolom:

tátos szél 'szélvész, orkán' → *tátorján-szél* 'ua.' [← *tátos* 'szélvést okozó garabonciás diák'] → *tátorján* 'szélvész, orkán' (vö. a *tátorján* 'Crambe tataria' homonimájával)

18. Az 1493 körül felbukkanó

weztegh

(olv. *veszteg*) határozószónak – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában idézett „ees kywonny *weztegh* fekwet koporfobol” (FestK. 146: TESz. 3: 1129) mondattörredék alapján megállapított – jelentése: 'élettelenül, mozdulatlanul'. A teljes szövegkörnyezet azonban e szónak – az én értelmezésem szerint – inkább 'tetszhalottként' tartalmi mozzanatát helyezi előtérbe. Íme a teljes mondat (FestK. 373.):

„Oth lakozýk een megh walthom ký hatalmas poklokból ký zaggaþný Es megh hywevlth tagokban lelketh be ewttený ees ký-wonny *weztegh* fekwet (l. a R. és N. *fekő, fekü* 'fekvő' melléknévi igenevet: TESz. 1: 868 *fekszik* a.) koporsoból”.

Az összetett mondat egykori megfogalmazója – kifejtve – ezt a hitéből fakadó meggyőződést hagyományozta ránk, kései olvasóira:

'Ott (ti. a mennyben) lakozik az én Megváltóm, akinek hatalmában áll, hogy (az elhunyt lelkét) a poklokból erőnek erejével kiragadja, kiszaggassa, és a kihűlt testébe *lelkét vissza-belehelyezze*, és a *tetszhalottként* fekvőt (ti. miután felkeltette) a koporsó fogságából kiszabadítsa'.

Tárgyalt szavunkat a TESz. (i. h.) a vitatott eredetűek közé sorolja; úgy véli, hogy (1) felfogható megszilárdult ragos alakulatként, mint a *vész*, *veszik* igéből -t nomenképzővel létrejött főnévnek -ig, -ég határozóragos formája, avagy (2) úgy is, hogy egy szláv *въсѣ тихѣ* 'egész csendes(en)' szókapcsolat (vö. horvát R. *vefz tih, vafz tih* 'ua.') átvétele. Első esetben azonos felépítésű lehet az *éltig, fogytig, holtig, untig, váltig* szavakéival, s jelentéstapadással önállósulhatott **vesztig hallgat*, **vesztig tagad* típusú szókapcsolatokból. „Ennek a magyarázatnak ellene szól – írja a TESz. –, hogy a *vesztig* forma csupán kései [1718-ból származó] szótári adatként kerül elő [...], a terminativusi jelentés nem mutatható ki, s hogy a szóval nem alakultak olyan féle szintagmatikus kapcsolatok, amelyek az említett -t képzős és -ig ragos kifejezések esetében jellemzőek”. – A második (Hadrovics Lászlótól származó) magyarázat gyengéjét a TESz. abban látja, hogy a horvát R. *vefz tih, vaf tih* szókapcsolat a magyar szó

megjelenéséhez képest az átadó déli szláv nyelvekben viszonylag későn mutatható ki. A történeti-etimológiai szótárunk végkövetkeztetése: a *veszteg* származásának kérdése egyelőre nem dönthető el; s ebből kifolyólag az sem világos, hogy a szavunk eredeti szófaja határozószói-e, avagy melléknévi, és így az sem, hogy a hallgatás vagy a mozdulatlanság tartalmi mozzanata lehetett-e korábbi. – Hadrovics László nem fogadja el szófejtése fent indokolt elutasítását; legfontosabb ellenérve: a szócikkeiben [NytudÉrt. 88: 73–7 és MNy. 1998: 69–70] „felsorakoztatott adatok eléggé bizonyítják, hogy a *ves*, *vas* (későbbi hangátvétellel *sav*) névmásnak és egy melléknévnek kapcsolata állandóan használt szerkezet volt, és így a *ves tih* meglétét is sokkal korábbi időre tehetjük fel, mint amilyen korból erre példát sikerült találnom” (MNy. 1998: 70).

Aligha kétséges ugyanakkor, hogy a fent idéztem 15. század végi mondatban a „*weztegh fekwet*” szókapcsolat jelzőjének szófaja határozószó, és mint olyan (úgy vélem), a *vész*, *veszik* ige tövéből jöhetett létre *-t* műveltető, valamint *-eg* deverbális nomenképzővel; így tehát az alábbi szóképzési sorba épül be:

zúg :> *zúgat* :> *zugatag*,
leng :> *lenget* :> *lengeteg*,
reng :> *renget* :> *rengeteg*,
hall :> *hallgat* :> *hallgatag*,
súg :> *súgat* :> *sugatag*,

valamint:

vész :> (R. *veszet* ~) *veszt* :> *veszteg*

Magyarázatom mellett szólhat a következő, főként a bogarak világából jól ismert jelenség, hogy erős ingerre hirtelen bekövetkező megdermedés – *k a t a p l e x i a* – áll be a testükben; „alkalmazója” tudniillik azzal hárítja el a veszélyt, úgy védi életét, hogy mintegy *tetszhalottá* válik és ez az úgymond *veszteg fekvő állapot* mindaddig fennmarad, ameddig a (vélt) halálos veszedelem el nem múlik. – Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliájának Újtestamentumából vett alábbi példánk arra is rámutat, hogy előre nem sejtett súlyos lelki(-testi) megrázkódtatás (ijedtség, félelem stb.) emberekben is előidézhet ilyen (*t e t s z*) *h a l o t t s z e r ű* – *veszteg* – állapotot:

1590: „Az őrizőc pedig az nagy félelemnek miatta, meg rőttenének, és *ollyanoc lőnec mint az holtac*” (Máté 28, 4).

Ezt a különös állapotot más – magyar és idegen nyelvű – bibliafordítások régen szintűgy *hasonlító mellékmondatokkal* fejezték ki; vö. például:

1466: „Ő felemtől [ti. az angyal (meg)látása keltette félelemtől] megyettec az őrizőc es *lőttenec mikent holtac*” (MünchK. 70: NySz. *ijed* a.);

1516–1519: „Űneki kediglen félelméért megrettenének az őrizők, és *olyanok lének, ha megholtanak vóna*” (JordK. 28. capitulum, 131).

„Устрашившись его, стерегущие пришли въ трепеть, и стали, какъ мертвые” [= 'Megrettenvén tőle, az őrzőket félelem kerítette hatalmába, és *olyanokká váltak, mint a halottak*'] (Matfej 28, 4) — *Megjegyzés*: A *tetszhalott* 1836-ban német mintára alkotott nyelvújítási tükörszó (TESz. *tetszhalál* a.); előtagját a népi észjárás itt-ott *tett*-re (vö. *tettet* 'színlél', R. *tetik* 'valamilyennek látszik': TESz. *tetszik*, *tettet* a.) „javította” vagy *cēt*-re értelmesítette (vö. *cet* 'bálna'; ti. Jónás próféta ennek a tengeri emlősnek a gyomrában lakozott mintegy színlelt halottként három nap és három éjjel).

Megállapíthatjuk tehát: a különböző bibliákból idéztem mondatokban leírt azonos eseményt, vagyis azt az ésszel felfoghatatlan látványt, ahogy egy ember formájú, villámló tekintetű (tehát közletről észlelt), vakító hófehérségű szárnyas lény az égből alászáll, majd földindulásszerű robajjal elhengeríti-görgeti a Jézus sírkamrájának bejáratát elzáró hatalmas követ, az *örökben olyan félelemmel párosult közvetlen életvesze-delem-érzetet idézett elő, amelynek fenyegető – sokkos – hatására a halál lát-szatát keltő – tetszhalottszerű – állapotba kerültek.*

JELMAGYARÁZAT

→ = népetimológiás változat(ok)

⇐ = népetimológiás változást indukáló szó- és/vagy jelentés(változat)

HIVATKOZÁSOK

Bakos = Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest, Akadémiai.

Bevka = Бевка, Олекса 2004: *Словник—пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощького комітату* = *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 15. Nyíregyháza, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1864: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.

Csopei 360. = Csopei László 1883: *Rutén-magyar szótár*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

Dal² 1955 = Даль, Владимир: *Толковый словарь живого великорусского языка*. (Набрано и напечатано со 2. изд. 1880–1882 гг.) I–IV, Москва, 1955. [Új le-nyomat: 1956], ГИИНС.

[Első] I. OK. = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztá-lyának Közleményei*. Folyóirat. Budapest, I. (1951) –.

ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.

EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*, Budapest, MTA.

EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.

Fasmer = Макс, Фасмер 1964. *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева I–IV*, Москва, Издательство «Прогресс».

FestK. = N. Abaffy Csilla 1996: *Festetics-kódex. A nyelvelmélet hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* = *Régi magyar kódexek* 20. Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság

- Hantos 1943 = Hantos Gyula: *Kétvízközi majorok*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T. Erdélyi Tudományos Intézet.
- Hrinčenko = Гринченко, Б. Д.: *Словарь української мови I–IV*, (Надруковано з видання 1907–1909 pp. фотомеханічним способом. Київ, 1958).
- Hvozdzik = Hvozdzik János szerk. 1937: *Szlovák—magyar és magyar—szlovák részletes szótár. Szlovák—magyar rész I*, Praha–Prešov, Saját kiadásban.
- Jeltár = Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*, 1997, H. n., Helikon Kiadó.
- KalTszók = Gálffy Mózes–Márton Gyula: *Tájszók Kalotaszegről és környékéről* = Studii de lexicologie Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj, 1965.
- Kertész: Szok. = Kertész Manó 1922: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T. Kiadása.
- KuTsz. = Silling István: *Kupuszinai tájszótár*, Újvidék, 1992, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- Machek: EtSlČ² = Machek, Václav 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*, Druhé, opravené a doplněné vydání, Praha, 1968.
- Matfej = *Евангеліе отъ Матфея* = *Господа нашего Ісуса Христа Новый завітъ*. 1927. Берлін, Изданіе британскаго и иностраннаго библейскаго общества.
- Mokány 1995 = Mokány Sándor: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód* = *Hungarológia* 8, Budapest, Quality Sign, 3–108.
- Mokány 1997 = Mokány Sándor: *Szó- és szólásmagyarázatok* = Büky László szerk.: *Nyíri Antal kilencvenéves*, Szeged.
- MoldCsNyA. = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–III*. = *A magyar nyelvtudományi társaság kiadványai* 193, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Akaprint.
- MihTsz. = Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár* = *Nyelvtudományi Értekezések* 103, Budapest.
- Móllay: Növ. = Móllay Erzsébet 1983: *Növénynevek Melius Herbáriumában* = *Magyar Névtani Dolgozatok* 44, Budapest.
- MNL. = Ortutay Gyula főszerk. 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon I–V*, Budapest, Akadémiai.
- MNy. = *Magyar Nyelv*. Folyóirat. Budapest, II. (1905) –.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- MNyjRKölcs. = Márton Gyula–Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.
- TNyt. = Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II./1*. Budapest, 1992, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- NéprNytd. = *Néprajz és nyelvtudomány*. Folyóirat. Szeged, I. (1957) –.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simönyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- NytdÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések*. Sorozat. Budapest. II. (1953) –.
- Rozvadovszkaja = Розвадовская, М. Ф. 1958: *Польско-русский словарь*. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

- SIJazČ. = Pavel Váša–František Trávníček 1946: *Slovník jazyka českého*, Třetí, přepracované a doplněné vydání, Praha, Fr. Borový.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Szimtár = Pál József–Újvári Edit szerk. 1997: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Budapest, Balassi Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Bukarest, I. (1975) –, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Tolsztoj = Толстой, И. И. 1957: *Сербско-хорватско-русский словарь*. Москва, ГИНС.
- TorSzj. = Nemes Zoltánné–Gálffy Mózes–Márton Gyula 1974: *Torjai szójegyzék*, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk.: *Új magyar tájszótár*, Budapest, I. (1979) –, Akadémiai.

(VOLKS)ETYMOLOGIEN

SÁNDOR MOKÁNY

In seinem Aufsatz untersucht der Verfasser u. a. die Herkunft, die volksetymologische und etymologische Umgestaltung, Umstrukturierung von hauptsächlich ungarischen Dialektwörtern, Wortkonstruktionen und stehenden Wendungen. Der Artikel enthält ausführliche etymologische Ausführungen zu den einzelnen Wörtern bzw. Wendungen.

AZ -ÉRT HATÁROZÓRAG KÉTARCÚSÁGA AZ ÍROTT ÉS BESZÉLT NYELVVÁLTOZATOKBAN

NÉMETH MIKLÓS

Az -ért határozórag a felületes szemlélő számára olyan morfémanak tűnhet, amely a változatok, normativitás szempontjából nem vet föl semmiféle problémát, a nyelvhasználót pedig nem taszítja bizonytalanságba. Ha a magyar nyelvű szakirodalomnak a korábbi nyelvallapotok írott nyelvét tárgyaló munkáihoz fordulunk segítségért, azt tapasztalhatjuk, hogy a rag egyáltalán nem kap helyet a nyelvjárástörténetből sarjadjó, a nyelvi egységesülés vizsgálatát célzó kutatásokban (Abaffy 1965, Bárczi 1963, Benkő 1960, Deme 1959, Papp 1961). A nyelvjárás, írott nyelv és normativitás viszonyrendszerét tárgyaló munkák mellett – Szathmári (1968) tanúbizonysága szerint – nem tüntetik ki figyelmükkel a XVI–XVII. század nyelvtanírói sem (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János). Ez az elhanyagoltság azt mutathatja, hogy a nyelvtanírók a rag használatában nem érzékelték feszültséget a formálódó írott nyelvi norma, illetőleg a nyelvjárási és beszélt nyelvi változatok között. Persze figyelembe kell vennünk, hogy ők alapvetően az írott nyelv normájának kimunkálásán fáradoztak, és hogy ebben legfőképpen korábbi időszakok írott forrásaira támaszkodhattak, márpedig az írott nyelvben valóban nem túl nagy a változatosság a rag használatában (ennek adatait a későbbiekben az ómagyar kortól fogván át kell tekintenünk).

Hogy a rag használata körül mégis van némi bizonytalanság, azt a nyelvművelő szakirodalom bizonyos megállapításai érzékeltetik. Ezek arról tanúskodnak, hogy a nyelvművelők figyelmét igenis magára vonta a rag beszélt nyelvi alakgazdagsága és a változatok mögött föltételezett értékhierarchia. A Grétsy–Kemény (1996) által szerkesztett nyelvművelő munka két ragváltozatot föltételez, és szigorú ítéletet alkot: „[...] a rag -t hangja a biz-nép. beszédben általában elmarad: *dohányér' ment a bótba; Küld-jetek Zsuzsikáér' azér' mondom;* stb. A művelt beszédben és írásban azonban kötelező az -ért alak.” Szemléleti érdekesség, hogy e munka példamondatainak egyikében rögtön összekapcsolja a rag redukált ejtését egy másik megbélyegzett fonetikai jelenséggel, az azonszótagú -l kiesésével (*bolt* > *bót*) – így teremtvén meg a nyelvi couleur locale-t. A nyelvművelő irodalom korábbi összegzése (Grétsy–Kovalovszky 1980: 560) a ragnak nem két, hanem három változatát ismeri: „A rag végén levő *t* a kiejtésben gyakran elsikkad; ez a kevésbé választékos köznapi beszédben nem is nagy hiba. Bár írásban nem hagyhatjuk el, költőink verstani okok miatt élnek néha ezzel a szabadsággal [...]. A ragnak -é alakra rövidült változata azonban már a közvetlen stílusú társalgásban is feltűnően pongyola, ill. népies ízű. Tehát *azért, miért* stb. helyett művelt beszédben nem mondhatjuk ezt: *azé, mié (mé)*.” A legutóbbi időben Lanstyák (2003) hivatkozik Jakab (1983: 110) írására mint a preskriptív szemlélet egyik megtestesülésére az *ingyen ~ ingyért ~ ingyér* váltakozás kapcsán.

A nyelv-művelő munkákból kiviláglik, hogy a beszélt nyelvben legalább három fő változatban él a határozórag – ha nem veszünk tudomást a redukált ejtésű beszédhangokról és az általuk előállítható fonetikai variánsokról: *-ért*, *-ér*, *-é*. Ezeket a beszélt nyelvi változatokat a preskriptív szemlélet alapján úgy lehet szociokulturális hierarchiába rendezni, hogy a rag végén lévő mássalhangzó redukálódása a művelt köznyelvben nem engedhető meg, és mennél erőteljesebb a törlési művelet a rag végén, annál alacsonyabb presztízssűnek tarthatjuk a változatot – és így magát az általa képviselt nyelvréteget. Igen jó volna, ha az egyes ragváltozatok nyelvhasználói megítélésével, a változatokhoz fűződő attitűdökkel kapcsolatban pontos adatokkal rendelkeznének egy idevágó kvantitatív vizsgálat alapján, ez azonban sajnos nem áll rendelkezésünkre – az általam ismert egyetlen magyar „ügyzővizsgálat” (Sándor–Langman–Pléh 1998) sem célozta e jelenség megítélésének feltárását. Attitűdvizsgálat hiányában tehát kénytelenek vagyunk a nyelv-művelők értéktételeire és saját tapasztalatainkra támaszkodni a jelenség szociokulturális rétegzettségét érintően. Kétségtelen érdeme a nyelv-művelő szakirodalmi munkáknak, hogy a ragban jelentkező váltakozást, a beszélt nyelvben élő változatokat feltárták. További kutatásainknak arra kell választ adniuk, hogy van-e valamilyen szabályos nyelvföldrajzi megoszlás a határozórag magyar nyelvterületi adataiban, avagy a ragváltozatok nyelvjáráshatároktól független szóródást mutatnak, és a jelenséghatárok inkább a szociokulturális változatokat választják el egymástól.

E kérdés megválaszolásában legfőbb támpontunk a Magyar nyelvjárások atlasza lehet, amelynek az *-ért* ragra vonatkozó lapjaira Lanstyák (2003) is utal 4. számú lábjegyzetében (ugyanezen térképlapokra magam is hivatkoztam doktori értekezésemben: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*, Szeged 2001, kézirat). Az MNyA. az 1055. (*fáért*) és 1129. (*pénzért*) lapon az *-ért* rag nyelvjárási megvalósulásait tekinti át. A két térképlap tanulmányozása figyelemreméltó eredményekkel jár, hiszen a két lapon azt figyelhetjük meg, hogy az *r* utáni *-t* szinte egyáltalán nem jelenik meg a magyar nyelvjárásoknak a gyűjtők által feltárt beszélt változataiban. A térképlapok csupán a peremnyelvjárások némelyikében mutatják a szóvégen található *-t* szórványos ejtését: a Mura vidékén és Kelet-Erdélyben – ám ezekben a nyelvváltozatokban a *-t* megmaradása együtt jár az azt megelőző *-r* kiesésével. A magyar nyelvjárások jelenségeit tárgyaló más munkák szerint sem marad meg a ragvégi *-rt* hangkapcsolat, erre utal Imre (1971: 267). Mire következtethetünk a fenti nyelvjárási adatokból? A magyar nyelvjárások nem különböznek egymástól jelentősen abban, hogy az *-ért* rag milyen formában valósul meg bennük, és nincsen olyan magyar nyelvjáróterület, ahol a beszélők ejtenék a morféma végén az *-rt* hangkapcsolatot. A rag különféle megvalósulásai tehát nem az egyes dialektusokat választják el egymástól, hanem a magyar nyelv beszélt és írott változatait. Úgy tűnik, van egy olyan, a nyelvjárások fölé rétegződő (és voltaképpen azoktól független) nyelvváltozat, amely elvárja a „művelt beszélőtől” a ragnak az írásképre emlékeztető ejtését, és amely különböző mértékben bár, de megőrzögi az ettől eltérő ejtismódokat.

További kérdés, hogy az írott és talán részben a beszélt nyelv történeti adatai mit képesek megmutatni a rag múltjából, egyáltalán mióta igazolható a váltakozás ténye, és minek köszönhető a viszonylag jelentős alakgazdagság. És a legizgalmasabb kérdés: ha a nyelvjárások a XX. század derekán (az MNyA. gyűjtőmunkálatai idején) nem ismerik a ragnak olyan változatát, amely a beszélt nyelvben az *-rt* szekvenciára végződnek, akkor minek köszönhető, hogy a kodifikált presztízsváltozatban ez a meg-

oldás vált kívánatossá? És egyáltalán hogyan, hol maradhatott fenn ez a változat, ha a beszédben nem?

Balassa–Simonyi (1895: 700–1) a rag tárgyalása során megállapítja, hogy annak ejtésében nagy gyakorisággal elmarad a morfémaazáró *-t*. Sok különböző nyelvjárási adatának közös sajátossága a *-t* törlése vagy ennek megmaradása esetén az előtte álló *-r* törlése. Kódexirodalmunkból hozott példái nem mutatják a rag végi *-t* törlését. Klemm (1928: 173–4) a rag történeti kérdéseinek tárgyalása során nem érinti a különböző változatok kérdéskörét. Igen jó áttekintést ad a kései ómagyar kori helyzetről Korompay (1992). Az általa tárgyalt kései ómagyar kori jelenségek között külön pontban jelenik meg a ragvégi mássalhangzó eltűnése, amelyet a ragok rövidülési jelenségei közé sorol. Véleménye szerint ezek a ragokat érintő rövidülések ekkor, a kései ómagyarban indulnak meg. A rövidülésben leginkább érintett ragzáró elem az *-l*, amely sok ablativusi irányú határozóragnak záró eleme. Csak kivételes esetekre korlátozza ugyanakkor a rag végi *-t* elmaradását pl. az *-ért* határozóragban – bár erre is talál szórványos példát a kódexekben, pl. már a Jókai-kódex (69) *ayoytatoffager* szavát.

Korompay áttekintéséből arra következtethetünk, hogy a morféma végén már a kései ómagyar korban elkezdtek törölni a mássalhangzót, és hogy ez a jelenség az írott nyelvbe alig-alig tudott beszűrőnkedni – ezért találunk rá olyan kevés példát a hivatalos formális írásbeliséget képviselő kódexekben. Korompay (1992: 381) ugyanebben a munkában jó áttekintést ad a kései ómagyar kori névszóragok rendszeréről is. A ragok fonológiai felépítését tekintve sajátos típusba tartozik az *-ért* névutói eredetű határozórag is, hiszen nagyon ritka jelenség, hogy egy névszórag *-CC* szekvenciára végződjék. Az egyetlen másik hasonló végződésű rag az *-ént*, ez viszont előfordulási gyakoriságát tekintve rendkívül ritka ragnak számít, alig találni néhány előfordulását. Ezzel szemben az *-ért* „közepes gyakoriságú” minősítést kap Korompay (1992: 394) ismertetésében, hiszen többféle határozói tartalmat fejezhet ki.

Doktori munkámban nem terveztem külön vizsgálni a szóvégi *-rt* fonémaszekvencia megvalósulását az általam fölhasznált két forrásban: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvében (Bratinka–Szigeti 1991) és a kontrollforrásban (kiadatlan levéltári forrás: a Csongrád Megyei Levéltár IV. A.1018.d.2 jelzetű helyén akadtam rá a Szegedi Fenyítő Törvényszék iratanyagában, az 1740 és 1772 közötti időszak gyűjtődobozában), amely a városi írnokénál alacsonyabb írott nyelvi kompetenciájú lejegyzőhöz köthető. A két forrás azonban olyan mértékben eltért egymástól a szóvégi *-t* írott nyelvbeli jelölését tekintve, hogy ráirányították figyelmemet a szóvégi *-rt* hangkapcsolatra, amely legnagyobb gyakorisággal az *-ért* határozóragban fordult elő. Miután érzékeltem a két forrás nyelvhasználatának különbségét, elvégeztem a mennyiségi vizsgálatot is – kiemelve mindkét forrásból minden olyan szólófordulást, amely szóalakzáró *-rt* hangkapcsolatot tartalmaz. A jelenség érdekes módon valósul meg a két forrásban: a magasabb írott nyelvi kompetenciájú városi tanácsi írnokok szövegeiben egyetlen egyszer nem marad el a szóvégi *-rt* hangkapcsolat pontos jelölése (kb. kétszáz előfordulásban), míg a büntető törvényszéki irat kevésbé iskolázott fogalmazójának írásgyakorlata ingadozásokat mutat (ez utóbbi forrás egy kézhez köthető). Ezeket az ingadozásokat az alábbi táblázatban foglalom össze.

A szóvégi *-t* törlése az *-rt* hangkapcsolatban a kontrollforrás anyagában (n=51)

	Esetszám az <i>-ért</i> ragban	% az <i>-ért</i> ragban	Esetszám egyéb pozícióban	% egyéb pozíció- ban	Sorösszeg
Törlődik a <i>-t</i>	7	21	15	83	22
Nem törlődik a <i>-t</i>	26	79	3	17	29
Oszlopösszeg	33	100	18	100	51

Az ide tartozó adatok közül elsőként a törlésre utaló adatokat mutatom be. Az *-ért* ragban: *egy dögér, árjárér, lovakker, szeretetier, tehenér, borrar, gatyajer*. A *-t* törlése más morfológiai helyzetben: *mingyar* (14-szer), *mér*. A *-t* megmarad az alábbi *-ért* ragos szóalakokban: *kiért* (16-szor, a hiátustöltő *j*-t néha jelöli), *borokert, borért, azzert* (6-szor), *lopasert, solgaiert*. Más morfológiai helyzetben megmaradó *-t*: *mert* (3-szor).

Mit mutatnak a táblázat alatt felsorolt adatok? Az *-ért* határozóragban az adatok 20%-ában törlődik a szóvégi zárhang, ez a sajátosság a magasabb írott nyelvi norma nem következetes alkalmazására és a beszélt nyelvnek a lejegyzőt befolyásoló hatására utal. Előbbi jól illusztrálja a magisztrátusi jegyzőkönyvnek az a sajátossága, hogy egyetlen adatot sem találunk a szóvégi *-t*-törlés jelenségére a presztízsváltozatban, a megállapítás második felét pedig jól alátámasztják a mai táj- és beszélt nyelvi változatok. A büntető törvényszéki forrás lejegyzője rendkívül következetesen elhagyja a *mindjárt* szó *t*-jét, hiszen mind a tizennégy előfordulása ezt mutatja. Ugyanilyen következetesség érvényesül a *kiért* (16) és az *azért* (6) szóalakokban, csak éppen a másik irányba lendül a nyelvhasználat: minden esetben jelöli a szóvégi *t*-t az írnok. Nyelvhasználatában tehát föllelhető bizonyos fokú következetesség, amely a *mindjárt* szó esetében nyilvánvalóan megengedi a *t* kiesését, az *azért* és *kiért* szóalakokban pedig tiltja azt. Nem tudja ilyen következetesen érvényesíteni saját normáját az *-ért* rag többi előfordulásában – olyannyira nem, hogy ugyanazon szó *-ért* ragos alakját is kétféleképpen írja le: *borrer*, de *borért* és *borokert*. E ponton természetszerűleg vetődik fel az a kérdés, hogy nem befolyásolja-e a mondatfonetikai környezet az *-ért* rag *t*-jének írásban kimutatható jelölését, azaz nem attól függ-e a *-t* megléte vagy hiánya, hogy utána magán- illetőleg mássalhangzós szókezdet következik. Ha elfogadjuk, hogy a forrás lejegyzője erőteljesen a hangzó nyelv hatása alatt állt, akkor e tekintetben is lehet szerepe magának a beszédnek. Sajnos a *-t* elhagyását mutató adatok száma a kontrollforrásban oly kicsi (hét előfordulás a külön tárgyalt *kiért* és *azért* szóalakon kívül), hogy ebből nincs lehetőségünk statisztikai következtetéseket levonni, pusztán annyit állapíthatunk meg, hogy a hét esetből csak egyszer kezdődik magánhangzóval az *-ért* ragos határozót követő szó. Másfelől a határozórag *t*-jének írásban jelölt esetei között több olyat találunk, amelyek mássalhangzós szókezdet előtt mutatják a későbbi írott nyelvi normához közelítő *-t* végű formát. Összefoglalva a fentieket azt állapíthatjuk meg, hogy a fonetikai környezetnek a *-t* elhagyását befolyásoló szerepére ennyi adat felhasználásával nem derülhet fény.

Ha összevetjük a fenti képet az azonszótagú nem abszolút szóvégi likvida kiesésével, akkor meglehetősen érdekes megállapításra juthatunk a kontrollforrás nyelv-

használatával kapcsolatban. Összességében azt mutatják adataink, hogy a kontrollforrás lejegyzőjének írott nyelvi gyakorlata nagyobb teret enged a szóvégi *-t* törlésének, mint az azonszótagú *-l* kiesésének. Ugyanakkor kétségtelenül igazolható együttjárás van az inessivusi értékű *-ba/-be* ragok használata, az azonszótagú *-l* kiesése és a szóvégi *-t* törlése között, hiszen míg a kontrollforrás írott nyelvhasználatában ezek a beszélt nyelvben kétségtelenül egyeduralgó jelenségek számottevő arányban kimutathatók, addig a városi tanácsai jegyzőkönyvek kiművelt presztizsváltozatában alig vagy egyáltalán nem találunk ezek beszüremkedésére példát.

Ha tehát a fentebb fölített kérdésre válaszolni kívánunk, azt mondhatjuk, hogy a ragnak *-rt* fonémaszekvenciára végződő változatát a nyelvjárások, a beszélt nyelv aligha tarthatták fenn, mivel ebben a közegben természetes módon éltek a beszélők (talán már a kései ómagyar kortól fogva) a törlési lehetőséggel, amelyet a rag *-CC* végződése fölkinált. Ebben az esetben viszont nem gondolhatunk másra, mint az írott nyelvi tradícióra, amely hosszú évszázadokon keresztül megőrizte a ragzáró mássalhangzó-torlódást – talán annak ellenére, hogy ez egyetlen beszélt területi változatban sem volt meg fő változatként. Ebben az esetben az írott nyelv megőrzött egy etimologikus, ám az élőbeszédben természetes módon erodálódó fonémaszekvenciát, amely azután egy a területi változatoktól függetlenedett, az írott nyelvváltozatokhoz sok szempontból közel álló, normatívnak tekintett, kiművelt, lassan kodifikálódó nyelvváltozatban előírászerűvé vált. Az írott nyelvben aludta tehát Csipkerózsika-álmát a *-CC* szekvenciára végződő ragváltozat, és annak hatására emelheték csak be a műveltnek tekintett nyelvváltozatokba. A nyelvi változás, amely a vonatkozó ejtési norma lassú kodifikálódásával az élőbeszédben végbement, tulajdonképpen a szerves fejlődés, a spontán törlési folyamatok felfüggesztését, az írásképhez ragaszkodó ejtészváltozat visszaállítását jelentette. Olyan forma lett tehát kiejtési norma szerinti változat, amelyet egyetlen nyelvjáróterület beszélője sem favorizált. Egyedi eset-e ez?

Semmiképpen sem, hiszen más fonetikai váltakozások történeti tárgyalásakor is megfogalmazódott, hogy sokszor zavaró ellentmondás feszül a nyelvjárási és beszélt nyelvi forrásokból elének táruuló kép és a kodifikált normatív nyelvváltozatok által előírt és elfogadott alakváltozatok között. Ugyanezt a kettősséget tapasztalhattuk az inessivusi rag használatát illetően, amikor is több évszázados stabil váltakozásra utaltak a nyelvtörténeti adatok. Az inessivusi rag használatában a magyar nyelvjárások legalább olyan mértékben eltértek a művelt nyelvhasználattól, mint az *-ért* rag használatában, hiszen az MNyA. három vonatkozó térképlapjának tanúsága szerint nincs is olyan nyelvjárás, amely az inessivusi funkcióban ejtené a *-ban/-ben n*-jét. (Erről l. bővebben: Németh 2002.) Hasonló ellentmondás feszül a szó belseji *-l* kiesését illetően az „igényes köznyelv” és a magyar nyelv beszélt területi változatai között, pl a *nyolc* szavunk kiejtésében: alig találni olyan kutatópontot az MNyA. vonatkozó térképlapján (675.), amely az *-l* ejtésére utalna. (L. bővebben: Németh 2001.)

Az *-ért* határozórag kettős viselkedése az írott és beszélt nyelvben tehát igen jól illeszkedik az általam már tárgyalt Janus-arcú jelenségek sorába, és jó példával szolgál arra, hogy a *nem* spontán körülmények között lezajlott nyelvi változások, amelyeket nyelvi kodifikációs törekvésekhez köthetünk, esetenként rácafolhatnak arra a közhelyeszerű és általánosságban igaznak tartott megállapításra, hogy a nyelvi változások min-

den esetben a beszédből indulnak. Az *-ért*, az inessivusi értékű *-ban/-ben* és az azonszótagú *l*-ek is az írott nyelv által megőrzött alakváltozatok, amelyek kényszerűen pontos, majd hógynem betűjítő nyelvhasználati törekvések kodifikálódása révén kerültek vissza a beszélt nyelvváltozatokba.

HIVATKOZÁSOK

- Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai.
- Balassa József–Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan I–II*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve, in: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVIII.*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 95–199.
- Deme László 1959: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez = Nyelvtudományi Értekezések 20*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László–Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, Budapest, Auktor.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós főszerk.: 1980: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Jakab István 1983: *Nyelvünk és mi*, Bratislava, Madách.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II./1*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában, *Magyar Nyelvőr* 127, 370–87.
- Németh Miklós 2001a: Az *l* likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az *l* kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 41/2, 397–406.
- Németh Miklós 2001b: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék könyvtára.
- Németh Miklós 2002: Kései közép magyar kori adalékok egy állandósult váltakozáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írnoki nyelvben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*, Debrecen–Jyväskylä, 253–60.
- Sándor Klára–Juliet Langman–Pléh Csaba 1998: Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai, *Valóság* 1998/8, 29–40.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.

MIKLÓS NÉMETH

THE DOUBLE-FACED FEATURE OF THE ADVERBIAL SUFFIX *-ÉRT* IN WRITTEN AND SPOKEN LANGUAGE VARIANTS

Relying on language cultivation works and my own experience, it can be ascertained that the suffix *-ért* has at least three pronunciation variants (*-ért*, *-ér*, *-é*) in the spoken forms. These pronunciation variants can be prestige-ranked. It is also probable that the usage of the different variants is mainly determined by the speaker's sociocultural background and the language situation. However, it is surprising that according to the evidence of the maps of the MNyA, the pronunciation variant of the written form does not appear in any Hungarian dialect. So the *-ért* variant which in the spoken language of today is supposed to be used in formal situations is not due to the codification of some dialect form. Consequently the main breaking line is not between the dialects but between the written and spoken languages.

Reduction must have happened to the ending of the suffix earlier in each spoken language variant, while the written language has preserved the *-CC* phoneme-sequence which is very rare in the ending of adverbial suffixes. So it is presumable that the written-forme-based pronunciation is probably the reaction of the written language on the spoken language, which is not a spontaneous language change but it can be attached to certain codification activity, the elaboration of pronunciation norms. Unfortunately, we are unaware of the process of the codification itself, and the participants but it can be proved that the phenomenon, the reaction of the written language on the normative spoken variants, has occurred in case of other studied variables studied such as dropping of *-l* or the dropping of the *-n* in the inessive suffix *-ban/-ben*.

AZ ELIDEGENÍTHETŐ ÉS AZ ELIDEGENÍTHETETLEN BIRTOKLÁS KIFEJEZÉSMÓDJAIRÓL

SCHIRM ANITA

1. A dolgozat célkitűzései

Dolgozatom célja, hogy a nyelvészeti szakirodalomban eddig csupán említés szintjén és homályosan definiált elidegeníthetőség és elidegeníthetetlenség fogalmának teljesebb, morfológiai, szintaktikai és szemantikai leírását adjam, valamint, hogy bemutassam a magyar birtokos melléknévi összetételek (az *-ú/-ű*, *-jú/-jű* és az *-(V)s* képzős kifejezések) elidegeníthetőség szerinti megoszlását.

2. Az elidegeníthetőség és az elidegeníthetetlenség

2.1. Az elidegeníthetetlenség fogalma

Először magát az elidegeníthetetlenség fogalmát szeretném tisztázni. Kiefer Ferenc szerint „az *x* elidegeníthetetlen része *y*-nak kijelentés azt jelenti, hogy '*x* szükségszerűen *y*-hoz tartozik', az *x* nem elidegeníthetetlen része *y*-nak pedig azt, hogy '*x* nem tartozik szükségszerűen *y*-hoz'” (Kiefer 2000: 202). A *Péter anyja* és a *János barna szemű* kifejezések az első, a *Péter könyve*, és a *Jánosnak kék autója van* kifejezések pedig a második típusú viszonyt példázzák. Vagyis az elidegeníthetetlen tulajdonnál a birtok a birtokos szerves része, míg az elidegeníthető tulajdonnál nem szerves része. Az angolszász szakirodalom (Linguist List¹) az *alienable/inalienable* kifejezéseket használja a jelenségre, a német (Bussmann 1990: 68) pedig a *veräußerlich/nicht veräußerlich* terminusokat. A magyarban az *elidegeníthetetlen* szóval szinonim szavak a következők: *átruházhatatlan*, *elválaszthatatlan*, *velejáró*, *hozzátartozó*.² Kálmán Béla (1983: 194) a *szerves* – *szervetlen* fogalompárt javasolja a jelenség megnevezésére: a *szervest* az *elidegeníthetetlen*, a *szervetlent* pedig az *elidegeníthető* terminus helyett; Pete (1998: 56, 60) pedig az *átruházható* – *át nem ruházható* fogalompárt használja. Véleményem szerint azonban az *elidegeníthető* és az *elidegeníthetetlen* (*nem elidegeníthető*) kifejezések hosszúságuk és nehéz kimondhatóságuk ellenére is kifejezik a probléma lényegét, s ezen túl még a nemzetközi szakirodalomban szokásos *alienable* – *inalienable* kifejezések tükörfordításai is, ezért ahogy dolgozatomnak már a címe is mutatta, én ezeket a kifejezéseket fogom használni a jelenség megjelölésére.

2.2. Az elidegeníthetőség és elidegeníthetetlenség a világ nyelveiben

Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen viszonyt legtöbbször morfológiailag különítik el a nyelvek. Tipológiai munkákból³ származó példák felhasználásával az elidegeníthetetlen birtoklásnak ötféle morfológiai kifejezésmódját különböztettem meg.

¹ Lásd <http://listserv.linguistlist.org>

² Vö. Kiss 1983: 194.

³ A csoportok közül néhányat Tsujjoka 1998-ból vettem át.

A) Az első csoportba a partikulával jelölt elidegeníthetetlen birtoklás tartozik. Ezen belül két alcsoportot lehet elkülöníteni, aszerint, hogy csak az elidegeníthető birtoklásnál kötelező-e használni a partikulát, vagy mindkét fajta birtokviszonyt más-más partikulával kell jelölni. Az előbbire példa lehet a kínai nyelv, ahol az elidegeníthető birtoklásnál a *-de* partikulát használják, az alábbi módon:

(I.a.)	<i>shu shi wo-de</i>	'a könyvem'	- elidegeníthető
	<i>wo jia</i>	'a családom'	- elidegeníthetetlen

A kínaiban a *-de* partikula a családi kapcsolatoknál, és más elidegeníthetetlen szerkezeteknél el is maradhat, de alkalmazása sem félrevezető,⁴ míg az elidegeníthető birtoklásnál mindig alkalmazni kell.

Ahogy a példából is látszik, a kínaiban az elidegeníthető birtoklás van megjelölve, az elidegeníthetetlen pedig jelöletlen. Ez egybevág Greenberg (1966: 95) univerzáléjával, amely szerint a nyelvekben az alapkategóriákat kifejező dolgok a legjelöletlenebbek. Az elidegeníthetőség kapcsán vitatkozni lehetne arról, hogy melyiket tekintjük elsődlegesnek. Történeti érvek mellett szólnak, hogy talán az elidegeníthetetlen kifejezések az elsődlegesek, legalábbis olyan értelemben, hogy ezek szemantikai csoportjai (testrészek, rokonsági fokok) minden nyelvben az alapszókincshez kötődnek. Tehát logikusnak látszik, hogy az elidegeníthető birtoklás lesz nyelvileg is jelölt(ebb), amint azt a kínai példa is mutatta.

A különböző partikulákkal jelölt szembenállásra pedig a csikaszó (*chikasaw*)⁵ nyelv lehet példa (vö. Bussmann 1990: 68):

(I.b.)	<i>saholba</i>	'az én képem (olyan kép, amin le vagyok fényképezve)'
	<i>a holba</i>	'az én képem (olyan kép, amit birtoklok)'

A csikaszó nyelvben tehát eltérő morfológiai formákkal fejezik ki az oppozíciót, vagyis a *sa* partikula az elidegeníthetetlen viszonynak a jele, míg az *a* partikula az elidegeníthetőséget jelöli.

B) Az elidegeníthetlenség morfológiai kifejezőmódjának második csoportjába az olyan nyelvek tartoznak, amelyek birtoklást kifejező melléknévvvel, illetve álpaticipiummal fejezik ki az elidegeníthetlenséget. Erre példa lehet az angol és a holland nyelv.

(II)	angol: <i>John is blue-eyed, dark-haired child.</i>	'János kék szemű, sötét hajú gyerek.'
	holland: <i>Deze jurk is geblokt.</i>	'Ez a ruha tarka.'

Azokban a nyelvekben, amelyek ismerik a *habeo*-s szerkezetet, a birtokviszonyok *habeo*-val is kifejezhetők. Például a fenti angol példamondat *have*-es változata a következőképpen hangzik: *John has (got) blue eyes and dark hair.* A különbség a kife-

⁴ Vö. Nagy 1989: 51.

⁵ A nyelvek megnevezésénél, helyesírásánál Fodor István A világ nyelvei (1999) című könyvére támaszkodtam, zárójelben pedig az angol megfelelőt adom meg.

jezőmódok között abban rejlik, hogy a *habeo*-s birtoklás nem jelöl semmilyen specifikus (elidegeníthető vagy elidegeníthetetlen) értelmezést, hanem bármilyen birtoklás esetén használható.

C) Egyes nyelvek, például a spanyol és a francia, kopulával jelölik mind az elidegeníthető, mind az elidegeníthetetlen szerkezeteket. Itt is fennáll az a fentebb már leírt jelenség, hogy a *habeo*-t (a spanyolban ennek a *tenere*, a franciában pedig az *avoir* ige felel meg) is lehet birtokviszony kifejezésére használni, de ehhez nem kötődik semmiféle specifikusság, míg a létigével (spanyolban ez az *es*, a franciában pedig az *est*) alkotott szerkezetek az elidegeníthetetlen birtokviszonyt fejezik ki az alábbiak szerint.

(III)	spanyol: <i>Juan es largo de piernas.</i> <i>Juan tiene piernas largas.</i> <i>Juan tiene dos casas.</i>	'Jánosnak hosszú lába van.' 'Jánosnak hosszú lába van.' 'Jánosnak két háza van.'
francia:	<i>Sylvie est jolie des yeux.</i> <i>Sylvie a de beaux yeux.</i> <i>Sylvie a une voiture sportive.</i>	'Szilvinek szép szeme van.' 'Szilvinek szép szeme van.' 'Szilvinek sportkocsija van.'

D) Ismét más nyelvek, például a japán a *tesz* igéből alkotott segédigével jelölik az elidegeníthetlenséget.

(IV)	japán: <i>John wa aoi me o site iru</i> JánosTOP kék szem ACC csinálta van/birtokolja	'Jánosnak kék szeme van.'
------	--	---------------------------

E) De a japánban az elidegeníthető birtoklás többszörös nominatív NP-kkel is kifejezhető, a következőképpen:

(V)	japán: <i>John ga (wa) me ga aoi.</i> János NOM szem NOM kék	'Jánosnak kék szeme van.'
-----	---	---------------------------

A két utolsó (japán) példából is látszik, hogy egy nyelvben többféle mód is kiálkozhat az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezésére. Az egy nyelven belüli különféle birtokos melléknévi szerkezetek megjelenése úgy képzelhető el, hogy vélhetően egy idő után a nyelvek változásából következően az eredeti kifejezőmódok mellé kialakulnak egyéb, nem specifikus szerkezetek is ennek a viszonynak a közlésére. Ez attól függ, hogy a beszélők nyelvérzéke mennyire érzi bele a kifejezésbe, illetve a morfológiai jelölőbe az elidegeníthetőségnek valamilyen fokát, s hogy az analógiás terjedés mennyire támogatja az új szerkezet elterjedését. A pontosabb viszonyjelölés továbbá a pontosabb közlésre való törekvéssel is összefügg.

Vannak ezenkívül nyelvek, melyek nem csupán morfológiailag jelölik az elidegeníthető – elidegeníthetetlen szembenállást, hanem morfológiailag és szintaktikailag is. Erre példa a szuaiéi nyelv, ahol az elidegeníthetetlen kifejezések morfológiailag vannak jelölve a *-ngu* morféma által, míg az elidegeníthetők szintaktikailag, a *yangu* szó segítségével (Bussmann 1990: 68).

- (VI) *baba - ngu* 'az apám' - elidegeníthetetlen – morfémával jelölt⁶
nyumba yangu 'a házam' - elidegeníthető – szintaktikailag jelölt

Az eddig bemutatott nyelvekben az elidegeníthetőségnek két „fokozata” volt: voltak az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen kifejezések. Az elidegeníthetőség és a nem elidegeníthetőség kettős oppozíciója azonban nem tekinthető abszolút univerzálénak, van ugyanis olyan nyelv, ahol nem bináris az oppozíció, hanem egy hármas felosztás található. Ilyen például a krík nyelv, egy Oklahomában és Floridában beszélt amerikai indián nyelv, amelyben az otthonra vonatkozó dolgok (kutya, ház) mérsékelten elidegeníthetők. Bizonyára van még más nyelvből is példa erre a jelenségre, csak a szakirodalom nem utal erre. Ezt a kríkből származó példát is e-mailen küldte el nekem egy floridai nyelvész, George Aaron Broadwell, akinek az egyik tanítványa, Ina St. John fedezte fel a jelenséget. A háromféle kifejezésmód a kríkben a következő:

- (VIIa) A legtöbb testrésznél, illetve a rokonsági kapcsolatoknál elidegeníthetetlenséget találunk.

ca – rki 'az apám'
 enyém – apa

- (VIIb) Az otthonra vonatkozó dolgok (kutya, ház) eltérnek az előző csoporttól, ezek mérsékelten elidegeníthetők.

am – ifa 'a kutyám'
 enyém – kutya

- (VIIc) A többi dolog a *naaki* ('dolog') főnév segítségével írható körül, ezek tehát a legelidegeníthetőbbek.

waak – apiswa ca – naaki 'a marhahúsom'
 marha – hús enyém – dolog

A példákból kiderül, hogy itt a hármas szembenállás az elidegeníthetőség különböző fokozatait jelenti: vagyis vannak elidegeníthetetlen, mérsékelten elidegeníthető és elidegeníthető dolgok.

Az elidegeníthetetlenség felosztásának társadalmi és kulturális háttere is van, s kultúrkörönként lehet különbség arra nézve, hogy mit tartanak az egyes civilizációk elidegeníthetetlennek és mit nem, azonban a problémának ezzel az aspektusával eddig még nem foglalkoztak. Azt mondhatjuk tehát, hogy az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezése univerzális, olyan tekintetben, hogy minden nyelvben megjelenik, de a megoszlását és a kifejezésmódjait tekintve már kultúrafüggő. Például a szamoa nyelvben (Creissels 1977: 152) a házak és a hajók elidegeníthetetlenek, míg a háziállatok elidegeníthetők. Ez azzal a kulturális ténnyel függ össze, hogy a szamoa egy hajós nemzet, és így a hajó és a tulajdonosa közti kapcsolatot ők szorosabbnak, szerveesebbnek érzik, mint a nem hajós népek.

⁶ Lehetséges, hogy az első példában szereplő *-ngu* korábban szintén külön szó volt, csak grammatikalizálódott, de erre vonatkozóan nincsenek nyelvi adataink.

A tipológiai (illetve morfológiai) megoszláshoz képest szemantikailag jobban körülírható az elidegeníthetetlen birtoklásban részt vevő kifejezések köre, mert ezek univerzálisnak mondhatók a világ nyelveiben. Ide elsősorban a testrészek, az elvont tulajdonságok, a rokonsági fokok és a rész–egész viszonyok tartoznak. Érdekességeket és kivételeket azonban itt is találunk. Például a nyugat-afrikai nyelvek csoportjába tartozó baule (baule) nyelvben a tulajdonnevek az elidegeníthetetlen főnevekhez hasonlóan viselkednek (Larson 1999).

Az elidegeníthetőség és az elidegeníthetetlenség azonban nem tekinthető homogén csoportnak. Az eddig bemutatott és a szakirodalomban (Bussmann 1990; Kiefer 2000; Tsujioka 1998) említés szintjén fellelhető dichotómikus leírásuk nagyon sematikus. Szerintem viszont az elidegeníthetetlenségben belül is különböző fokozatokat lehet találni. Például az elidegeníthetetlen rész–egész viszonyon belül különbséget lehet tenni a testrészek és a tárgyak részei (pl. az ember kezei, illetve a motor alkatrészei) között. Bár mindkét esetben szükségesek a részek az egész jó működéséhez, de a testrészeknél nem beszélhetünk „kicserélhetőségről”, míg a tárgyak részei esetén igen. Vagyis érezhető különbség van köztük a birtoklás inherensségének a fokában. Az elidegeníthetőség–elidegeníthetetlenség oppozícióját tehát nem bináris választásként kell reprezentálni, hanem egy fokozatos skálaként.

Az elidegeníthetőségnek a megítélése a diskurzusuniverzumtól is nagyon erősen függ (Creissels 1977: 151). Például amikor a testrészek elidegeníthetetlenségéről beszélünk, akkor ezt a leghétköznapiabb szituációkra értjük. Vagyis a *vörös hajú hölgy* kifejezést jól formálnak érezzük, míg a *hajas hölgyet* normális körülmények között rossznak ítéljük. Azonban elő lehet hívni olyan szituációs kontextust (pl. a hajkopaszodást kezelő klinikán), ahol már előfordulhat a *hajas hölgy* kifejezés is. Ennek a kifejezésnek a normál diskurzuskörnyezetben történő elő nem fordulása nem valamilyen nyelvi kényszernek tudható be, hanem annak, hogy ez a kifejezés normál esetben nem hordoz semmilyen többletinformációt, ugyanis egy univerzális tapasztalati tényt takar. A lehetséges világok szemantikáját felhasználva viszont el lehet képzelni olyan szituációt is, ahol egy testrészt jelölő terminus olyan birtokos szerkezetben áll, ahol a meghatározója nem az az individuum, amelynek a testrész a része. A továbbiakban én az elidegeníthetőség–elidegeníthetetlenség különbségeinek és nyelvi kifejezőeszközeinek a megállapításához a hétköznapi valós világot veszem alapul.

3. Az elidegeníthetetlenség kérdése a magyarban

A magyarban az elidegeníthető – elidegeníthetetlen viszonyt részben az *-a/-e* versus *-ja/-je* szembenállás fejezi ki a birtokos személyjelezés E/3. személyében (pl. a ruhának *anyaga* van, a kereskedőnek viszont *anyagja*) (Kiefer 2000: 202), de legfőképp a *-(j)ű/-(j)ű* és az *-(V)s* képző oppozíciója.⁷ A továbbiakban én csak a *-(j)ű/-(j)ű* és az *-(V)s* képzős kifejezésekkel foglalkozom, ezek történetét, szinkron státuszát és használatuk szabályszerűségeit mutatom be, s azt vizsgálom, hogy a két morféma disztribúciója hogyan hozható kapcsolatba az elidegeníthetőség fogalmával.

⁷ A formák közti választást nem csupán az elidegeníthetőség – elidegeníthetetlenség oppozíciója befolyásolja, hanem a lexikalizálódás, grammatikalizálódás és az analógia is.

3.1. Az *-ú/-ű, -jú/-jű* és az *-(V)s* képzős kifejezések viszonya

A valamivel való ellátottságot az egész nyelvtörténet folyamán két ősi eredetű képzőnk fejezte ki: az *-s* (pl. TA. *cuef*) és a szerkezetekben előforduló *-ú/-ű* (pl. 1267: *Aranlabovbach*). A két formáns használatában már az ősmagyar kor kezdetétől a ma is fennálló különbség mutatkozott: az *-ú/-ű* csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat, az *-s* képzővel alakult melléknevek viszont önmagukban állnak. A képzőhasználat ilyen jellegű megoszlása azért alakulhatott ki, hogy a több jelzőt tartalmazó szerkezetekben egyértelművé váljon a szorosabban összetartozó elemek kapcsolata (Szegfü 1991: 245–6). A magyarban ugyanis kontextusból kiszakítva kétértelmű az olyan kifejezés, mint a *két füles kancsó*. Itt a szintagma mindkét tagjára vonatkozhat a jelzős szerkezetet megelőző mennyiségjelző. Vagyis a két füles kancsó jelentése lehet egyrészt 'két darab füles kancsó', másrészt 'egy darab kétfülű kancsó'. Az *-ú/-ű* képző összekapcsolja azt a két tagot, amely közös jelzője az alaptagnak. Ez, a két képző közti alapvető különbség indokolja tehát, hogy azonos funkcióban két produktív formáns működjön anélkül, hogy bármelyik is visszaszorulna. A képzőhasználat ilyen jellegű megoszlásából adódott, hogy az *-ú/-ű, -jú/-jű* képző az elidegeníthetlenség kifejezésére specializálódott.

3.2. A kétféle kifejezésmód szinkron státusza

Az *-ú/-ű, -jú/-jű* és az *-(V)s* képző termékeny melléknévképzők, segítségükkel ma is tudunk új szerkezeteket alkotni, például *heroinos lány, szőrfős fiú, elcserélt fájó adatbázis, lopott szoftverű laptop*. Ugyanakkor azonban néha ingadozást is lehet érezni a használatukban. Ezért a kifejezések szinkron státuszának a felméréséhez egy szociolingvisztikai vizsgálatot végeztem el. Az ötletet az Új magyar nyelvtan Alaktan című fejezete (Kiefer 1998: 187–289) adta számomra, ez foglalkozik ugyanis a *-(j)ű* képzővel. Kiefer Ferenc (1998: 240) a *-(j)ű* képzős melléknevet tartalmazó szószerkezet használati szabályát a következő módon adja meg:

$$[DP[D_{ADJ}[ADJ\ N_1] + (j)Ú]N_2].^8$$

A szabály feltétele, hogy az ADJ által kifejezett tulajdonság elidegeníthetetlen vagy elidegeníthetetlennek tekintett tulajdonsága az N_2 által jelölt dolognak vagy személynek. Ezzel eddig egyet is értettem. Viszont a következő résszel, amelyet szó szerint idézek is, nem: „Az elidegeníthetlenséget általában kiterjesztjük olyan dolgokra is, amelyek valójában elidegeníthetők, de hozzátartoznak az alapszóval jelölt személyhez vagy tárgyhoz. Ez áll fenn például a ruházatra: barna kabátú férfi, piros pulóverű nő, virágos kalapú lány” (uo). Kíváncsi voltam arra, hogy valóban általános-e a nyelvhasználóknál ez a szabály, illetve az is érdekelt, hogy tényleg megadható-e csupán az elidegeníthetőség fogalmának a segítségével a két képzőfajta használata közti különbség. Ennek eldöntéséhez kérdőívet készítettem, s ún. eldönthetőségi ítéleteket kértem adatközlőimtől, vagyis azt kérdeztem tőlük, helyesnek/helytelennek ítélnék-e meg bizonyos szerkezeteket. Összesen 84 emberrel töltettem ki a kérdőívet. Az adatközlők kiválasztásánál figyelembe vettem a Központi Statisztikai Hivatal 2002-es adatait,⁹

⁸ A szabályban a DP a determinánssal ellátott főnévi csoportot jelöli, az ADJ a melléknevet, míg az NP a főnévi csoportot jelenti.

⁹ Elérhetőség: http://www.ksh.hu/docs/index_fontosabb_adatok.htm

tehát elméletileg reprezentatív a felmérés, a gyakorlatban azonban a minta kis méretéből adódóan nem. Szociolingvisztikai szempontként az adatközlőknek meg kellett adniuk a nemüket, életkorukat, lakóhelyüket és foglalkozásukat, ám ennek ellenére az általam végzett vizsgálat nem tekinthető igazi társasnyelvészeti vizsgálatnak, csupán egy felmérés adatközlőim nyelvhasználatáról. Az adatok elemzésénél (egyetlen kifejezés, a *csekély értelmű medvebocs* kivételével) nem lehetett korrelációt felállítani a szociolingvisztikai változók (nem, életkor, lakhely, foglalkozás) és a képzőhasználat közt.

Az első feladatban azt teszteltem, hogy az *-ú/-ű, -jú/-jű* képzővel megnevezett dolognak valóban elidegeníthetetlen tulajdonságúnak kell-e lennie, ahogy azt a szakirodalom (Kiefer 1998: 239; Laczkó 2000: 647) is állítja. A megítélendő szavak a következők voltak:¹⁰ *pisze orrú nő, sok lámpájú terem, tetőtartójú autó, háromlábú asztal, két autójú férfi, kerek fejű asszony, tavaszi virágú kert, szőke hajú fiú, csekély értelmű medvebocs, sötét felhőjű ég*. Ebben a feladatban azt kérdeztem adatközlőimtől, hogy nyelviileg helyesnek (+) vagy helytelennek (-) tartják-e a szerkezeteket.

Az alábbiakban egy táblázatban mutatom be a kapott eredményeket. A kérdőívén lévő szerkezeteket a táblázatokban betűrendben adom meg. A *helyes* és *helytelen* megnevezés a táblázatokban – és a dolgozat további részében – nem jelent preskriptív, megbélyegző megkülönböztetést, a *jól formált* és a *rosszul formált* szerkezetek szinonimájaként használom őket. Az oszlopokban szereplő első szám azt jelenti, hogy a nyolcvannégy adatközlőnek hány százaléka fogadta el, utasította el (illetve a második táblázatban: kérdőjelezte meg) az adott szerkezetet, a zárójelben lévő szám pedig a válaszok darabszámát mutatja.

	„helyes” (+)	„helytelen” (-)
csekély értelmű medvebocs	75% (63)	25 % (21)
háromlábú asztal	95,2% (80)	4,8% (4)
kerek fejű asszony	83,3% (70)	16,6% (14)
két autójú férfi	11,9% (10)	88,1% (74)
pisze orrú nő	86,9% (73)	13,1% (11)
sok lámpájú terem	35,7% (30)	64,3% (54)
sötét felhőjű ég	29,8% (25)	70,2% (59)
szőke hajú fiú	95,2% (80)	4,8% (4)
tavaszi virágú kert	17,9% (15)	82,1% (69)
tetőtartójú autó	10,7% (9)	89,3% (75)

Az eredményekből látszik, hogy egyetlen szerkezetnél sem kaptam 100%-ban helyes vagy helytelen választ. Azonban a többségi válaszok mutatják, hogy beigazolódtott az az elvárás, hogy az *-ú/-ű, -jú/-jű* képzővel megnevezett dolognak elidegeníthetetlen tulajdonságúnak kell lennie. Viszont ennek a feltételnek a teljesülését – ahogy azt az ingadozó válaszok is mutatják (pl. a *háromlábú asztal* helytelennek minősítése) – a szerkezetek jelentése is befolyásolhatja. Ezért fordulhatott elő szerintem az, hogy adatközlőim (a kérdőív elé tett informális bevezető ellenére is) néha a szerkezetek jelenté-

¹⁰ A megítélendő példák egy részét Kiefer 1998-ból és Kenesei 1997-ből választottam, kiegészítve őket saját ötleteimmel.

sét, és a valós világbeli előfordulását is figyelembe vették az eldönthetőségi ítéleteik megalkotásánál, nem csupán a szerkezetek grammatikai megformáltságát.

Életkor tekintetében egyetlen kifejezésnél mutatkozott csak nagy különbség, ez a szerkezet a *csekély értelmű medvebocs* volt, amelyet informátoraim 75%-a tartott helyesnek. Idősebb adatközlőim azonban helytelennek jelölték meg a kifejezést, mert nem ismerték azt (s nem tudták, hogy ez egy mesehőst, Milne Micimackóját jelöli).

A második feladatban -ú/-ű, -jű/-jű és -(V)s képzős párokat soroltam fel, mert a köztük lévő különbségre voltam kíváncsi. A példák az alábbiak voltak: *jobb lábú cipő – jobb lábás cipő; egykarú emelő – egykaros emelő; két oldalú szöveg – két oldalas szöveg; fekete zakójú férfi – fekete zakós férfi; ötnél kevesebb ujjú – ötnél kevesebb ujjas; nagy kerekű autóbusz – nagy kerekes autóbusz; virágos kalapú lány – virágos kalapos lány; vörös hajú fiú – vörös hajas fiú; hosszú szoknyájú hölgy – hosszú szoknyás hölgy; háromkerekű bicikli – háromkerekés bicikli; ötujjú kesztyű – ötujjas kesztyű; piros autójú férfi – piros autós férfi; bőrkötésű könyv – bőrkötéses könyv; ballábú futballista – ballábás futballista; dízelmotorú gép – dízelmotoros gép; kis kerekű kút – kis kerekes kút; sima gyapjújú juh – simagyapjas juh; laza szövésű anyag – laza szövéses anyag.* Továbbá teszteltem még a következő példákat is: *kétkezes ember – kétkezes darab, piros kalapos hölgy – kalapos hölgy.* Itt szintén azt kértem adatközlőimtől, hogy nyelvi-
vileg minősítsék a szerkezeteket, de itt a helyes (+) és a helytelen (-) változó mellett a bizonytalan (?) értéket is választhatták. Az eredmények az alábbiak voltak:

	+	-	?		+	-	?
ballábú futballista	32,2% (27)	63% (53)	4,8% (4)	ballábás futballista	84,5% (71)	10,7% (9)	4,8% (4)
bőrkötésű könyv	73,8% (62)	20,2% (17)	6% (5)	bőrkötéses könyv	71,4% (60)	23,8% (20)	4,8% (4)
dízelmotorú gép	14,3% (12)	80,9% (68)	4,8% (4)	dízelmotoros gép	95,2% (80)	2,4% (2)	2,4% (2)
egykarú emelő	66,7% (56)	26,2% (22)	7,1% (6)	egykaros emelő	48,8% (41)	41,7% (35)	9,5% (8)
fekete zakójú férfi	27,5% (23)	63% (53)	9,5% (8)	fekete zakós férfi	91,7% (77)	4,8% (4)	3,5% (3)
háromkerekű bicikli	94% (79)	4,8% (4)	1,2% (1)	háromkerekés bi- cikli	19% (16)	75% (63)	6% (5)
hosszú szoknyájú hölgy	33,4% (28)	54,7% (46)	11,9% (10)	hosszú szoknyás hölgy	80,9% (68)	13,1% (11)	6% (5)
jobb lábú cipő	3,5% (3)	91,7% (77)	4,8% (4)	jobb lábás cipő	96,4% (81)	2,4% (2)	1,2% (1)
két oldalú szöveg	14,3% (12)	77,4% (65)	8,3% (7)	két oldalas szöveg	96,4% (81)	1,2% (1)	2,4% (2)
kétkezes ember	65,4% (55)	32,2% (27)	2,4% (2)	kétkezes darab	58,3% (49)	32,2% (27)	9,5% (8)
kis kerekű kút	40,5% (34)	46,4% (39)	13,1% (11)	kis kerekes kút	76,2% (64)	19% (16)	4,8% (4)

laza szövésű anyag	96,4% (81)	3,5% (3)	—	laza szövéses anyag	9,5% (8)	86,9% (73)	3,5% (3)
nagy kerekű autóbusz	86,9% (73)	9,5% (8)	3,5% (3)	nagy kerekű autóbusz	13,1% (11)	76,2% (64)	10,7% (9)
öttnél kevesebb ujjú	78,6% (66)	16,6% (14)	4,8% (4)	öttnél kevesebb ujjas	21,5% (18)	71,4% (60)	7,1% (6)
ötujjú kesztyű	32,2% (27)	59,5% (50)	8,3% (7)	ötujjas kesztyű	90,5% (76)	8,3% (7)	1,2% (1)
piros autójú férfi	28,6% (24)	65,4% (55)	6% (5)	piros autós férfi	85,7% (72)	9,5% (8)	4,8% (4)
piros kalapos hölgy	82,1% (69)	15,5% (13)	2,4% (2)	kalapos hölgy	92,9% (78)	7,1% (6)	—
sima gyapjújú juh	19% (16)	71,4% (60)	9,5% (8)	simagyapjas juh	78,6% (66)	14,3% (12)	7,1% (6)
virágos kalapú lány	59,5% (50)	38,1% (32)	2,4% (2)	virágos kalapos lány	48,8% (41)	41,7% (35)	9,5% (8)
vörös hajú fiú	98,8% (83)	—	1,2% (1)	vörös hajas fiú	1,2% (1)	96,4% (81)	2,4% (2)

A példákból jól látszik, hogy az *-(V)s*, illetve a *-(j)Ű* melléknévképző közül általában csak az egyik használható az illető főnév jellemzésére. Az *-(V)s* melléknévképző legtöbbször milyenséget, tulajdonságot fejez ki, az *-ú/-ű, -jú/-jű* pedig többnyire birtokot, alkatrészt, hozzátartozandóságot, birtoklást jelöl. A tesztelt szerkezetek között azonban akadt egy, aminek mind az *-s-es*, mind a *-jú-s* változatát ugyanolyan mértékben érezték helyesnek adatközlőim. Ez a kifejezés a *bőrkötésű/bőrkötéses könyv* volt. Hasonló figyelhető meg az *egykarú emelő/egykaros emelő* esetében is, ahol azonban az előbbi kicsivel többen érezték jónak (66% ill. 49%). Ezekén kívül még a *virágos kalapú lány* és a *virágos kalapos lány* kifejezések kaptak egymást megközelítő értéket, 60%-ot, illetve 49%-ot. A többi kifejezőspárnál mind markáns különbség mutatkozott a képzőmegoszlás helyességét illetően, tehát az adott kifejezés vagy csak a *-(j)Ű*, vagy csak az *-(V)s* képzővel volt használatos.

A táblázat oszlopaiból látszik, hogy a tesztelt kifejezések között egy sem volt, amire 100%-ban „helyes” vagy „helytelen” választ kaptam volna. Két szerkezet (*laza szövésű anyag, kalapos hölgy*) kivételével mindig akadt bizonytalankodás is a változatok közt, ám ez az ingadozás sosem ugrott 13% fölé. Ingadozásnak tekintettem azt is, ha adatközlőim üresen hagyták egy szerkezet után a kipontozott helyet. Adatközlőim a helyes, helytelen, illetve kérdéses megjelöléseken túl néha még szöveges kommentárokat is illesztettek a válaszok mellé. A leggyakoribb megjegyzés az *öttnél kevesebb ujjú / öttnél kevesebb ujjas* szerkezetekre vonatkozott. Ezeknél a kifejezéseknél többen is megjegyezték, hogy mindkettő helyesnek tekinthető, ha szemantikai megszorításokat alkalmazunk rájuk, tehát az előbbi szerkezet akkor jól formált, ha emberre vonatkozik (*öttnél kevesebb ujjú ember*), míg az utóbbi ruhadarabra, például kesztyűre alkalmazható (*öttnél kevesebb ujjas kesztyű*). A másik megjegyzés a *két oldalú szöveg / két oldalas szöveg* kifejezőspárra vonatkozott. Ide magyarázatként azt írták informátoraim, hogy a *két oldalú szöveg* több véleményt bemutató, többféleképpen értelmezhető szöveg, míg a *kétoldalas szöveg* az két oldalból áll, továbbá megjegyezték, hogy az első változatot

egybe kell írni. Valóban, itt a helyesírás is jelzi a kifejezésben végbement lexikalizálódást.

Néhány, furcsának tűnő minősítés (pl. a *kalapos hölgy* helytelennek címkézése) indokolható szerintem azzal is, hogy az adatközlők esetleg nem a szerkezet nyelvi megformáltságát vették figyelembe, hanem a kifejezés jelentését. Mással nem tudom magyarázni például a *vörös hajú fiú* és a *kalapos hölgy* szavak rosszul formálnak minősítését, esetleg csak fáradtsággal, figyelmetlenséggel.

A következőkben a két képzőfajtára vonatkozó általánosításokat mutatom be, felhasználva a kérdőívre kapott válaszokat, és egyéb, általam gyűjtött példákat. Ezek alapján kimondható, hogy a képzők közti legfőbb szintaktikai eltérés az, hogy magában álló főnévhez az *-ú/-ű* végződést nem lehet hozzátenni: **hajú fiú*, csak szerkezethez: *szőke hajú fiú*, míg az *-s* képző szimpla főnévhez is járulhat: *kalapos hölgy*. Az ÚMNy. (Kiefer 1998: 230–1) is azt állítja, hogy az *-ú/-ű* képző nem járulhat pusztá főnévhez, csak melléknévi jelzővel együtt grammatikus. Pete (1999: 494) az ÚMNy. definíciójának bírálataként hozza példának a *szigorú* (*szigor+ú*), *gyönyörű* (*gyönyör+ű*), *szörnyű* (*szörny+ű*), *díszkiadású* (*díszkiadás+ú*) és *bőrkötésű* (*bőrkötés+ű*) szavakat. Véleményem szerint azonban Pete érvelése hibás, ugyanis az ellenpéldákként felhozott *szigorú*, *gyönyörű* és *szörnyű* szavakat ma már lexikalizálódott alapszavaknak érezzük, nem pedig képzett szavaknak, a *díszkiadású* és a *bőrkötésű* szavak pedig összetételek, tehát voltaképpen teljesítik a szabályt.

Ha csupán szemantikailag akarnánk megmagyarázni a kétféle képző közti különbséget, akkor azt mondhatnánk, hogy például a **szemű fiú* kifejezés azért nem jól formált, mert nem ad semmilyen többletinformációt, hiszen minden fiúra érvényes az a kijelentés, hogy van szeme. A *barna szemű fiú* ellenben már plusz információt hordoz számunkra. Ez a magyarázat szemantikailag is meg tudja támogatni azt a fentebb felállított szintaktikai különbséget, hogy az *-ú/-ű*, *-jú/-jű* csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat, az *-(V)s* viszont önmagában is megjelenhet.

Következő eltérés a két képzőfajta között, hogy a *-jű* képzős kifejezésekben lehetnek univerzális kvantorok, pl. *minden irányú vizsgálat*, míg az *-(V)s* képzősökben nem: **minden oldalas könyv* (Kenesei 1997: 110). Viszont ha a kvantor lexikalizálódik, akkor állhat *-s* képzős kifejezésben is, például *mindennapos veszekedés*, *mindenórás fiatalasszony*. A kvantor lexikalizálódását a helyesírás is mutatja az egybeírással.

A birtokos melléknévi szerkezetek *-ú/-ű*, *-jú/-jű* képzős formáinál a melléknevet ki lehet egészíteni egy módosító elemmel, mégpedig határozóval. Például: *jó termésű föld* → *rendkívül/nagyon/igen jó termésű föld*. Az *-s* képzős kifejezéseknél ez a módosítás azonban általában nem lehetséges: *piros fodros szoknya* → **nagyon/igen/rendkívül piros fodros szoknya*. Ez utóbbi szerkezet valószínűleg a *piros* melléknév miatt nem fokozható, de azt már szerintem tesztelni kellene, hogy ha például *hosszú fodros*, vagy *hosszabb fodros* a szoknya, akkor lehet-e *nagyon hosszú fodros*, vagy épp *sokkal hosszabb fodros szoknyáról* beszélni.

A valamilyen mértékegységet tartalmazó szerkezetekben elvileg *-(j)ű* képzőt várnánk, hiszen valaminek a tömege, mennyisége szorosan a dologhoz tartozik, tehát elidegeníthetetlen attól. Ezzel ellentétben azonban a konkrét mértékegységet tartalmazó kifejezéseknél az *-s* képzőt használjuk: pl. *ötven kilós nő*, *négy emeletes kollégium*, pedig ezek a szerkezetek elidegeníthetlenséget fejeznek ki. Ha a mértéknevet ezekben a szerkezetekben kicseréljük egy megfelelő paraméterrel, akkor az *-s* rendszerint kicse-

rélódik *-ú/-ű-re*. Például: *kétéves* (az *év* egy mértéknév); *bölcsődés korú* (a *kor* egy paraméternév). Viszont ha a mérték nem konkrétan, hanem általánosabban van kifejezve, akkor az *-ú/-ű, -jú/-jű* képző jelenik meg: pl. *hihetetlen súlyú férfi*. Ez a példa *-s* képzővel úgy fejezhető ki, ha a melléknévi tagját határozószóvá alakítjuk: *hihetetlenül súlyos férfi*.

Ami a szemantikai eltéréseket illeti, a képzők közti legfontosabb eltérés az, hogy a *-jú* képzős kifejezés a szerkezet alanyául szolgáló birtokos argumentumnak valamely inherens jegyére, elidegeníthetetlen tulajdonságára utal. Vagyis csak a *-jú* képzőt használhatjuk az ember testrészeinél, hiszen ezek elidegeníthetetlenek tőle, pl. *pisze orrú nő, szőke hajú fiú*. Adatközlőim is érezték ezt az összefüggést, hiszen informátoraim a zárójelben szereplő százalékban ítélték helyesnek a következő szerkezeteket: *kerek fejű asszony* (84%), *pisze orrú nő* (87%), *szőke hajú fiú* (95%), *vörös hajú fiú* (99%). Testrésznevet tartalmazó, de *-s* képzős lesz a kifejezés akkor, ha az összetett melléknévben megnevezett testrésznek a jelzett főnév nem a birtokosa (Grétsy–Kovalovszky 1985: 485). Például a *jobb lábás cipő* jelentése nem 'jobb lábbal bíró', hanem 'jobb lábra való'. Ezt támasztja alá, hogy informátoraim 97%-a a *jobb lábás cipőt* jelölte meg helyesnek, s csak 3%-uk szavazott a *jobb lábú cipőre*. Szintén *-s* képzősen használjuk a *kétkezes ember*, és a *kétkezes (zongora)darab* szerkezeteket. Ezeknél sem a birtoklás ténye áll fenn, hanem egy jellemző tulajdonság megléte.

Az állatok és a növények részeinek a megnevezésénél is az *-ú/-ű, -jú/-jű* képzőt használjuk, azaz: *piros virágú növény, törött lábú kiscsikó*. Találunk azonban kivételt is, ilyen például az általam kérdőívvel is tesztelt *simagyapjas juh*. Bár a gyapjú elidegeníthetetlen része a juhnak, a *gyapjas* főnév analógiája és a *gyapjújú* szó hangzása miatt mégis *-s* képzős lesz a kifejezés. A tesztelés is a *simagyapjas* formát erősítette meg, hiszen az adatközlők 79%-a tartotta helyesnek ezt az alakot.

A ruhadarabok esetén pedig az *-s* képző inkább a jellemző tulajdonságot, az *-ú/-ű, -jú/-jű* képző pedig a birtoklás mozzanatát jelöli (Grétsy–Kovalovszky 1985: 486). Vagyis például a *kék frakkos művész* kifejezés úgy parafrázálható, hogy 'kék frakk van a művészen', és nem úgy, hogy 'kék frakkja van a művésznek'. A mindennapi beszédben, ha birtokos melléknévi szerkezetet képzünk a ruhadarabokból, akkor a ruha tulajdonságát szeretnénk hangsúlyozni, nem pedig magát a birtoklás tényét. Ez a tesztelés során is bebizonyosodott. A *fekete zakós férfi, a piros kalapos hölgy* kifejezéseket jól formáltak érezték adatközlőim, míg a *fekete zakójú férfi, piros kalapú hölgy* kifejezéseket rosszul formáltak ítélték meg. Ez alapján állítom, hogy nincs teljesen igaza Kiefer Ferencnek (Kiefer 1998: 240), mikor azt állítja, hogy az elidegeníthetlenséget általában kiterjesztjük elidegeníthető dolgokra is. Lehetséges persze, hogy egy kezdődő nyelvi változásnak vagyunk a tanúi, viszont ennek a megállapításához még további vizsgálatok szükségesek. További tesztelések kellene még annak a megállapításához is, hogy a ruhadarabos kifejezésekben szereplő melléknévnek a hangalakja és a jelentése hogyan befolyásolja a képzők közti választást.

Csak az *-ú/-ű, -jú/-jű* képzővel használhatók azok a ruhadarabok, illetve tárgyak, amelyek átvitt értelemben tartalmaznak valamilyen testrésznevet: *magas nyakú ruha, magas sarkú cipő*. Ezek a kifejezések *-s* képzősen nem használhatók: **magas nyakas ruha, *magas sarkas cipő*. Ez a heizet az *egykarú emelő*éi is, amelyek azonban szakszónak tekinthető, s kizorolásával magyarázható, hogy csak az adatközlők 67%-a érezte jól formálnak, míg 48%-uk az *egykaros emelőre* szavazott. Lehetséges tehát,

hogy egy kezdődő nyelvi változás érhető itt tetten, s idővel az *egykaros* változat kiszorítja majd az *egykarú* alakot. Az *egykaros* melléknévet használjuk még az olyan szerkezetekben is, mint a 'sörivás' értelemben használt *egykaros súlyemelés*, míg a *karú* variáns jelenik meg a *félkarú férfi*, és a *félkarú rabló* 'pénznyerő automata' kifejezésekben. Szintén az átvitt értelmű tulajdonság miatt *-(j)ű* képzősök az alábbi szerkezetek is: *laza-szövésű anyag*, *közvetlen-hangulatú-beszélgetés*. Ezekből az látszik, hogy talán nem az emberi testrészt elidegeníthetetlensége, hanem a dolognak szükségszerű tartozéka az, amit az átvitt névvel jelölünk, ezért kell neki a „*valamilyen ...-ű*” megkülönböztetés. Például a szőtt anyag immanens tulajdonsága, hogy valamilyen a szövése.

Hangtani kötöttségek is beleszólnak még a két képző megoszlásába. A testrészekből alkotott birtokos melléknévi összetételek esetén ugyanis ha a testrészek száma is jelölve van, akkor mássalhangzó után *-ú/-ű*, magánhangzó után *-s* képzőt kap a kifejezés. Például: *egypúpú tevé, kétpatás állat*. Ha viszont a testrészek száma nincs jelölve, akkor *-s* képzősök lesznek az ilyen kifejezések. Például: *púpos tevé, fejes káposzta*.

A képzők használatát még egyéb grammatikai jelenségek is befolyásolják. Ezek közé tartozik például a lexikalizálódás, amikor a szavak olyan jelentéselemeket vesznek fel, amelyek alkotóelemeikből nem vezethetők le. Például: *kétoldalú szerződés, kétfalás futballista, mindenórás asszony*. De az analógia (a *gyapjas* melléknév hatása a *simagyapjas* kifejezésre) és a grammatikalizálódás is árnyalja még a képzők közti választást.

4. További tervek, kitekintés

Terveim között szerepel még az elidegeníthetetlenség tipológiai vizsgálata is. Leginkább azok a nyelvek érdekelnének, amelyek a birtokos melléknévi összetételeket nem a megszokott módon használják. Az ilyen nyelvi példánál fontos lenne a nyelvhasználat kulturális és antropológiai oldalának a feltérképezése is.

Dolgozatomban az *-ú/-ű*, *-jú/-jű* és az *-(V)s* képzős kifejezések csoportjainak az elhatárolásakor nem foglalkoztam a kérdés alkalmazott nyelvészeti oldalával. A kibővítendő és a tovább finomítandó szabályokat fel lehetne használni a számítógépes helyesírás-ellenőrzőknél, hiszen ezek a rendszerek eddig még nem érzékenyek az olyan hibákra, mint például: **minden oldalú vizsgálat*; **öt ujjas kéz*. A használati szabályok pontos körülírása nagy segítséget jelentene a különböző gépi fordításoknál is. Ugyanis láttuk, hogy univerzális ugyan a nyelvekben az elidegeníthetőség–elidegeníthetetlenség oppozíciója, de eltérő ennek a morfológiai, szintaktikai kifejeződése. Így fordítástechnikai szempontból hasznos lenne, ha minél több nyelven definiálni tudnánk a magyar birtokos melléknévi szerkezetek megfelelőit és speciális jelentésárnyalatait.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban egy, a magyar nyelvtudományban eddig csupán érintőlegesen tárgyalt jelenséget mutattam be, az elidegeníthetőség és az elidegeníthetetlenség problémáját. Terminológiai tisztázások után idegen nyelvi példák alapján mutattam be az elidegeníthetetlenség jellegzetességeit. Az elidegeníthetetlen birtoklást kifejező szerkezetek mindig egyfajta szükségszerűséget fejeznek ki, s főként az alapszókincshez kötődnek. A testrészek, a rokonsági fokok, az elvont tulajdonságok és a rész-egész viszonyok a nyelvek túlnyomó többségében elidegeníthetetlenek. Morfológiailag az elidegeníthetetlenség kifejezhető partikulával, birtoklást kifejező melléknévvel, ál-

participiummal, kopulával, segédigével és többszörös nominatív NP-vel. A magyarban az elidegeníthetlenséget az *-a/-e* birtokos személyjel és az *-ú/-ű, -jú/-jű* képző fejezi ki általában, míg az elidegeníthető birtoklást a *-ja/-je* jel és az *-(V)s* képző.

Az *-ú/-ű, -jú/-jű* képzős szerkezeteket kontrasztba állítottam az *-(V)s* képzős birtokos melléknévi szerkezetekkel. Az egész nyelvtörténet folyamán kimutatható az a különbség, hogy a *-(j)Ű* csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat, és általában elidegeníthetlenséget fejez ki, az *-(V)s* képzővel alakult melléktörzsek viszont önmagukban is állhatnak, és általában elidegeníthetőséget jeleznek. Az általam végzett kérdőíves felmérés is megerősítette ezt a különbséget. Viszont – mint ahogy azt az előbbi definíció *általában* eleme is jelzi – kiderült, hogy a szerkezeteknél korántsem csupán az elidegeníthetlenség az egyetlen figyelembe veendő kritérium, mint ahogy azt eddig hangoztatták, hanem a lexikalizálódást és egyéb grammatikai folyamatokat (fonotaktikai szabályokat, a jelzők szemantikai tulajdonságait) is figyelembe kell venni.

A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a nyelvi rendszerben az elidegeníthetőség–elidegeníthetlenség kategóriájának a megjelenése nem azt jelenti, hogy a nyelvnek van egy konstrukciója minden olyan esetre, amikor elidegeníthető birtoklással van dolgunk, és egy másik szerkezete minden olyan esetre, amikor elidegeníthetetlen birtoklással van dolgunk, hanem csak azt, hogy a nyelvben vannak a grammatikai konstrukciók között egymással versenyző jelenségek, amelyek disztribúciója kapcsolatba állítható a tapasztalt birtoklási viszony elidegeníthetőség-fokával. Továbbá figyelembe kell még venni azt is, hogy az elidegeníthetőség–hetetlenség szembenállás nem dichotómiapárként, hanem skálaként értelmezendő, s nem csupán nyelvi, hanem kulturális tényezők is befolyásolják a megvalósulását.

HIVATKOZÁSOK

- Bussmann, Hadunod 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart, Kröner, 68.
- Creissels, Denis 1975 megj. 1977: *Note sur la distinction aliénable – inaliénable dans l'expression de la possession en Hongrois*, (*Études Finno-Ougriennes* 12.) 151–67.
- Fodor István főszerk. 1999: *A világ nyelvei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 807–8; 919–22; 990–2; 1355–9.
- George Aaron Broadwell: *Alienability*, (a szerzőtől e-mailen kaptam meg az adatokat)
- Greenberg, Joseph Harold szerk. 1966: *Universals of Language*, Mass–London The MIT P. Cambridge.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós főszerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 484–9.
- Kálmán Béla 1983: *A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben*, in Bereczki Gábor–Domokos Péter szerk.: *Uralisztikai tanulmányok*, Budapest, 193–205.
- Kenesei István 1997: *A szintagma alapú képzésekről*, *Nyelvtudományi Közlemények* 95, 101–18.
- Kiefer Ferenc 1998: *Alaktan*, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó, 185–289.

- Kiefer Ferenc é.n. [2000]: Jelentéelmélet, Budapest, Corvina Kiadó, 201–3.
- Kiss Gábor 1998: *Magyar szókincstár. Rokoni értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Laczko Tibor 2000: Zárójelezési paradoxonok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 636–51.
- Larson, Martha 1999: Inalienable nouns vs. proper names, in:
<http://linguistlist.org/issues/10/10-1655.html#2>
- Nagy Bálint 1989: *Kínai nyelvkönyv*, Budapest (Ariadné Könyvek).
- Pete István 1998: Притяжательные предложения, in *Синтаксис русского языка*, Szeged, 55–64.
- Pete István 1999: A szó szerkezeti és derivációs elemzése, *Magyar Nyelvőr* 123, 483–95.
- Schirm Anita 2003: *Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezőmódjainak vizsgálata*, szakdolgozat, kézirat, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 206–7, 245–6.
- Tsujioaka, Takae 1998: Inalienable possession expressions, in:
<http://linguistlist.org/issues/9/9-1393.html#>

THE ALIENABLE AND INALIENABLE POSSESSIONS

ANITA SCHIRM

In most language this distinction is morphological. In Hungarian inalienable possession is usually expressed by *-a/-e* and the affixes *-ú/-ű, -jú/-jű*, while alienable possession is indicated by *-ja/-je* and the affix-(V)s. Though it turned out, other gramatical processes (grammaticalization, phonotactical order, semantical properties) also have influence on the choice between *-(j)Ű* and *-(V)s*. Furthermore the alienable–inalienable opposition is not to be defined as a pair of dichotomy, but as a scale, and not only grammatical, but cultural factors too affect the realization.

SORREND ÉS HATÓKÖR A MAGYARBAN: HPSG ELEMZÉS

SZÉCSÉNYI TIBOR *

Bevezetés

Dolgozatomban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy a magyar nyelvben a kvantifikált kifejezések felszíni sorrendje és azok hatóköri viszonyai közötti összefüggés leírható szigorúan lokális, megszorítás alapú eszközökkel. Ezen összefüggés korábban kizárólag transzformációs nyelvtani keretben megfogalmazott, transzformációkat felhasználó módszerekkel lett leírva. A dolgozatban a *fejközpontú frázisstruktúra nyelvtant* (HPSG) felhasználva két egymástól független megoldási módot is javasolok, amelyek a kitűzött feladatokat megoldják.

A jelenség rövid ismertetése (1. szakasz) után a kvantifikáció (2. szakasz) és a távoli függőség (3. szakasz) HPSG-ben szokásos kezelését mutatom be. Ezután a negyedik szakaszban javaslatot teszek a szórend és a hatókör közötti kapcsolat megadására hierarchikus mondatstruktúrát feltételezve. Ehhez egyetlen lokális megszorítást alkalmazok itt is, csakúgy mint az ötödik fejezetben, ahol egy ettől független megoldást mutatok be: a szórend és a hatókör közötti kapcsolatot direkt lineáris megelőzési szabály biztosítja, de ott már teljesen lapos mondatstruktúrában.

1. A jelenség ismertetése

A természetes nyelvi kifejezések többértelműségének többféle oka lehet. Az egyik ok a kvantifikált kifejezésekben szereplő kvantorok hatóköreinek az egymásra való hatásából ered, ezt hatóköri többértelműségnek nevezzük.

A kvantifikált kifejezésekben szereplő *minden*, *egy*, *legtöbb* stb. determinánsok szintaktikai szempontból egy főnévi csoport specifikálói, azaz egy főnévhez kapcsolódnak, a jelentés meghatározásához szükséges logikai formulában azonban a mondat igéjével kifejezett predikátumhoz is tartozniuk kell, azt hatókörükbe kell vonniuk. A logikai kvantorral lekötött változónak szerepelnie kell a főnévi fejjel kifejezett predikátumban és az igével kifejezett predikátumban is. Az (1a) mondatnak megfelelő logikai formula a (1b) példában látható:

- (1) a. *Minden fiú fut.*
b. $\forall x [fiú(x) \rightarrow fut(x)]$

Az igének persze lehet több argumentuma is, amint az a (2) példában szerepel:

* A dolgozat megszületését az N 37276 nyilvántartási számú NWO-OTKA kutatási projekt („Syntax, semantics and phonology of the left periphery”) támogatta, s közben a szerző a Tilburg University vendégszeretettel élvezte. Köszönet illeti meg Maleczki Mártát és Trón Viktort építő kritikájukért és hathatós segítségükért.

- (2) a. *Egy fiú látja Marit.*
 b. $\exists x [\text{fiú}(x) \wedge \text{lát}(x, \text{Mari})]$

Ha azonban az ígének két argumentuma is kvantifikált (az előző példában a tárgy nem volt az), akkor az egyik kvantornak benne kell lennie a másik kvantor zárójelében, azaz a hatókörében. Ez figyelhető meg a *Minden fiú lát egy lányt* mondat esetében is, ahol a két logikai formula a (3b-c) példákban olvasható:

- (3) a. *Minden fiú lát egy lányt.*
 b. $\forall x [\exists y [\text{fiú}(x) \rightarrow (\text{lány}(y) \rightarrow \text{lát}(x, y))]]$
 c. $\exists y [\forall x [\text{fiú}(x) \rightarrow (\text{lány}(y) \rightarrow \text{lát}(x, y))]]$

Ezekhez a különböző formulákhoz azután különböző interpretáció, azaz jelentés is társul: a (3b) formula értelmezése az, hogy 'minden egyes fiúhoz tartozik egy olyan lány, akit lát', az alany nagyobb hatókörű, mint a tárgy; a (3c) formuláé pedig az, hogy 'van egy olyan lány, akit minden fiú lát', a tárgy nagyobb hatókörű, mint az alany. A *Minden fiú lát egy lányt* mondatnak valóban megvan ez a két értelmezése: amikor a mondatban egy kifejezésnek megfelelő kvantor hatókörében benne van egy másik kifejezésnek megfelelő kvantor, akkor az utóbbi kifejezést szűk hatókörűnek nevezzük, ellenkező esetben pedig tág hatókörűnek. A (3) példában szereplő mondatban az első értelmezés szerint a tárgynak szűk hatóköre van, a második értelmezésben pedig tág a hatóköre.

Vannak azonban olyan mondatok is amelyeknek nincs meg az összes lehetséges értelmezése:

- (4) *Minden fiú sok lányt meglátogatott.*

A (4) mondatban a tárgynak csak szűk hatóköre lehetséges: 'minden fiúra igaz az, hogy ő sok lányt meglátogatott' vs. '*sok olyan lány van, akit minden fiú meglátogatott'. Az, hogy egy mondatban a kvantifikált kifejezéseknek lehet-e szűk és tág hatókörü olvasatuk is, több dologtól függhet: a kvantifikált kifejezések egyedi tulajdonságától (referencialitás, monotonitás, disztributivitás stb.), az ige tulajdonságaitól, illetve a szórendtől is. A magyar tipikusan olyan nyelv, amelyben a szórend szorosan összefügg a hatókörrel: az előbb álló kvantifikált kifejezésnek nagyobb a hatóköre, mint a hátrébb állónak. Tehát a magyarban az ige előtti összetevők szórendje megegyezik a hatóköri sorrenddel. Mindez azonban csak az ige előtti kvantifikált kifejezésekre igaz. Ez a (3) példa esetében is látszik, ahol az ige utáni kvantifikált tárgy lehet tág hatókörű az ige előtti alanyra nézve.

Dolgozatomban a magyar nyelvnek azt a jelenségét fogom modellezni, hogy az ige előtti kvantifikált összetevők hatóköri sorrendje megegyezik az összetevők sorrendjével. Mindehhez kizárólag lokális eszközöket fogok használni.

Az ige előtti összetevők sorrendjét a magyarban nem az ige argumentumszerkezete befolyásolja, de nem is kizárólag az összetevők hatóköri viszonyai. A mondat ígét megelőző része elsősorban az aktuális tagolás alapján rendeződik. Az ígét megelőző összetevők sorát a topikalizált kifejezések nyitják, amelyek a mondat logikai alanyaként funkcionálnak. Az ígét közvetlenül a fókuszált összetevő előzi meg, amelynek fő

funkciója az azonosítás és a szembeállítás. E két rész között helyezkedik el az ún. kvantormező, amely többek között az univerzálisan kvantifikált kifejezések helye.¹ Az ezen pozíciókba kerülő elemeknek számos szintaktikai és szemantikai megszorításnak eleget kell tenniük. Ilyen megszorítás például, hogy csak referáló kifejezést lehet topikalizálni, univerzálisan kvantifikált kifejezést nem lehet sem topikalizálni, sem fókuszálni, a negatívan kvantifikált kifejezések nem kerülhetnek a kvantormezőbe stb.

Azon kvantifikált kifejezések, amelyek az ige mögött is megjelenhetnek, lehetnek szűk hatókörűek is, de lehetnek tág hatókörűek is: ekkor akkora lehet a hatókörük, mint amekkora akkor lenne, ha az ige előtt jelennének meg. A *néhány fiú* kifejezést lehet topikalizálni és fókuszálni is: ez utóbbit az igekező ige mögé kerülése jelzi:

- (5) a. *Néhány fiú minden könyvet elolvasott.*
 *néhány fiú > minden könyvet*²
 b. *Minden könyvet (csak) néhány fiú olvasott el.*
 minden könyvet > néhány fiú

Ha a *minden könyvet* az ige mögött található, akkor a szűk hatókörön kívül még olyan hatóköre is lehet, mint amelyet az ige előtt kaphatna. Mivel azonban a *minden N* alakú kifejezések kizárólag a kvantormezőben helyezkedhetnek el ige előtti pozícióban, a (6a) mondatban nem vehet föl tág hatókört a topikalizált alany fölött, míg a (6b) mondatban igen a fókuszált alany fölött:

- (6) a. *Néhány fiú elolvasott minden könyvet.*
 **minden könyvet > néhány fiú*
 b. *(Csak) néhány fiú olvasott el minden könyvet.*
 minden könyvet > néhány fiú

A természetes nyelveket leíró grammatikaelméletek a hatóköri többértelműséget, illetve annak hiányát különböző módon kezelik. Magát a hatókört is más-más módon rendelik hozzá a kvantifikált kifejezésekhez. A transzformációs nyelvtanok (*Government and Binding Theory*, GB és *Minimalist Program*, MP (Haegeman 1994; Chomsky 1995; Hornstein 1995)) és a kategoriális nyelvten (*Categorial Grammar*, CG (Steedman 1996)) a mondat szerkezetéből, pontosabban a mondat szintaktikai összetevős szerkezetéből vezeti le a hatókört: ugyanannak a mondatnak más hatóköri viszonyok esetében más szerkezete lesz. A fejközpontú frázisstruktúra nyelvten (*Head-driven Phrase Structure Grammar*, HPSG (Pollard–Sag 1994; magyarul: Trón 2001)) ezzel szemben ugyanazon mondat különböző értelmezéseihez ugyanolyan szerkezetet rendel, a hatókör itt független a mondat szerkezettől.

A három grammatikaelmélet a hatóköri többértelműséghez is más módon viszonyul. A kategoriális nyelvten és a HPSG potenciálisan „legyártja” az összes lehetséges olvasatot szolgáltatató elemzést, majd azokat kiszűri, amelyek nem valódi értelmezései a mondatnak: ezeknek a nyelvtenoknak a többértelműség a természetes. Az MP ezzel

¹ A mondat ige előtti összetevőinek részletesebb elemzését például É. Kiss (1987, 1992, 1998, 2002) és Brody (1990) munkáiban találhatjuk.

² Értsd: az alany nagyobb a hatóköre, mint a tárgynak.

szemben alapvetően egyetlen kiinduló mondat szerkezetet – s így egyetlen hatóköri sorrendet – rendel a mondathoz, majd szükség esetén abból vezeti le a többi értelmezést: a transzformációs elemzésnek a többértelműséget kell külön eszközökkel magyarázni.

Dolgozatomban arra a problémára próbálok megoldást találni, hogy a HPSG-ben, ahol a kvantifikált kifejezések hatókörét nem a mondat szerkezetre szokás visszavezetni, hogyan lehet a hatókör és a sorrend (4) mondatban megfigyelhető összefüggéseit megmagyarázni.

2. A kvantorok hatóköre a HPSG-ben³

A HPSG-ben a kvantorok hatókörének a meghatározása a mondat szerkezettől független módon történik. Ennek az oka az, hogy a HPSG-ben egyszintű a reprezentáció, azaz minden mondathoz csak egyetlen szerkezetet rendel, a „felszíni” szerkezetet. Ebben az elméletben tehát nincs lehetőség arra, hogy a kvantifikált összetevők rejtetten olyan pozícióba kerüljenek, amely megfelelő lenne a hatóköri viszonyoknak a transzformációs nyelvtanoknál megszokott módon történő kezelésére. Ehelyett a HPSG a Cooper által leírt kvantor-tárolási mechanizmust használja⁴ (Cooper 1983), amelynek vázlatos működési elve a következő:

A kvantorok hatóköre nem a kvantifikált összetevő megjelenési helyén kerül meghatározásra. Itt a kvantorok csak bekerülnek egy kvantor-tárolóba, amely arra szolgál, hogy összegyűjtse az adott kifejezésben – mondatban – előforduló kvantorokat. Az így összegyűjtött kvantorok a mondat szerkezet egy megfelelő csomópontján átkerülnek egy rendezett kvantor-listára. Ez a rendezés adja meg a kvantorok hatóköreinek a sorrendjét. Nézzük meg részletesebben ezt a mechanizmust!

A HPSG-ben minden nyelvi jel – lexikai egység, frázis – rendelkezik egy QSTORE jeggyel, amely az adott egységben található, még hatókörrel nem rendelkező kvantorokat⁵ tartalmazza, így a jegy értéke egy kvantorokat tartalmazó halmaz. Új kvantorokat a lexikai egységek vezethetnek be: a determinánsok (pl. *minden, egy, sok*) és az önmagukban kvantifikált kifejezések (pl. *mindenki, valahol, sokszor*). A kvantorok ezekben az esetekben megegyeznek a jel CONTENT jegyének, azaz a szemantikai leírásának az értékével. Ez a szemantikai leírás tartalmazza a DET jegy értékeként a logikai kvantor megnevezését (*minden, egy* stb.), az INDEX jegy értékeként a logikai kvantor által lekötött individuum-változót, a RESTR jegy értékeként pedig determináns utáni pusztá főnév predikátum-argumentum szerkezetét. A HPSG-ben kvantorként

³ Mivel célom annak megmutatása, hogy a hatókör és a szórend közötti kapcsolat helyesen kezelhető lokális szabályokkal a HPSG-ben, nem pedig a kurrens (és konkurens) HPSG-elméletek közötti különbségtétel, a dolgozatban a HPSG legszéleskörűbben ismert és használt változatát veszem alapul, az 1994-es Pollard – Sag modellt.

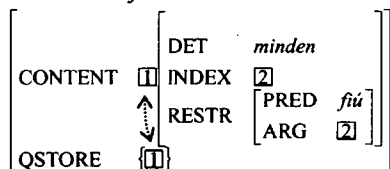
⁴ A HPSG újabb változataiban egy a korábitól eltérő szemantikai leírást használnak, melynek neve: *Minimal Recursion Semantics* (Copestake et. al. 2001). A hatóköri többértelműségről ebben a keretben Bouma (2003) ír.

⁵ A dolgozat HPSG-vel foglalkozó részében logikai kvantomak nevezem a predikátumlogikában használt hagyományos kvantorokat (univerzális, egzisztenciális stb.), kvantomak a HPSG által QSTORE-ba helyezett objektumokat, kvantifikált kifejezésnek pedig azokat a szintaktikai összetevőket, amelyeknek a CONTENT jegyük értéke megtalálható a QSTORE-ban.

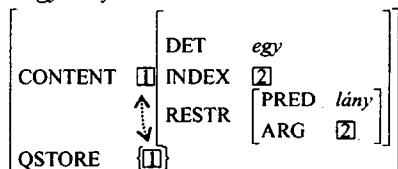
használt kifejezések tehát teljes főnévi csoportok, azaz általánosított kvantoroknak tekinthetők. A legtöbb lexikai egység QSTORE jegyének az értéke az üres halmaz: $\{\}$.⁶

Néhány főnévi csoport leírását láthatjuk a következő példákban:⁷

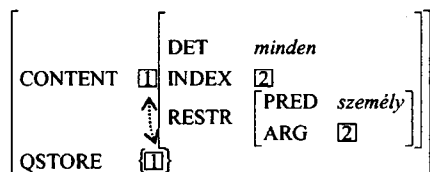
(7) a. *minden fiú*

b. *egy lány*

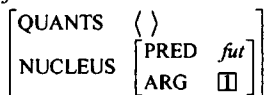

c. *mindenki*

Az igei alapkategóriájú összetevők⁸ – lexikai egységek, frázisok – CONTENT jegyének értéke, azaz szemantikai szerkezete különbözik a kvantifikált összetevőkéétől: az igék CONTENT jegyének az értéke tartalmazza az ige predikátum-argumentum szerkezetét (NUCLEUS), valamint az ígét hatókörükbe vonó kvantorok listáját. Ez utóbbi lista a QUANTS jegy értéke, amelyen a kvantorok hatókörük szerint sorrendbe szedve találhatók: a listán előbb található kvantoroknak nagyobb a hatókörük, mint a náluk hátrább levőknek:

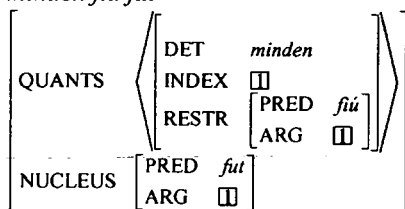
(8) *fut*

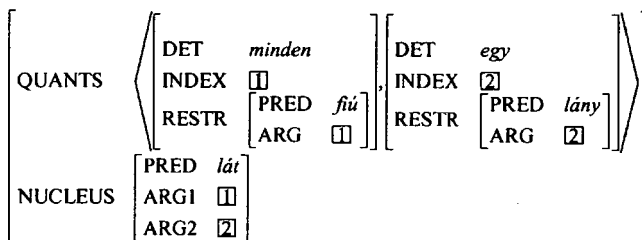
⁶ A dolgozat további részében az egyszerűbb reprezentáció kedvéért a mondatban szereplő nem igei alapkategóriájú frázisokat (pl. *minden fiú*, *a legtöbb alkalommal*) lexikai egységként szerepeltetem.

⁷ A nyílak pontozott vonallal a releváns jegyek értékének azonosságát szemléltetik, a tényleges reprezentációban nem szerepelnek.

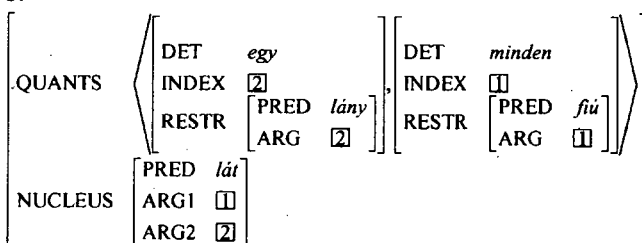
⁸ Pontosabban azon kifejezések, amelyeknek a CONTENT jegyének az értéke *psoa*, azaz parametrizált körülmény típusú.

(9) *minden fiú fut*(10) *minden fiú lát egy lányt*

a.

b.

A (8) példa a $\textit{fut}(x)$ logikai kifejezésnek, a (9) a $\forall x (\textit{fiú}(x) \rightarrow \textit{fut}(x))$ kifejezésnek, a (10a) a $\forall x (\textit{fiú}(x) \rightarrow \exists y (\textit{lány}(y) \wedge \textit{lát}(x, y)))$, a (10b) $\exists y (\textit{lány}(y) \wedge \forall x (\textit{fiú}(x) \rightarrow \textit{lát}(x, y)))$ kifejezésnek felel meg. A *minden fiú lát egy lányt* kifejezés hatóköri kétértelmősége a QUANTS listán megjelenő elemek sorrendjének különbözőségéből ered.

De hogyan kerülnek a kvantifikált kifejezésekben szereplő kvantorok az igei alapkategóriájú összetevők QUANTS listájára? Egyszerűen: a több összetevőből álló kifejezésekben az anya-csomópontban összegyűlnek a bennük szereplő kvantorok, így a frázisok QSTORE jegyei az őket alkotó összetevők QSTORE jegyeinek az uniójaként állnak elő. Ettől eltérő módon csak azon frázisok QSTORE jegye határozódik meg, amelyeknél a tényleges hatókör-hozzárendelés megtörténik: az igei alapkategóriájú frázisoknál lehetőség van arra, hogy a leány-összetevők kvantor-tárolójában található kvantorok ne kerüljenek be az őket közvetlenül domináló (anya) csomópont kvantor tárolójába, hanem helyette annak kvantor-hatóköri listáján, a QUANTS listán jelenjenek meg. A QUANTS lista a leányok QSTORE halmazán még előfordul, de az anyáén már meg nem jelenő kvantorokból álló lista és a fej-leány QUANTS listájából áll elő. A QSTORE-

ból kikerülő elemek egy RETRIEVED (röviden: RETR) listán foglalnak helyet. Ez a lista egy ideiglenes tároló, célja csupán csak az, hogy a QSTORE halmazból kikerülő rendezetlen kvantorokat sorbarendeze.

A HPSG-ben tehát a kvantorok hatókörének a meghatározása három fázisban történik. Az első fázisban a kvantorok megjelennek a lexikai egységeken a QSTORE-ban: ez az elraktározási szakasz. A második fázisban a kvantorok fölfelé öröklődnek a mondaszerkezetben a közbülső QSTORE jegyek segítségével: ez a tárolási szakasz. A harmadik fázisban a kvantorok kikerülnek a kvantortárolóból, és elfoglalják a helyüket egy igei alapkategóriájú kifejezés QUANTS listáján: ez a felhasználási szakasz. Bár a kvantifikáció három fázisban történő leírása azt sugallja, hogy azok három egymást követő művelet eredményei, a HPSG a következő elv megfogalmazásával mégsem derivációként kezeli a hatókör-meghatározást:

(11) Szemantikai elv

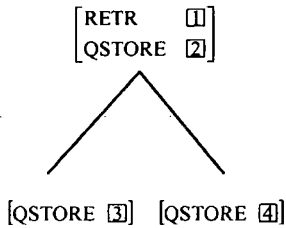
- a. Egy frázis RETR jegyének az értéke egy olyan lista, amely lista elemeiből álló halmaz diszjunkt a frázis QSTORE jegyének értékétől, és amely két halmaz uniója megegyezik a frázist alkotó összetevők QSTORE jegyeinek az értékének az uniójával.
- b. Az igei alapkategóriájú frázisoknál az anya NUCLEUS jegyének az értéke megegyezik a szemantikai fej⁹ NUCLEUS jegyének az értékével, a QUANTS jegyének az értéke pedig az anya RETR jegyének az értékének és a szemantikai fej QUANTS jegyének az értékének a konkatenációjával. Nem igei alapkategóriájú frázisoknál az anya RETR jegyének az értéke az üres lista, CONTENT jegyének az értéke pedig a szemantikai fej CONTENT jegyének értékével azonos.

Az (11a) elv azt fogalmazza meg, hogy egy frázis összetevőinek kvantorai továbbadódhatnak az anya felé, kivéve azokat, amelyek a kikerülnek a kvantor-tárolóból: ezek a RETR listára kerülnek át. Az (11b) elv ezeknek a RETR jegybe került kvantoroknak a további sorsát mondja el: a kvantorokhoz hatókör rendelődik, azaz sorbarendeződnek a kvantortárolóból már kivett kvantorok.

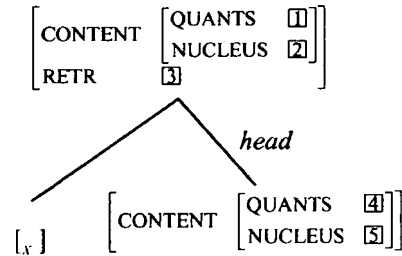
Ha az [1], [2], [3], [4] és [5] kifejezések egy frázisban a (12a-b) ábra szerinti jegyek értékei, akkor a szemantikai elv következtében közöttük a (13)-ban leírt összefüggések figyelhetők meg.

⁹ Egy frázis szemantikai feje *head-adjunct* szerkezetben az adjunktum, más esetekben a fej.

(12) a.

b.

(13) a. $\boxed{1} \cap \boxed{2} = \emptyset$

$$\boxed{1} \cup \boxed{2} = \boxed{3} \cup \boxed{4}$$

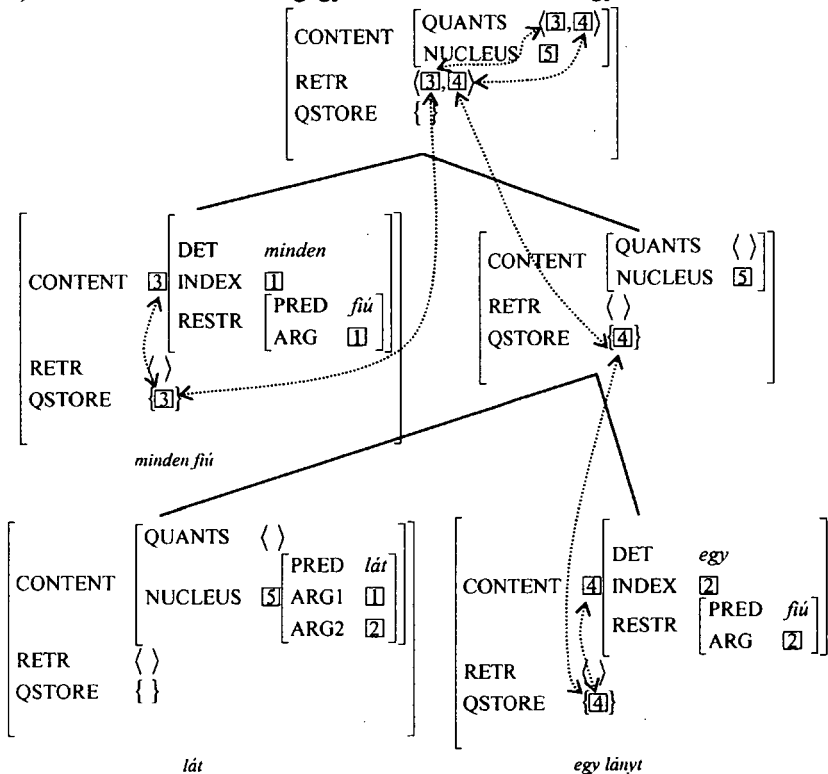
b. $\boxed{2} = \boxed{5}$

$$\boxed{1} = \boxed{3} \oplus \boxed{4}$$

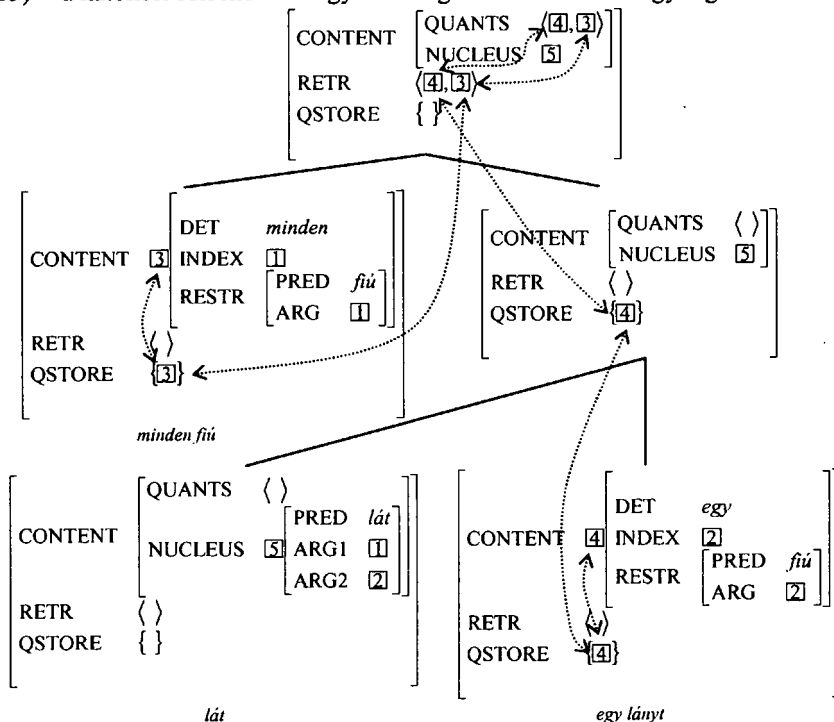
Az elv megfogalmazásából kitűnik, hogy a HPSG nem műveletként fogja fel a hatókör hozzárendelését a kvantorhoz: az elv csak azt mondja meg, hogy milyennek kell lennie egy jólformált frázisnak. Ez összhangban áll azzal, hogy a HPSG nem derivációs, hanem reprezentációs nyelvtan.

A *minden fiú lát egy lányt* mondatot hierarchikus szerkezetűnek feltételezve a kvantifikációban szereplő jegyek a következőképpen alakulnak:

(14) a hatóköri sorrend megegyezik a szórenddel: a tárgy szűk hatókörű

(15) a hatóköri sorrend nem egyezik meg a szórenddel: a tárgy tag hatókörű

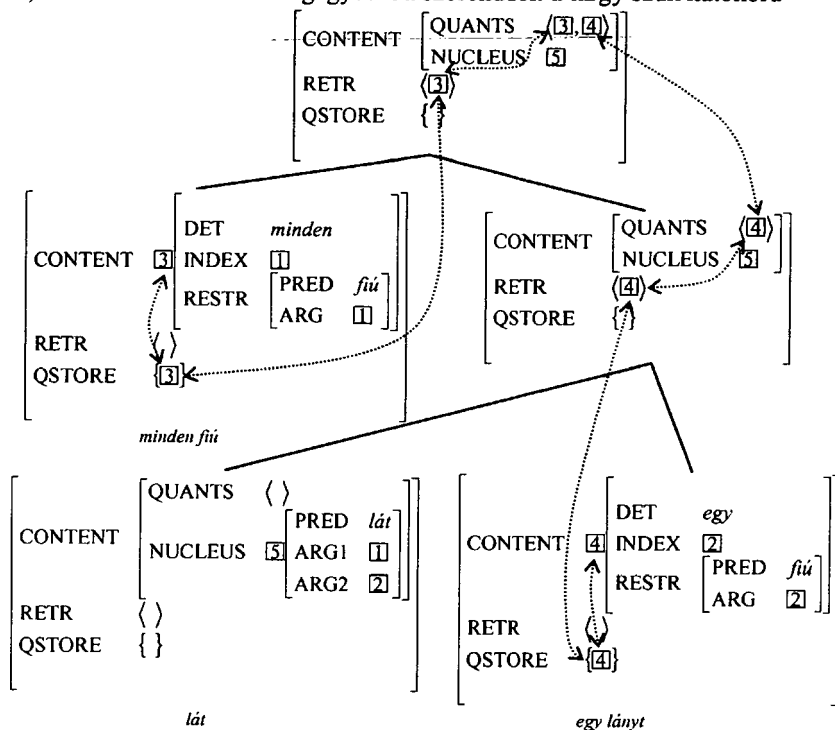
Látható, hogy a kvantorok a *minden fiú* és az *egy lányt* összetevőknél jelennek meg a kvantor-tárolóban, majd onnan kerülnek fel az őket közvetlenül domináló összetevőbe: a *lát* és az *egy lányt* esetében az anya QSTORE jegyébe – ez a kvantorok összegyűjtési fázisa –, a *minden fiú* és a *lát egy lányt* kifejezéseknél pedig az anya RETR jegyébe, majd a QUANTS listába – ez a hatókör-értelmezés fázisa. A mondat szerkezete mindkét esetben azonos, mint ahogy az összetevők leírása is, a legfelső, mondat szintű kategória kivételével, ahol az egyetlen különbség a RETR és a QUANTS lista elemeinek a sorrendje. A kvantorok hatóköre tehát független a mondat szerkezettől.

A kvantorok mind a (14), mind pedig a (15) szerkezetben a legfelső, mondat szintű csomópontnál kerülnek a RETR listára, majd a QUANTS kvantor-listára. A szemantikai elv megengedné azt is, hogy a mondat szerkezetben lejjebb található *egy lányt* kvantifikált összetevő kvantora már korábban átkerüljön a QUANTS listára. Ez a (16) elemzés azonban nem ad újabb értelmezést a mondatnak, hiszen a végső logikai szerkezete ugyanaz lenne, mint a (14) mondatnak: a legfelsőbb kategóriák QUANTS listája megegyezik.¹⁰ Érdeemes megfigyelni, hogy abban az esetben, amikor egy kvantor nem a

¹⁰ A grammatika elméletek általában problémának tartják, ha különböző szerkezetek nem különböző jelentéseket fejeznek ki. A konstrukciós nyelvtenban például a különböző formáknak különböző jelentéssel kell társulniuk, és fordítva, különböző jelentéseknek különbözőképpen kell megnyilvánulniuk (Goldberg 1995). A minimalista elemzés számára ugyanez úgy jelentkezik, hogy az opcionálisitást tiltja.

mondatszerkezet legfelső szintjén kerül ki a kvantor-tárolóból, akkor ennek a kvantor-nak nem lehet nagyobb hatóköre, mint egy a kvantor-kipakolásnál följebb elhelyezkedő kvantifikált összetevőnek.

(16) a hatóköri sorrend megegyezik a szórenddel: a tárgy szűk hatókörű

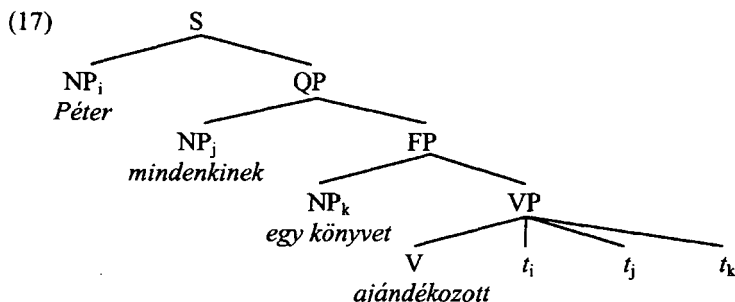

A HPSG a fent ismertetett módszerrel a mondatszerkezettől független módon tetszőleges hatókör-sorrendet elő tud állítani. Ez előnyös azokban a nyelvekben, amelyekben a kvantorok hatóköri sorrendje független az összetevők sorrendjétől a mondatban. Ilyen nyelv az angol, ahol a szórend kötött. A magyarban azonban – mint azt korábban láthattuk – a szórend nem kötött – legalábbis nem az argumentumszerkezethez kötött – a kvantorok hatóköre pedig ehhez az előre nem rögzített szórendhez igazodik: az ige előtt előbbre levő összetevőnek nem lehet kisebb a hatóköre, mint egy őt követő másik ige előtti összetevőnek.

A magyar hierarchikus mondatszerkezetben – a transzformációs nyelvtani megoldás szerint – az ige előtti összetevők (topik, kvantifikált összetevő, fókusz) mozgathatók.

Ugyanakkor a kijelentéslogikában például bár a $\forall x \forall y P(x,y)$ és a $\forall y \forall x P(x,y)$ kifejezések formája különböző, igazságfeltételeik megegyezik. Mindezt úgy kell értelmezni – a HPSG esetében és itt is –, hogy a jelenségek megfogalmazását lehetővé tevő formális nyelv és a modell közötti kapcsolat nem bijektív, hanem szürjektív, azaz a két (közbülső) forma jelentése egybeeshet.

sal kerülnek a helyükre. A *Péter mindenkinek egy könyvet ajándékozott* mondat szerkezete látható a (17) ábrán látható:¹¹

Ha a HPSG is ehhez hasonló szerkezetet rendelne a mondathoz, a mondatban szereplő kvantifikált kifejezések kvantorai az itt *S* címkét viselő legfelső kategóriáig tárolódnának, ahol a QUANTS listán sorbarendeződve jelennének meg. A mondat szerkezetnek ezen a pontján azonban már nem hivatkozhat arra a tényre, hogy az összetevő szerkezet alsóbb részein először a tárgy kapcsolódott az igehez, majd a datívusz: mivel a HPSG elvei és szabályai szigorúan lokálisak, az *S* kategóriát csak az ő közvetlen összetevőinek a tulajdonságai határozhatják meg. Viszont így az elmélet nem tudja garantálni azt, hogy a mondat szerkezetben magasabban levő kvantifikált összetevő (*mindenkinek*) nagyobb hatókörű lehessen a nála alacsonyabban található kvantifikált összetevőnél (*egy könyvet*).

Hogy az igehez előbb kapcsolódó kvantifikált összetevő mindenképpen szűkebb hatókörű lehessen, az alacsonyabban levő kifejezés kvantorának már a kifejezés mondat szerkezetben való megjelenésekor a QUANTS listára kell kerülnie olyan módon, mint az a (16) ábrán is látható. Ugyanakkor nem minden kifejezéshez kell hatókört rendelnünk már a megjelenése pillanatában. Az itt megismételt (3) mondatban az ige utáni kvantifikált összetevőnek nagyobb hatóköre is lehet, mint az igt megelőzőnek:

- (3)
- Minden fiú lát egy lányt.*
 - $\forall x [\exists y [\text{fiú}(x) \rightarrow (\text{lány}(y) \rightarrow \text{lát}(x,y))]]$
 - $\exists y [\forall x [\text{fiú}(x) \rightarrow (\text{lány}(y) \rightarrow \text{lát}(x,y))]]$

Itt az ige utáni tárgy kvantora, miután bekerült a QSTORE-ba, a mondat szerkezet bármely megfelelő pontján kikerülhet onnan, a legalsó, a lexikai igével összetevőt alkotó frázisnál éppúgy, mint a mondat szerkezet tetején.

Hogy különbséget tehessünk az igt megelőző és követő kifejezések között, először vizsgáljuk meg, hogyan kezeli a HPSG a várt helyüktől távol megjelenő (transzformációs terminológiával: kimozgatott) összetevőket.

¹¹ Ez igen egyszerűsített változata a manapság használt mondat szerkezeteknek (É. Kiss 1998, 2002; Szabolcsi 1997; Szabolcsi – Koopman 2000), de alapvetően ugyanúgy hierarchizált.

3. A távoli függőség kezelése a HPSG-ben

A HPSG egyszintű nyelvtan, azaz csak egyetlen reprezentáció tartozik minden egyes mondathoz, nem pedig reprezentációk sora, mint ahogy a transzformációs nyelvtanokban. Ez azt jelenti, hogy nincs kiinduló szerkezete a mondatoknak, amelyből transzformációkkal, mozgások sorával létre lehetne hozni a felszíni szerkezetet, majd azon további transzformációkat végezve a mondat logikai formáját. Helyette egyetlen egy szerkezet tartozik a mondathoz, amely az összetevőket megjelenési sorrendjükben tartalmazza. Mindez összhangban áll a HPSG reprezentációs szemléletével is, szemben a transzformációs nyelvtanok derivációs grammatika-felfogásával.

A HPSG-ben az összetevők többféle módon kapcsolódhatnak össze egymással egy nagyobb frázissá. A legáltalánosabb szerkezet a *head-complement* szerkezet, amelyben az ige először a legfüggőbb vonzataival alkot egy frázist, majd az így kapott kifejezés a kevésbé függőkkel, vagyis az alannal kapcsolódik össze legkésőbb. Azonban szükség van egy olyan szerkezetre is, amely a várható helyüktől távol megjelenő összetevőket kezeli. Ilyen összetevők az angolban a kérdő kifejezések, a topikalizált összetevők stb. (Pollard – Sag 1994:157 példái):

- (18) a. *Sandy loves Kim.*
 b. *Kim, Sandy loves _.*
 c. *I wonder [who Sandy loves _].*
 d. *This is the politician [who Sandy loves _].*

A HPSG az ilyen jelenségeket a GPSG-ből kölcsönzött, eredetileg a kategoriális nyelvtanokra visszavezetett SLASH jegy segítségével elemzi.

A *slash*, azaz '/' a kategoriális nyelvtanban valamiféle hiányt jelöl: ha egy kifejezés X kategóriájú lenne, ha nem hiányozna mellőle/belőle egy Y kategóriájú összetevő, akkor X/Y kategóriájú lesz. Az egyargumentumú igék így S/NP kategóriájúak: ha lenne mellettük még egy főnévi csoport (NP), akkor együtt mondatot alkotnának (S). A (18b-d) mondatokban a *Sandy loves* kifejezés ez alapján S/NP[ACC] kategóriájú lesz, azaz olyan kifejezés, amely mondat lenne, ha nem hiányozna belőle egy tárgyesetű főnévi csoport.

A HPSG a távoli függőség jelenségét mutató kifejezéseket a kvantorok hatókörének meghatározásához hasonlóan egy három-fázisú technikával elemzi. Az első fázisban a helyüktől távol megjelenő összetevőket eredeti helyükön elraktározza egy összetevő-tárolóba (SLASH), majd a második fázisban az eltárolt összetevőket összegyűjti és fölfelé örökíti a mondat szerkezet magasabb részeire, végül a harmadik fázisban a megfelelő helyen beépíti azokat a mondat szerkezetbe, miközben eltünteti őket a tárolóból.

Az első fázisban a mondat szerkezetben egy üres elem jelenik meg abban a pozícióban, ahol a távoli összetevő eredetileg lenne, azaz ahol az ige a vonzatszerkezete alapján várná, és ahol *head-complement* szerkezetet alkotna azzal. Erre azért van szükség, mert az ige *head-complement* szerkezetet kell alkotnia minden vonzatával. Ez az üres elem (*trace*) hasonló szerepű, mint a transzformációs nyelvtanokban a nyom. Az üres elem a lexikonban van tárolva, onnan kerül elő, és majdnem teljesen alulspecifikált. Nem tartalmaz fonológiai, szintaktikai és szemantikai információkat, QSTORE jegyének az értéke üres. Az egyetlen információ, amit tartalmaz az, hogy a LOCAL jegyének az értéke bekerül a SLASH összetevő-tárolóba.

A LOCAL jegy tartalmazza a nyelvi jeleknek a szintaktikai és szemantikai tulajdonságait, mint például a kategóriáját (CAT), argumentumszerkezetét (SUBJ és COMPS), szemantikai leírását (CONTENT) és a kontextuális információkat (CONTEXT), nem tartalmazza viszont a fonológiai jegyeket (PHON), az eltárolt és elővett kvantorokat (QSTORE és RETRIEVED), valamint az összetevő-szerkezetet (DTRS). A LOCAL jegy értéke tartalmaz minden olyan tulajdonságot, amelyre az ige tehet megszorításokat a SUBJ és COMPS listáin. A LOCAL jegystruktúrán kívül található még a NONLOCAL jegy is, amely a számunkra most érdekes SLASH tárolót is tartalmazza. A NONLOCAL értéke egy két jegyből álló jegystruktúra. Ennek egyik jegye az INH(ERITED), amely az öröklött hiányzó összetevőket tartalmazza, a másik pedig a TO-BIND, amely a tovább nem örökítendőket jeleníti meg. A HPSG nyelvi jelei tehát a következő jegystruktúrával vannak leírva:

(19)

PHON	fonetikai leírás
LOCAL	[CAT kategória]
	[SUBJ alany]
	[COMPS többi vonzat]
	[CONTENT szemantikai leírás]
NONLOCAL	[CONTEXT kontextuális információk]
	[INH [SLASH összetevő tároló]]
	[TO-BIND [SLASH megjelenő összetevő]]
QSTORE	kvantortároló
RETR	kvantormegjelenítő
DTRS	összetevőszerkezet

A kvantifikációt és a távoli összetevők kezelését hasonló módon kezeli a HPSG; az INH|SLASH jegy hasonló funkciót tölt be, mint a kvantifikáció esetében a QSTORE, a TO-BIND|SLASH pedig mint a RETR: az első jegyek tárolják a még feldolgozandó elemeket, az utóbbiak pedig ebből a tárolóból való kiemelést szolgálják.

A *trace*, azaz az üres elem lexikai leírása a következő:

(20)

LOCAL	[]
NONLOCAL	[INH [SLASH { [] }]]
	[TO-BIND [SLASH { }]]]

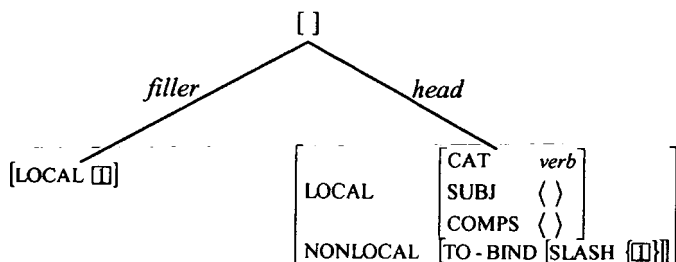
A hiányzó összetevő végül egy *filler-head* szerkezetben kapcsolódhat a mondszerkezetbe. Ez a *head-complement* szerkezettől eltérően nem a fej argumentum-szerkezeti jegyei alapján választja ki a fejhez csatlakozó összetevőt, hanem a SLASH jegyei alapján:

(21) **Filler-head séma**

Filler-head szerkezetben a *filler* összetevő LOCAL jegyeinek azonosnak kell lenni az üres argumentumlistájú igei alapkategóriájú fej összetevő NONLOCAL|TO-BIND|SLASH halmazában levő egyetlen elemmel.

azaz

(22)

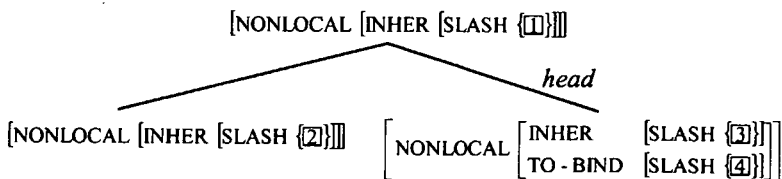

A (22) ábrán látható, hogy a távoli összetevő csak olyan igei alapkategóriájú összetevőhöz kapcsolódhat, amelynek az argumentumlistái üresek, azaz már tartalmazza az alanyát és az argumentumait is (a távoli összetevő helyén természetesen az üres elemet). A HPSG-ben a TO-BIND|SLASH jegy értéke csak üres halmaz, vagy egyelemű halmaz lehet. A *filler* összetevő LOCAL jegyének és a fej TO-BIND|SLASH jegyének az azonossága teszi lehetővé, hogy a *filler* csak olyan tulajdonságú lehessen, amilyen az őt vonzó igei fej lexikai leírásában szerepel, azaz hogy tényleg az ige argumentuma lehessen. A TO-BIND|SLASH jegy értéke ugyanis a NONLOCAL jegyek elve által szabályozott módon megegyezik az INH|SLASH jegy értékeinek egyikével, majd a mondat szerkezetben lefelé származtatva végül azonos lesz az üres elem INH|SLASH jegyével, azon keresztül pedig a *trace* LOCAL jegyével, amelyre az ige fej tesz megszorításokat az argumentumlistája segítségével.

(23) NONLOCAL jegyek elve

Frázisok esetében a NONLOCAL|INHER|SLASH jegy értéke megegyezik az őt alkotó összetevők NONLOCAL|INHER|SLASH jegyeinek az uniójával, mínusz a fej összetevő NONLOCAL|TO-BIND|SLASH jegyének értékeként szereplő elemeket.

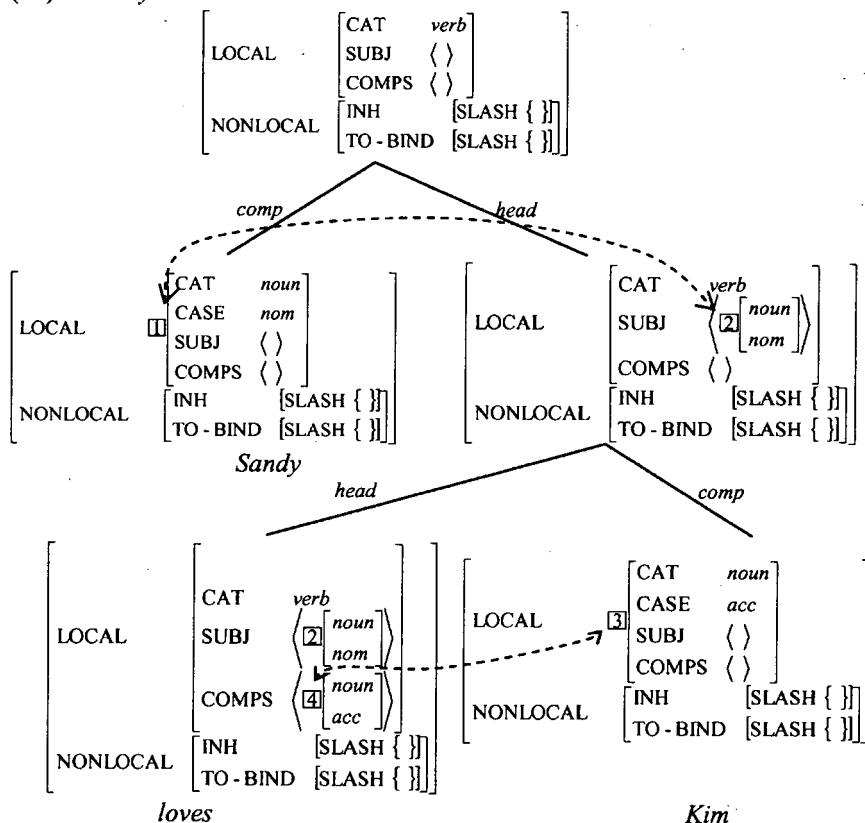
(24)

$$1 = (2 \cup 3) \setminus 4$$

Nézzük meg példákon, hogyan is történik a távoli összetevők kezelése! Először lássunk egy olyan mondatot, amelyben nincs távoli függőség, csak *head-complement* szerkezet található benne:

(25) *Sandy loves Kim.*

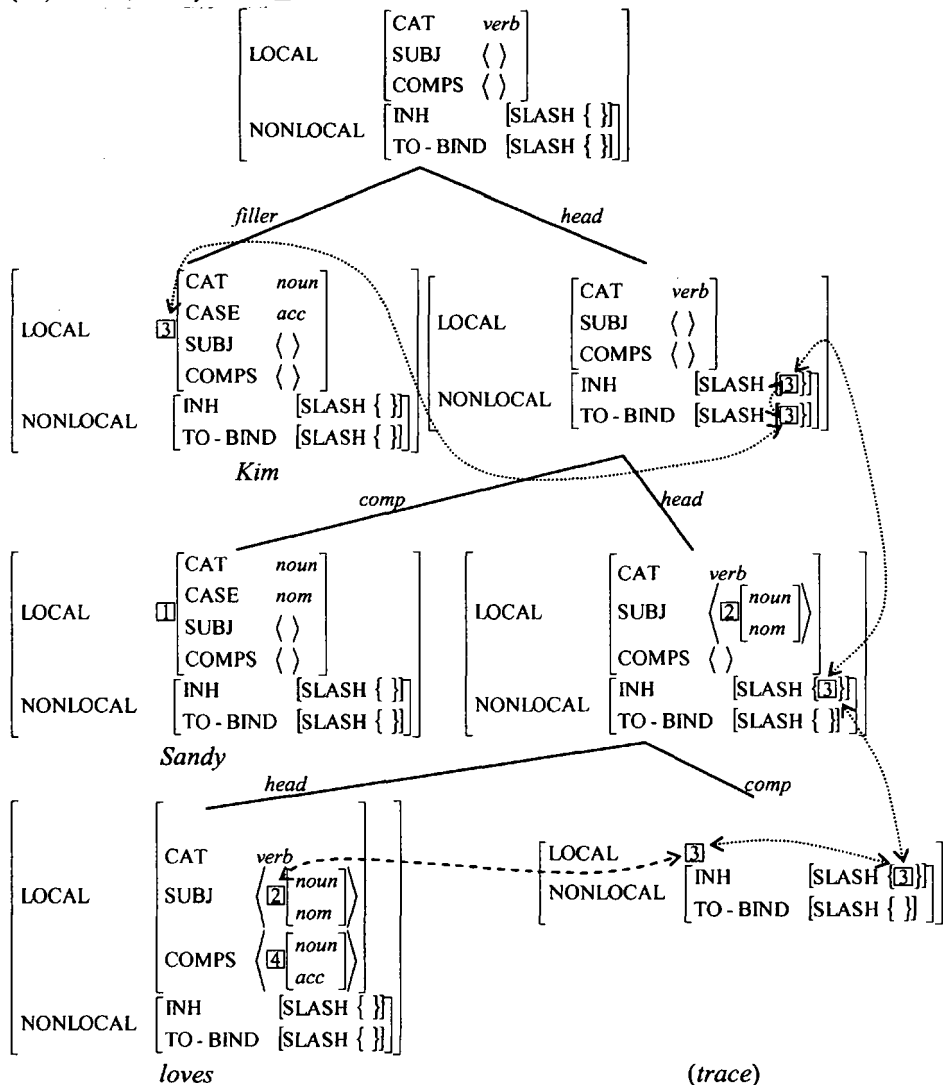
A mindkét végén nyílas szaggatott vonal a megfelelő értékek kompatibilitását, unifikálhatóságát mutatja; erről az itt nem ismertetett *valencia-elv* gondoskodik. A HPSG ezáltal gondoskodik arról, hogy csak megfelelő tulajdonságú elemek szerepelhessenek az ige vonzataként.

A (26) példa a (18b) mondat szerkezetét mutatja. Itt már megfigyelhető a *trace* és a *filler-head* szerkezet is.

Látható, hogy az ige milyen megszorításokat tesz a tárgyi argumentumára: tárgyesetű főnév legyen. Ez a megszorítás (4) a lexikai fej komplementum testvére vonatkozik: annak LOCAL jegyének (3) kompatibilisnek kell lennie vele. Ez az érték megegyezik a tárgy, az azt domináló és az azt domináló csomópont NONLOCAL|INHER|SLASH jegyének értékével, azaz az összetevő tárolva van a mondat felsőbb szintjéig. Onnan az érték nem másolódik tovább a legfelső összetevőre, hanem átkerül a NONLOCAL|TO-BIND|SLASH halmazba, majd ez az összetevő *filler-head* szerkezetet alkot a *Kim* összetevővel: annak LOCAL jegye megegyezik a fej NONLOCAL|TO-BIND|SLASH jegyének értékével. Így az ige közvetett úton a távol levő összetevőre tesz megszorítást: csak olyan kifejezés kerülhet a *filler* csomópontba, amely megfelel az ige által a mondat szerkezet alapján tett megszorításoknak.

A HPSG a fentebb ismertetett módon szigorúan lokális megszorításokkal képes kezelni a várt helyüktől távol megjelenő összetevőket. A következő szakaszban ezt megpróbáljuk kombinálni a kvantifikációval, így keresve leírási módot a hatókör és a szórend összefüggésére.

(26) *Kim, Sandy loves _.*

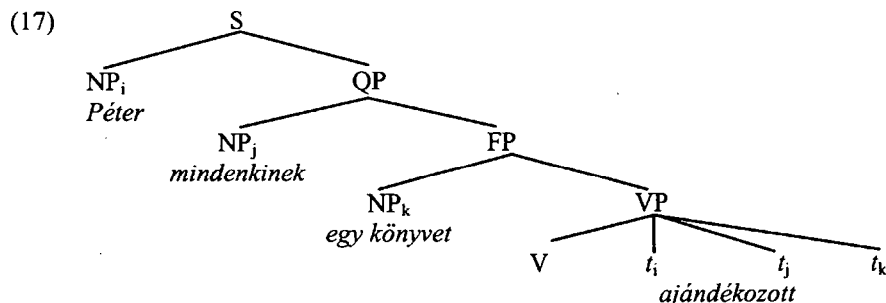

4. Sorrend és hatókör: hierarchikus szerkezet

Az első, bevezető szakaszban láthattuk, hogy a magyar nyelvben az ige előtti kvantifikált összetevők hatóköreinek a sorrendje megegyezik azok mondatbeli megjelenésük sorrendjével: az előbb levő összetevő hatóköre nagyobb az őt követő, de az ígét szintén megelőző összetevőé. Az ige utáni kvantifikált kifejezések azonban lehetnek szűk és tág hatókörűek is. A második szakaszban bemutatásra került a HPSG által használt eszközrendszer, amellyel a kvantifikált összetevők kvantorai sorbarendeződnek: a kifejezések megjelenésekor a kvantorok egy kvantor-tárolóba kerülnek, majd a mondat szerkezetben fölfelé örökítve a megfelelő helyen átkerülnek a QUANTS listára, amely a kvantorok sorrendjének a reprezentációjára szolgál. Láthattuk azt is, hogy a kvantortárolás hagyományos felfogása nem elégséges annak a magyar nyelvben meglevő jelenségnek a leírásához, hogy az ige előtti kvantifikált összetevők hatóköre az összetevők sorrendjének megfelelő, míg az ígét követőké nem feltétlenül. Végül a legutóbbi szakaszban azt láthattuk, hogy milyen szigorúan lokális szabályokkal és elvekkel kezeli a HPSG az eredeti helyüktől távol megjelenő, „elmozgatott” összetevőket.

Most vizsgáljuk meg, hogy hogyan lehet az első szakaszban vázolt kvantifikációs jelenséget a második szakaszban bemutatott kvantortárolási mechanizmus felhasználásával a harmadik szakaszban kínált mondat szerkezetben leírni!

A *Péter mindenkinek egy könyvet ajándékozott* mondat (17) ábrán látható transzformációs elemzése a következő volt:

A hierarchikus szerkezetben a *Péter*, a *mindenkinek* és az *egy könyvet* kifejezések mozgatással kerültek a felszíni szerkezeti pozíciójukba. Nem-transzformációs elemzés esetében ezek távoli összetevők, így az itt S-sel, QP-vel és FP-vel jelölt frázisok *filler–head* szerkezetet alkotó összetevőkből állnak, szemben a VP-vel, amelynek összetevői *head–complement* szerkezetet alkotnak.¹²

A három „kimozgatott” összetevő hatóköre – mint azt korábban láthattuk – a megjelenésük sorrendjének megfelelően rendezettek. A második szakaszban láthattuk, hogy ezt a HPSG-ben úgy lehet elérni, hogy az itt megjelenő kvantorok rögtön kikerülnek a kvantor-tárolóba, nem öröklődnek fel az S kategóriáig a QSTORE-ban. Az esetle-

¹² A dolgozatban csak a kötelező vonzatokkal foglalkozom, a nem kötelezően megjelenő adjunktumokkal nem. Ezek *filler–head* szerkezetben való megjelenése problémás, mert a hozzájuk tartozó üres elem nem *head–complement* szerkezetben található, hanem *head–adjunct* szerkezetben, amelyre más elvek érvényesek.

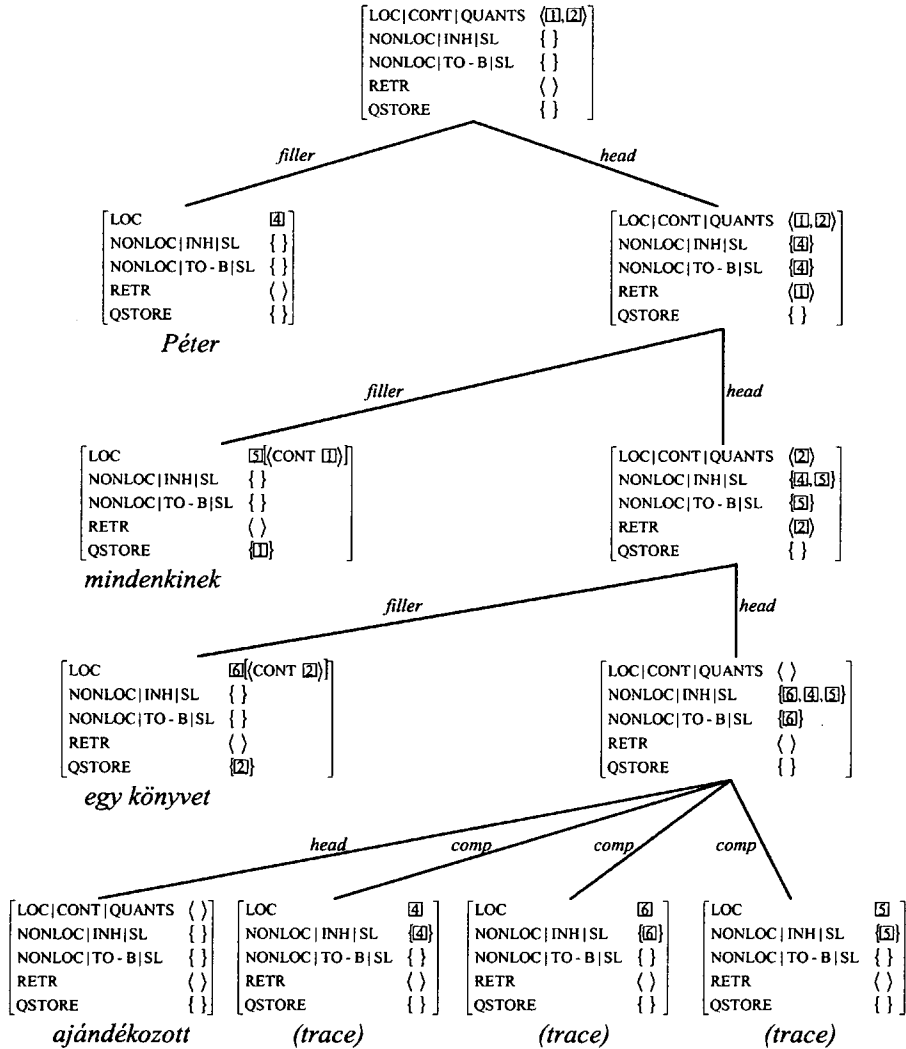
gesen a VP alatt található kvantifikált kifejezésekre ezzel szemben ez a megszorítás nem áll: mivel ezek lehetnek szűk illetve tág hatókörűek is, a kvantoraik – amíg más megszorítást meg nem sértenek – tetszőlegesen felkapaszkodhatnak akár a mondat legfelsőbb szintjéig is, de korábban is kikerülhetnek a kvantortárolóból. Ez a különbség az ige előtti és utáni összetevők között nem az összetevők egyedi tulajdonsága által határozható meg, hiszen az, hogy egy összetevő előre kerül-e, vagy hátul marad, ha azt megteheti, teljesen opcionális. Ehelyett az a szerkezet befolyásolja a különbséget, amelyben szerepelnek: az ige előtti összetevők *filler-head* szerkezet *filler* összetevői, az ige utániak pedig *head-complement* szerkezet *complement* lányai.

Hogy az ige előtti összetevők hatókörére vonatkozó magyar nyelvre meghatározott megszorítást megadhatjuk, nézzük meg, hogyan is kellene kinéznie egy jólformált HPSG mondat szerkezetnek!

A

(27) mondat legalsó szintjén a lexikális igei fej található, valamint az ő komplementum-testvéreiként a vonzatai helyét elfoglaló üres elemek, amelyek NONLOCAL|INH|SLASH értékük a saját LOCAL jegyük értéke, vagyis az ige által megkövetelt tulajdonságok. Ezen SLASH jegyek értékei megjelennek a szerkezetben magasabban is, az őket domináló frázisok NONLOCAL|INH|SLASH vagy NONLOCAL|TO-BIND|SLASH jegyének értékeként. A *Péter, mindenkinek* és *egy könyvet* kifejezések *filler* összetevőként kerülnek a szerkezetbe, LOCAL jegyük értéke megegyezik a fej testvérük NONLOCAL|TO-BIND|SLASH jegyének értékével. A *mindenkinek* és az *egy könyvet* kifejezés ezen kívül kvantifikált összetevő is, így a LOCAL|CONTENT jegyük értéke megjelenik a QSTORE halmazukban. Mivel azonban ezen ige előtti kvantifikált kifejezések csak szűk hatókörűek lehetnek (a náluk magasabban levő kifejezésekhez képest), ez a QSTORE jegy nem kerül be az őket közvetlenül domináló kifejezés kvantor-tárolójába, ehelyett ott a RETR listán tűnnek föl. A QUANTS listán ennek megfelelően a *mindenkinek* kvantora előrébb található, mint az *egy könyvet* kvantora.

(27) Péter mindenkinek egy könyvet ajándékozott

E mondat és mondat szerkezet alapján a keresett szabály, amely a hatókör és a szórend között a magyarban megfigyelhető összefüggést megadja, az lehetne, hogy olyan frázis esetében, amely *filler-head* szerkezetet dominál, a QSTORE jegy értékének az üres halmaznak kell lennie. Ez azt a megállapítást fejezi ki, hogy a kimozgatott összetevők kvantorai nem tárolódhatnak el, hanem rögtön a kvantor-listára, a QUANTS-ra kell kerülniük. Ez a szabály azonban nem megfelelő azokban az esetekben, ame-

lyekben az ige mögött is található kvantifikált összetevő, mégpedig tág hatókörű. Ekkor ugyanis ennek az összetevőnek a kvantorának *filler* összetevő fölött kell kikerülnie a kvantor-tárolóból, vagyis lehet olyan *filler-head* szerkezet, ahol az anya összetevő QSTORE jegyének nem szabad üresnek lennie.

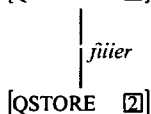
A *Minden fiú több lánynak is felolvasott egy verset* mondat többértelmű. A tárgy lehet szűk hatókörű: ekkor minden fiú minden lánynak más-más verset olvasott fel. Egy másik olvasat szerint a tárgy lehet nagyobb hatókörű, mint a *több lánynak is*, de kisebb, mint az alany: egy-egy fiú mindig ugyanazt a verset olvasta fel a lányoknak (mondjuk a kedvenc versét), de minden egyes fiú másikat. Végül a számunkra érdekes olvasat az, amelyben a tárgy hatóköre nagyobb a másik két kvantifikált kifejezés hatókörénél: van egy olyan vers, amelyre igaz az, hogy minden fiú több lánynak is felolvas-ta. Ennek az olvasatnak megfelelő szerkezeti leírás látható a (28) ábrán.

A felső *filler-head* szerkezetben az anya QSTORE jegye üres, mint az imént megadott szabályunk el is várja. Azonban az *egy verset* kvantora ([6]) csak ebben a csomópontban kerül a RETR listára, s így a QUANTS listára is, mivel ott csak így kerülhet a *minden fiú* kvantora ([2]) elé. Ehhez viszont jelen kell lennie a fej kvantor-tárolójában, amely egyben egy *filler-head* szerkezet szülőcsomópontja is. Így tehát nem kielégítő az a szabály, hogy minden *filler-head* szerkezet szülőcsomópontjában a QSTORE jegy értéke az üres halmaz.

- (29) **Hatóköri szabály az ige előtti összetevőkre**

azaz

- (30) [QSTORE $\boxed{1}$]

$$[1] \cap [2] = \emptyset$$

Ez az új szabály csak azon összetevők kvantorainak tiltja meg a kvantortárolóban maradási, amelyek *filler* összetevőként jelentkeznek a mondatban, az ige után, azaz *complement* összetevőknek megengedi azt.

A (29) hatóköri szabály szűrőként viselkedik: nem létrehozza a kívánt szerkezetet, értelmezéseket, hanem a generált elemzések közül csak azokat minősíti helyesnek, amelyek a szabály által megkövetelt alakúak. A szabály nem tartalmaz semmilyen információt az általa vizsgált összetevők szintaktikai/szemantikai tulajdonságairól.

A helyes mondat szerkezet kialakításában más szabályok is részt vesznek: ezek a szabályok rendelkeznek arról, hogy a magyarban a topikalizált összetevőknek meg kell előzniük a többi összetevőt, hogy az egyetlen fókuszált összetevő közvetlenül az ige előtt áll, és hogy az igét megelőző kvantormezőben elhelyezkedő kifejezések a topik és a fókusz között helyezkednek el. Ezen említett kifejezések „kimoztatott” kifejezések, várt helyüktől távol jelennek meg, a sorrendiségükre vonatkozó szabályok így a (29) szabályhoz hasonlóan *filler-head* szerkezetre vonatkoznak. Míg azonban az általunk előbb tárgyalt kvantifikációs szabály az összetevők tulajdonságaival nem foglalkozik, ezeknek a szabályoknak utalniuk kell azok szintaktikai/szemantikai felépítésére is. Például hogy egy topikalizálható összetevő csak akkor lehet *filler* összetevő, ha a fej `NONLOCAL|INH|SLASH` halmaza kizárólag topikalizálható kifejezést tartalmaz, azaz egy topikalizált összetevő csak akkor jelenhet meg a szerkezetben, ha őt csak topikalizált elemek előzik meg. Azt pedig, hogy egy összetevő topikalizálható/topikalizált-e, vagy a topikalizációt kiváltó/kísérő jegyek közvetlen meglétével lehet jellemezni, vagy pedig az ezen jegyek alapján a mondat szerkezet más szintjén bevezetett absztrakt TOPIK jeggyel. Ezen jegy/jegyek pedig az adott összetevő egyéni szintaktikai/szemantikai jegyei/jegyei.

A dolgozat eddigi részében ismertetett módszer képessé teszi a HPSG-t arra, hogy a magyarban fellelhető hatóköri többértelműséget ill. annak hiányát szigorúan lokális szabályokkal, lokális tulajdonságokkal leírja. A javasolt új szabály szervesen illeszkedik a HPSG eszköztárába, mivel ott általánosan elfogadottak és széleskörűen használtak az ilyen alakú megszorítások, megtartva azt a vonzerőt, amely a megszorítás alapú, szigorúan lokális műveletekkel operáló nyelvtanokat jellemzi a derivációs összetevő-szerkezeti relációkkal is dolgozó transzformációs nyelvtanokkal szemben. A szabály nyelvspecifikus: az univerzális *filler-head* konstrukciónak a magyar nyelvben a szabály által megkívánt formájúnak kell lennie. Hasonló szabály vonatkozhat a hollandban az *adjunct-head* szerkezetekre, mivel ott az adjunktumoknak nem lehet nagyobb hatókörük, mint az őt megelőző összetevőknek (Bouma 2003). Az angolban ilyen jellegű megszorítások egyáltalán nincsenek.

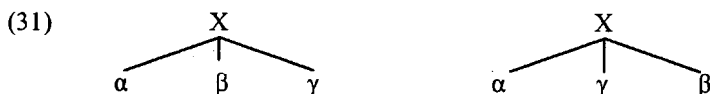
A hierarchikus mondat szerkezet átvétele lehetővé teszi, hogy más nyelvtanok elemzése könnyebben implementálhatóak legyenek a HPSG-ben is.

5. Sorrend és hatókör: lapos szerkezet

Az egy kifejezésben szereplő összetevők sorrendjét két tényező határozza meg: az összetevő-szerkezet és a testvércsomópontok sorrendezése.

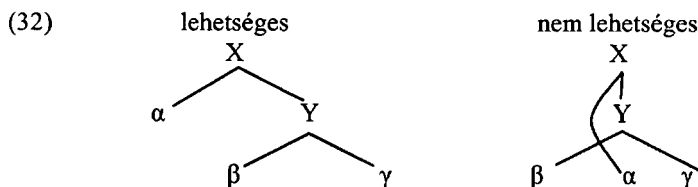
Az utóbbi azt jelenti, hogy az egymás testvéreiként megjelenő kifejezések lehetséges sorrendjei közül egy nyelv csak néhányat enged meg. Ha az α , β és γ kifejezések ugyanazon X összetevőnek a közvetlen összetevői, akkor egy adott nyelvben ezen kife-

jezések állhatnak pl. csak az $\alpha\beta\gamma$ vagy az $\alpha\gamma\beta$ sorrendben, de sohasem a $\beta\alpha\gamma$ vagy a $\beta\gamma\alpha$ stb. sorrendben. Azaz az adott nyelvben az α -nak minden esetben meg kell előznie β -t és γ -t, ha mindhárom kifejezés ugyanazon összetevő közvetlen összetevői:

Az X' elméletet tartalmazó nyelvtanokban a fej és a komplementum illetve a specifikáló és az X' kifejezés sorrendjét meghatározó nyelv-specifikus szabályok adják meg ezeket a sorrendezéseket.

Az összetevő-szerkezet is befolyásolja a szórendet. Ha például az α annak az Y kifejezésnek a testvére, amelynek közvetlen összetevői β és γ , akkor a felszíni sorrend csak az lehet, hogy α vagy megelőzi, vagy követi β -t és γ -t, de sohasem kerülhet közéjük:

A HPSG a testvércsomópontok közötti sorrendet általános megelőzési szabályokkal (*linear precedence rules*, LP), az összetevő-szerkezetet pedig közvetlen dominancia szabályokkal (*immediate dominance rules*, ID) adja meg. A két szórendet meghatározó szabálytípus szétválasztásával a HPSG általánosabban tudja megadni a nyelvben megfigyelhető szórendi jelenségeket.

Az LP szabályok azt mondják meg, hogy ha egy lokális szerkezetben egy X és egy Y tulajdonságú összetevő is megtalálható, akkor az X tulajdonságú összetevő meg kell hogy előzze az Y tulajdonságút. Pontosabban a mindkét összetevőt tartalmazó kifejezésben kódolt fonológiai információban az X által kódolt fonológiai információnak meg kell előznie az Y által kódolt fonológiai információt. Az LP szabályok így a kifejezések fonológiai összetételére tesznek megszorításokat. Az LP szabályok alakja:

$$(33) \quad X < Y$$

X és Y nem teljes, hanem csak alulspecifikált szerkezeti leírás. A

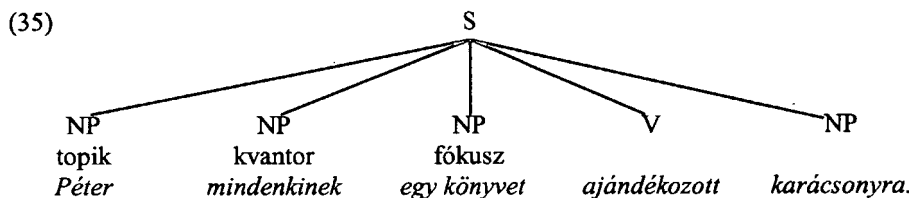
$$(34) \quad [\text{LOCAL} | \text{CAT} \quad \text{verb}] < [\text{LOCAL} | \text{CASE} \quad \text{acc}]$$

LP szabály például azt mondja ki, hogy az adott nyelvben minden igei kategóriájú összetevőnek meg kell előznie a tárgyesetű összetevőt amennyiben a két összetevő egymásnak testvér, bármilyen egyéb tulajdonsága legyen is még az adott összetevőknek és bármilyen más összetevő is szerepeljen még rajtuk kívül a kifejezésben.

Egy nyelv HPSG leírásában több LP szabály található. Ezek egyenrangúak egymással, az összes lokális szerkezetnek meg kell felelnie az összes LP szabály által támasztott követelménynek.¹³

A korábbi fejezetekben a szórendet az összetevő-szerkezet határozta meg azt feltételezve, hogy a *filler* összetevő megelőzi a *head* összetevőt. Hogy az eredeti helyüktől távol megjelenő, „kimozgatott” összetevők végül is milyen sorrendben jelennek meg, a mondat szerkezetben szintaktikai és szemantikai feltételekkel határoztuk meg. Ezek a feltételek valójában felfoghatóak LP szabályként is. Ha szakítunk azzal a hagyománnyal, mely szerint a magyarban az ige előtt megjelenő összetevők a mondat szerkezetben magasabban találhatók, akkor egy, a magyar nyelvet talán sokkal adekvátabban leíró elmélethez jutunk.

Tegyük fel, hogy a magyar mondatok szerkezete nem hierarchikus, hanem lapos!

Ekkor a mondatban szereplő összes fő összetevő egyenrangú egymással: egymás testvérei. Milyen következményekkel jár ez?¹⁴

A mondatban az összetevők az ige argumentumszerkezete, azaz alkategorizációja alapján jelenhetnek meg:¹⁵ ha az ige lexikai leírásában szerepel az, hogy ő egy tárgyesetű főnévi csoportot kíván, akkor az megjelenhet a mondatban. Az összetevők tényleges sorrendjét azonban a magyarban – az angoltól eltérően – nem ez határozza meg, hanem a mondat aktuális tagolása: a topicalizáció vagy a fókuszálás nem az argumentumszerkezetben elfoglalt pozíciótól függ, azaz a magyar nyelv argumentumszerkezeti szempontból szabad szórendű. Szabad szórendet pedig akkor a legkönnyebb leírni, ha az összetevők között nem teszünk hierarchikus különbséget.

A hierarchikus és a lapos szerkezetek közötti különbség egyik fő megnyilvánulása az hogy ami a hierarchikus szerkezetben egy összetevőnek tekinthető, az a lapos szerkezetben nem. Hierarchikus mondat szerkezetben például a fókusz és az igei rész (VP) egy összetevőt alkot, az FP-t, amelynek a topik a testvére; a lapos szerkezetben ilyen összetevő nincs. Az összetevőséget tesztelő módszerek azonban éppen a mondat szerkezet szintjén nem működnek kielégítően. A magyarban a legegyszerűbb teszt az, hogy ami fókuszálható, az egyetlen összetevőt alkot:

¹³ Lehetséges az LP szabályokat másként is alkalmazni. Létezik olyan megközelítési mód is, amelyben az LP szabályok nem egyenrangúak, hanem rendezettek (pl. Uszkoreit 1987), másnál az LP szabályok érzékenyek a lokális szerkezetet közvetlenül domináló csomópont típusára (pl. Abeillé–Godard 1999), vagy implikációs megszorításokként szerepelnek (pl. Kupsc 1999). A későbbiekben én is egy olyan LP szabályt fogok javasolni, amely ilyen feltételes szabály.

¹⁴ A szórend és az összetevőségek problémáját járja körül Phillips (2003) is, az ő szempontjai alapján tekintem át a kérdéskört.

¹⁵ A transzformációs nyelvtanokban ezt a projekciós elv biztosítja.

- (36) a. *Péter csak [Marinak a könyvét] olvasta el.*
 b. **Péter csak [Marinak a könyvet] adta oda.*

Ez a teszt azonban magán az FP-n nem használható.

Az összetevőséget jelöli még a koordinálhatóság és az elliptálhatóság is.

- (37) a. *a [[piros] és [kék]] labda*
 b. *a piros [~~labda~~] és a kék labda*
 c. *Péter [[Marit látogatta meg] és [Jolitól búcsúzott el]].*
 d. *Péter tegnap [~~Marit látogatta meg~~] és Pál ma [Marit látogatta meg].*

A (37a) példában a két jelző van egymás mellé rendelve, mindkettő külön is és együtt is egy-egy összetevőt alkot. A (37b) példában az *a piros labda* és az *a kék labda* alkot mellérendelő szerkezetet úgy, hogy az elsőből a főnévi fej elliptálva van: *a piros és a kék labda*. Ezek szerint a főnévi fej – mint azt várhatjuk is – önmagában egy összetevőt alkot, így elhagyható. A (37c) mondatban a két FP van koordinálva, a (37d) mondatban pedig maga a két tagmondat, ahol az elsőből törölve van a később megismétlődő FP: *Péter tegnap és Pál ma Marit látogatta meg*.

A (37c-d) mondatok azonban elemezhetőek úgy is, hogy az elsőben az ismétlődő topik van elliptálva, a másodikban pedig két topikból és időhatározóból álló összetevő van egymás mellé rendelve:

- (38) a. *[[[Péter] Marit látogatta meg] és [[Péter] Jolitól búcsúzott el]].*
 b. *[[Péter tegnap] és [Pál ma]] Marit látogatta meg.*

Így tehát ezek a tesztek sem állítják egyértelműen azt, hogy a mondat szerkezete hierarchikus lenne.

A hierarchikus viszonyokkal magyarázott jelenségek sem bírnak elég magyarázó értékkel a hierarchikus szerkezet mellett. Ezek a magyarázatok *feltételezik* a hierarchikus szerkezetet, majd az ott definiált relációkkal magyarázzák a jelenséget. A jelenség megléte tehát nem bizonyítja a hierarchikus szerkezetet. Ráadásul a hierarchikus viszonyokat sem alkalmazzák következetesen. A kötési elvek például azt mondják ki (többek között), hogy az anaforikus névmásokat *k*-vezérelnie kell az antecedensüknek:

- (39) a. *Péter_i meglátta magát_i a tükörben.*
 b. **Maga_i meglátta Pétert_i a tükörben.*
 c. *Magát_i látta meg Péter_i a tükörben.*

A (39a) mondatban a *Péter* *k*-vezérli a visszaható névmást, a (39b-c) mondatokban azonban nem: a b mondat elfogadható, de a c mondat nem. A transzformációs elemzések szerint a kötési elveknek nem a felszíni szerkezetben (és nem is a logikai formában), hanem a kiinduló szerkezetben kell érvényesülni, vagyis a mondat szerkezet rekonstruált változatában. A (39b) mondat pedig azért rossz, mert a visszaható névmás nem topikálizálható.

Hagyományosan a kvantorok hatókörét is hierarchikus viszonyokból vezetik le. Mint láthattuk, a HPSG-ben a hatókör – a kötési elvekhez hasonlóan – szerkezetfüggetlen, lokális eszközökkel adja meg, a szerkezethez kötéséhez külön elvre volt szükség a magyarban. Nézzük meg, hogy lapos mondat szerkezet esetén hogyan lehetne a hatóköri sorrend és a szórend közötti kapcsolatot gazdaságosabban megadni!

Az előző fejezet végén láthattuk, hogy hierarchikus szerkezet esetén a hierarchia kialakításához az összetevők szintaktikai és szemantikai tulajdonságait figyelembe vevő szabályokat kell alkalmaznunk. Ezek a szabályok azt mondták ki, hogy az ige előtti pozíciókba milyen tulajdonságú összetevők kerülhetnek (topik, referáló, disztributív stb.), illetve, hogy ezek az összetevők milyen sorrendben jelenhetnek meg a mondat szerkezetben. Ezek a sorrendező szabályok átalakíthatóak LP szabályokká is, például a topikalizált összetevőknek meg kell előzniük a nem topikalizált összetevőket (40), a fókuszknak pedig közvetlenül az ige előtt kell állnia (41):

(40) **Topikalizációs LP szabály**

[TOPIK +] < [TOPIK -]

(41) **Fókuszáló LP szabály**

[FÓKUSZ +] << [CAT verb]¹⁶

Az ilyen nyelvspecifikus megelőzési szabályok helyesen alakítják a magyar mondatok szórendjét.¹⁷ Ezek az LP szabályok nem szigorú rendezést adnak meg, több topik esetén például azok sorrendjét nem szabályozzák.¹⁸ A (40) és a (41) LP szabályok – heyesen – jólformálnak ítélik a *Péter*[TOPIK +], *Marinak*[TOPIK +], *ajándékozott*[CAT verb] és az *egy könyvet* [FÓKUSZ +] összetevőkből összeállítható (42a-b) mondatokat, de a (42c-d) mondatokat már rosszul formálnak:

- (42) a. *Péter Marinak egy könyvet ajándékozott.*
 b. *Marinak Péter egy könyvet ajándékozott.*
 c. **Marinak Péter ajándékozott egy könyvet.*
 d. **Marinak egy könyvet Péter ajándékozott.*

Az imént ismertetett LP szabályok az ige előtti kvantifikált kifejezések közötti sorrendet sem szabályozzák, ha azok egyébként hasonló típusúak. A *minden fiú*[TOPIK -], *több lányt is*[TOPIK -] és a *meglátogatott*[CAT verb] összetevőkből az összes lehetséges sorrendű mondat jólformált lesz:

- (43) a. *Minden fiú több lányt is meglátogatott.*
 b. *Több lányt is minden fiú meglátogatott.*
 c. *Több lányt is meglátogatott minden fiú.*
 d. *Meglátogatott több lányt is minden fiú.*

¹⁶ X << Y jelentése itt: X közvetlenül előzi meg Y-t, azaz köztük más összetevő nem lehet.

¹⁷ Részletesebben lásd: Szécsényi 1997.

¹⁸ Több fókuszt azonban a (41) szabály nem enged meg, ugyanis több összetevő nem előzhet meg közvetlenül egyazon igit.

...

A (40) és (41) LP szabályok azonban nem fejezik ki azt a szabályszerűséget, hogy az ige előtti kvantorok hatóköri sorrendje párhuzamos a szórenddel. Ezek szerint a hatókör is szórendet befolyásoló tényező: ha egy összetevőnek nagyobb a hatóköre, mint egy másinak, akkor meg kell előznie azt. Mindez azonban csak az ige előtti összetevőkre vonatkozik, ezért azokat valahogyan meg kell különböztetni az igt követőktől: ezt egy [PREV +/-] jeggyel meg is lehet tenni. Ennek a jegynek a megléte a hatóköri jelenségektől függetlenül is szükséges, gondoljunk csak az opcionálisan az ige elé mozgó összetevőkre. Az összefüggés így megadható egy új feltételes LP szabállyal:

(44) **Hatóköri LP szabály**

[LOCAL | CONTENT | QUANTS { ..., [1], ..., [2], ... }]

↓

[QSTORE { [1] }
PREV +] < [QSTORE { [2] }]

A szabály feltételes: ha egy lokális szerkezetben a domináló csomópont QUANTS listáján egy [1] kvantor megelőz egy [2] kvantort, akkor az [1] kvantort tartalmazó ige előtti összetevőnek is meg kell előznie a [2] kvantort tartalmazó összetevőt. A hatóköri LP szabály ilyen feltételes formában is lokális marad.

A hatóköri LP szabály feltételessége tulajdonképpen feltételes aktiválódást jelent: ha az ' $\alpha \Rightarrow (\beta < \gamma)$ ' alakú szabályban az ' α ' feltétel teljesül, akkor aktiválódik a ' $\beta < \gamma$ ' LP szabály, azaz az adott összetevő-szerkezetben a ' β ' tulajdonságú kifejezéseknek meg kell előzniük az ' γ ' tulajdonságú összetevőket.

A (44) szabály feltételessége úgy is értelmezhető, hogy a magyar nyelvben a hatóköri sorrend befolyásolja a szórendet, nem pedig megfordítva.

Ezzel a hatóköri LP szabállyal biztosíthatjuk azt is, hogy a topikalizált kifejezéseknek nagyobb hatókörük legyen, mint a nem topikalizáltaknak, az ige előtti kvantor-mezőben levő kifejezéseknek mint a fókuszált kifejezéseknek, valamint azt is, hogy az ugyanolyan kategóriába (topikok vagy kvantorok) eső kifejezések is a hatókörüknek megfelelő sorrendet vegyék föl.

Az ismertetett LP szabályok működését és használhatóságát bemutatandó itt ismét elemezzük az előző szakasz végén található a (28) *Minden fiúnak több lány is felolvasott egy verset* példamondatot. A mondatban szereplő összetevők leírása a következő:

(45) a. *több lány is*

LOC	CAT	<i>noun</i>
	CASE	<i>nom</i>
	PREV	+
	TOPIK	–
	FÓKUSZ	–
	CONTENT	[1]
QSTORE	[1]	

b. *egy verset*

LOC	CAT	<i>noun</i>
	CASE	<i>acc</i>
	PREV	–
	TOPIK	–
	FÓKUSZ	–
	CONTENT	[2]
QSTORE	[2]	

c. *minden fiúnak*

LOC	CAT	<i>noun</i>
	CASE	<i>dat</i>
	PREV	+
	TOPIK	–
	FÓKUSZ	–
	CONTENT	[3]
QSTORE	[3]	

d. *felolvasott*

LOC	CAT	<i>verb</i>
	SUBJ	$\langle \text{NP}[\textit{nom}] \rangle$
	COMPS	$\langle \text{NP}[\textit{acc}], \text{NP}[\textit{dat}] \rangle$
	CONTENT	$\left[\begin{array}{l} \text{QUANTS } \langle \rangle \\ \text{NUCLEUS } [4] \end{array} \right]$
RETR	$\langle \rangle$	
QSTORE	{ }	

A (45a és c) kifejezések determinánsuk miatt állandóan [TOPIK –] és [FÓKUSZ –] jegyet viselnek, a PREV jegyük értéke viszont lehet ‘+’ és ‘–’ is; itt nevezetesen ‘+’, mivel a (28) mondatban éppen az ige előtt találhatóak. A (45b) kifejezés viszont lehetne [FÓKUSZ +] vagy [TOPIK +] is, ekkor a PREV jegyének az értéke is ‘+’ lenne, így viszont az csak ‘–’ lehet, azaz nem kerülhet opcionálisan az ige elé.

A (45)-ben található összetevőkből a potenciálisan előállítható 24 különböző szörendű mondat közül a (46) LP szabályok kettőt hagynak meg: az ige előtti összetevőknek meg kell előzniük az igét, azoknak pedig az ige utáni összetevőket.

- (46) [PREV +] < [CAT *verb*]
 [CAT *verb*] < [PREV –]

A topikalizációs és a fókuszáló LP szabályoknak nincs hatásuk erre a két mondatra, mivel bennük nincs sem topik, sem fókusz összetevő:

- (47) a. *Minden fiúnak több lány is felolvasott egy verset.*
 b. *Több lány is minden fiúnak felolvasott egy verset.*

A (44)-ban bemutatott hatóköri LP szabály is jólformáltnak minősíti mindkét sorrendet, azzal a feltétellel, hogy az ige előtt összetevők hatóköreinek a sorrendje megegyezik az összetevők sorrendjével. A (28) példamondattal azonos (47a) mondatnál ez azt jelenti, hogy ha a *minden fiúnak* kifejezés – amely [PREV +] jeggyel rendelkezik – kvantorának nagyobb a hatóköre, mint a *több lány is* kifejezés kvantorának, akkor a datívuszos összetevőnek meg kell előznie az alanyt. Ha viszont az alanynak

lenne nagyobb hatóköre, mint a datívusznak, akkor – mivel az alany szintén rendelkezik [PREV +] jeggyel – az alanynak kellene megelőznie az univerzálisan kvantifikált kifejezést: ez viszont nem teljesül a (47a) mondatban, tehát az alanynak nem lehet nagyobb itt a hatóköre, mint a datívusznak. A tárgy kvantorának a QUANTS listán elfoglalt helyéről azonban semmit sem mond a hatóköri LP szabály, mivel a tárgynak nincs [PREV +] jegye. Így az a QUANTS listán a két ige előtt kvantifikált kifejezés előtt, mögött és után is lehet:

(48) a. egy verset > minden fiúnak > több lány is

	CAT	<i>verb</i>
	SUBJ	()
LOC	COMPS	()
	CONTENT	[QUANTS (2, 1, 3)]
		NUCLEUS 4
RETR	(2, 1, 3)	
QSTORE	{ }	

b. minden fiúnak > egy verset > több lány is

LOC	CAT	verb
	SUBJ	{ }
	COMPS	{ }
	CONTENT	[QUANTS {1, 2, 3}]
RETR	{1, 2, 3}	
QSTORE	{ }	
		NUCLEUS 4

c. minden fiúnak > több lány is > egy verset

	CAT	verb
	SUBJ	{ }
LOC	COMPS	{ }
	CONTENT	[QUANTS {1, 3, 2}]
		NUCLEUS 4
RETR	{1, 3, 2}	
QSTORE	{ }	

Ezen a, b és c hatóköri olvasatai valóban megvannak a (47a) mondatnak, az elemzés tehát helyesen működött.

6. Összefoglalás

Doigozatomban arra tettem kísérletet, hogy fejközpontú frázisstruktúra nyelv-
tanban (HPSG) a magyar nyelvnek azt a jelenségét leírjam, hogy az ige előtt levő ösz-
szetevők hatóköre megegyezik azok megjelenési sorrendjükkel. Ez a próbálkozás azért

érdemel figyelmet, mert a HPSG kizárólag lokális szabályokat és megszorításokat használ, így gazdaságosabb módját kínálja a nyelvelírásnak, mint a nem csak ilyen eszközökkel dolgozó nyelvtanok.

A hatókör és a szórend összefüggésére két különböző leírást adtam. Az elsőben a transzformációs nyelvtanokban használatos mondat szerkezettel analóg hierarchikus mondat szerkezetet használtam, ahol a kvantifikált kifejezések hatóköre a szerkezetben elfoglalt pozíciójukkal definiálható. Mivel a HPSG a hatóköri sorrendet hagyományosan a szerkezettől függetlenül alakítja ki, szükséges volt egy új szabály bevezetésére, amely az eredeti helyüktől távol megjelenő („kimozgatott”) kvantifikált kifejezések esetében a hatókört a megjelenési helyükön rendeli hozzá.

A másik leírásban tradíciókkal szakító lapos mondat szerkezetet feltételeztem. Így az ige argumentum szerkezetétől független „szabad” szórend természetesebben adódik, és a szórend és a hatókör összefüggésének a biztosításához is csak egyetlen új lineáris megelőzési szabály (LP) szükségeltetett.

A grammatika elméletek – a HPSG csakúgy, mint a transzformációs nyelvtanok – a nyelvnek „csak” modelljeit szolgáltatja. Egy jelenségkörnek nem csak egy modelljét lehet megadni, hanem egyszerre akár többet is, amelyek nem feltétlenül ekvivalensek egymással, gondoljunk csak például a testek mozgását leíró newtoni és einsteini mechanikára. A létrehozott modellek a vizsgált jelenségkörnek mindig egy-egy aspektusát emelik ki, egy (vagy több) bizonyos célra megfelelőek. Mindkét mechanika-modellnek megvan a létjogosultsága, a nekik megfelelő léptékű jelenségek leírására. Ha a modelleket megpróbáljuk kibővíteni, más léptékű jelenségekre is alkalmazni, akkor kiderülhet, hogy az egyik vagy a másik megfelelőbb: a newtoni mechanika nem képes helyesen megjósolni a csillagászati objektumok mozgását, míg az einsteini, helyesen kezeli a biliárdgolyó ütközését is, bár lényegesen bonyolultabb számítások árán, mint a másik.

Az általam ismertetett két módszer a hatókör és a szórend kapcsolatát helyesen modellezi. Annak vizsgálata, hogy melyik illeszthető be egyáltalán vagy könnyebben egy teljes magyar nyelvet leíró nyelvtanba, nem lehet tárgya jelen dolgozatnak. Céлом csupán az volt, hogy megmutassam: lehet alternatívákat kínálni, jelen esetben lokális szabályokkal dolgozó alternatívákat kínálni a hatóköri problémákat hierarchikus szerkezetben transzformációk segítségével áthidaló megoldásokkal szemben. Annak eldöntésére, hogy az általam javasolt megoldások közül a hierarchikus-szerű megoldás vagy lapos mondat szerkezetet felhasználó a helyénvalóbb, további vizsgálatok szükségesek.

HIVATKOZÁSOK

- Abeillé, Anna–Danièle Godard 1999: A lexical approach to quantifier floating in French, in Gert Webelhuth–Jean-Pierre Koenig–Andreas Kathol szerk.: *Lexical and Constructional Aspects of Linguistics Explanation*, CSLI, Stanford, 81–96.
- Bouma, Gosse 2003: Verb clusters and the scope of adjuncts in Dutch, in Pieter A. M. Seuren–Gerard Kempen szerk.: *Verb Constructions in German and Dutch*, Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 5–42.

- Brody, Michael 1990: Remarks on the Order of Elements on the Hungarian Focus Field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian III*, JATE, Szeged, 95–121.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, The MIT Press, Cambridge.
- Cooper, Robin 1983: *Quantification and Syntactic Theory*, Reidel, Dordrecht.
- Copestake, Ann – Dan Flickinger – Carl Pollard – Ivan A. Sag 2001: Minimal Recursion Semantics: An introduction, *Language and Computation* Vol. 1. No. 3. 1–47.
- Goldberg, Adele E. 1995: *A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Haegeman, Liliane 1994: *Introduction to Government and Binding Theory*, Blackwell, Oxford.
- Hornstein, Norbert 1995: *Logical Form*, Blackwell, Oxford.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezetete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I, Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Osiris, Budapest.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kupsc, Anna 1999: Haplology of the Polish reflexive marker, in Robert D. Borsley – Adam Prepiorkowski szerk.: *Slavic in Head-Driven Phrase Structure Grammar*, CSLI, Stanford, 91–124.
- Phillips, Colin 2003: Linear Order and Constituency, *Linguistic Inquiry* 34/1, 37–90.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1994: *Head-driven Phrase Structure Grammar*, CSLI, University of Chicago Press, Stanford, Chicago.
- Steedman, Mark 1996: *Surface structure and interpretation*, The MIT Press, Cambridge.
- Szabolcsi, Anna 1997: Strategies for scope taking, in Anna Szabolcsi szerk.: *Ways of Scope Taking*, Kluwer Academic Press, Dordrecht, 109–154.
- Szabolcsi, Anna – Hilda Koopman 2000: *Verbal Complexes*, The MIT Press, Cambridge.
- Szécsényi P. Tibor 1997: A magyar mondat szerkezet leírása HPSG keretben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 89–116.
- Trón Viktor 2001: *Fejközpontú frázisstruktúra nyelvtan*, Tinta Kiadó, Budapest.
- Uszkoreit, Hans 1987: Linear precedence and discontinuous constituents: Complex fronting in German, in G. J. Huck – A. E. Ojeda szerk.: *Discontinuous Constituents. Syntax and Semantics*, Vol. 20. Academic Press, London, 406–427.

LINEAR ORDER AND SCOPE IN HUNGARIAN: AN HPSG ANALYSIS

TIBOR SZÉCSÉNYI

It is well known that in Hungarian the scopal order of preverbal constituents is the same as their linear order. Both GB and MP use mechanisms that derive scope from constituent structure directly, so this phenomenon is not a problem for these theories. HPSG, however, is a framework in which scopal order is independent from constituent structure. The aim of this paper is to show that it is possible to have rules that account for the connection between scopal order and linear order in this framework as well. The paper presents two solutions to connect constituent order and linear order in HPSG. The first one is for a hierarchical sentence structure, in which preverbal constituents appear in an unbounded dependency construction. The second one is for a completely flat sentence structure, in which every main constituent of the sentence is the sister of the verb.

ÚJABB IRÁNYOK A KÉTSZINTŰ KONCEPTUÁLIS SZEMANTIKÁBAN A FŐNÉVI POLISZÉMIA SZEMPONTJÁBÓL

SZILÁRD BALÁZS

Bevezetés

Kiefer Ferenc *A jelentéskutatás újabb irányzatai* című cikkében a szószemantika három, akkor újak számító irányzatát említette meg: a) az Eleanor Rosch nevéhez kötődő prototípuszemantikát; b) a Manfred Bierwischhez kapcsolódó kétszintű konceptuális szemantikát és c) a Ronald Langacker-féle kognitív szemantikát. Mindhárom irányzat korlátozott jelentőséget tulajdonít a szemantikai jegyeken alapuló elemzésnek, erős pszichológiai alapra épít, és elfogadja, hogy a mindennapi ismeretek nélkül nem írható le a nyelvi jelentés (1989: 270–1).

A három említett irányzat a kognitív nyelvészet körébe sorolható, amely a nyelvet az emberi megismerő tevékenységek szempontjából vizsgálja. A kognitív szemantikában a mentális reprezentációk önálló síkon helyezkednek el, és a természetes nyelvi kifejezések ebből a tartományból (azaz nem a külső világból) kerülnek ki. Ebből következik, hogy „az igazság és hamisság fogalmai nem a nyelv és a külső valóság között közvetítenek, hanem a mentális reprezentációk és a külső valóság között” (Varasdi 2002: 257). A kognitivizmus két nagy ágra oszlik: a) a moduláris kognitivizmus a nyelvi rendszert önálló és önmagában is összetett modulnak tekinti (megtartva a szintaxis autonómiáját is), valamint nem veti el a formális módszereket; b) a holista kognitivizmus szerint pedig a különböző kognitív képességeket ugyanazok az általános szabályszerűségek irányítják (Kiefer 2000: 35–6).

A konceptuális szemantika a moduláris kognitivizmus követőjeként szintén megtartja a szintaxis autonómiáját, nem veti el a formális módszereket és beemeli a világtudást a nyelvészeti vizsgálatokba, bár ez utóbbit nem egységes módon teszi meg (Kiefer 2000: 86). Ray Jackendoff konceptuális szemantikájában egyetlen szinten tárolódik a nyelvi és nem nyelvi tudás a szavak jelentésreprezentációiban. A jelen cikk témáját adó kétszintű konceptuális szemantika ezzel szemben két külön szintet használ a jelentésleírásban: a szemantikai szintet és a fogalmi (konceptuális) szintet.

E cikk célja, hogy áttekintést adjon a kétszintű konceptuális szemantika újabb irányairól, elsősorban a főnévi poliszémia szemszögéből. Először röviden bemutatom az elmélet klasszikus, bierwisch-i változatát, majd pedig a továbbfejlesztési kísérleteket tárgyalom két probléma köré csoportosítva. Az első probléma az, hogy – a klasszikus kétszintű szemantika feltevésével ellentétben – sok szónál nem vezethető le az összes nem metaforikus jelentés egyetlen alulspecifikált lexikai reprezentációból. Vannak szójelentések, amelyek az adott szó már specifikált jelentéseiből vezethetők le metonimikus levezetések révén. Ehhez kapcsolódik a második probléma: a nem metaforikus jelentések közt előforduló „levezetettségi” viszonyok szabályok segítségével történő leírása. A második kérdéskörrel részletesebben foglalkozom, mert ennek tárgyalásakor

ismertetek egy, a magyar nyelvű szakirodalomban eddig be nem mutatott elméletet, amely Johannes Dölling nevéhez köthető.

1. A kétszintű konceptuális szemantika klasszikus (bierwisch) változata

A magyar nyelvű szakirodalomban már részletesen foglalkoztak az elmélet klasszikus változatával (vö. Bibok 1994: 45–52; Kiefer 2000: 129–38; Pethő 1998: 171–5), ezért nekem elegendő röviden vázolni a bierwisch elmélet alapjait.

Manfred Bierwisch (1983) szerint a nyelvi struktúrák interpretációja két lépésben megy végbe: a) a grammatika részét képező szemantikai rendszer a mondat alulspecifikált logikai formáját számítja ki az azt alkotó szavak ún. szemantikai reprezentációjából; (b) ezt a fogalmi (konceptuális) rendszert – nem a nyelvi rendszerhez tartozó szabályok segítségével – a kontextus alapján kitölti, illetve módosítja, előállítva ezzel a mondatot alkotó szavak fogalmi reprezentációit. Bierwisch megkülönbözteti az ún. neutrális kontextusokban előhívódó szó szerinti (nem metaforikus) jelentéseket a nem neutrális kontextusokban megjelenő metaforikus jelentésektől, és csak az előbbiekkel foglalkozik.

Három eszközünk van az alulspecifikált szemantikai forma konkretizálására, azaz a szó szerinti jelentések levezetésére: a konceptuális szelekció, a konceptuális eltolódás és a konceptuális differenciálódás.

A konceptuális szelekció¹ a többjelentésű szavak megfelelőnek tűnő jelentéseit választja ki a velük egy mondatban előforduló többi szó jelentésének figyelembevételével.

A konceptuális differenciálódás elsősorban igék és határozószók leírásában használható. Általa nem vezetünk be konjunkcióval egy teljesen új komponenst – mint az alább bemutatandó konceptuális eltolódás esetén –, hanem egy egzisztenciálisan kvantifikált változót, azaz paramétert töltünk ki a szó szemantikai reprezentációjában. Így például bizonyos események konkrét megvalósulási módját a következő séma segítségével ragadhatjuk meg:

(1) OKOZZA X W → ∃Z [TESZI X Z ÉS OKOZZA Z W]

A Z változóval azt az eseményt jelöljük, amelynek megtörténte idézte elő a másikat, W eseményt. Például a *Péter felébresztette Évát* mondat által leírt szituációban nem maga Péter, hanem Péter egy cselekedete idézte elő Éva felébresztését (esetleg az, hogy Péter teljes erővel megrázta Évát).

A jelen dolgozat szempontjából igazán fontos bierwisch eszköz, a konceptuális eltolódás, főnevek esetén működik. Ez az eljárás bevezet egy – a szemantikai reprezentációhoz képest – teljesen új elemet oly módon, hogy általa eltoljuk a szemantikai reprezentációt a specifikált jelentések eléréséhez a lexikai egységgel összekapcsolható fogalmak egyikének vagy másikának az érvényességi körébe. Technikailag ez konjunkcióval oldható meg. A (2a)-ból így lesz például (2b) az ÉPÜLET X komponens hozzáadásával:

¹ A konceptuális szelekció terminust Pethő Gergelytől (1998), a konceptuális eltolódás és a konceptuális differenciálódás kifejezéseket pedig Kiefer Ferencről (2000) vettem át.

(2) *iskola* 'épület', 'intézmény', 'emberek csoportja' stb.

(a) λX [CÉL X W] | W = OKTATÁSI ÉS TANULÁSI FOLYAMATOK

(b) λX [ÉPÜLET X ÉS CÉL X W] | W = OKTATÁSI ÉS TANULÁSI FOLYAMATOK

A (2b) egy kontextus hatására pontosított szójelentés, de az X továbbra is lambda-absztrahált szabad változó marad. Az X kiiktatásához be kellene helyettesítenünk például egy konkrét iskolaépületet a formulába (l. *A szegedi Ságvári Endre Gimnázium mellett parkoltunk*).

A konceptuális eltolódás eltér a metonimikus jelentéseltolódástól: a konceptuális eltolódás esetén a szóval már előzetesen összekapcsolt ún. fogalomcsaládban jelzett fogalmak egyike alá toljuk el a szemantikai reprezentációt és ezáltal a szójelentést. Vegyük például a *könyv* szót: a vele összekapcsolt fogalomcsaládban helyet kapnak a 'fizikai objektum', az 'információszerkezet', a 'műfaj' stb. fogalmak. (Bierwisch szerint a *könyv* szóéhoz hasonló fogalomcsaláddal rendelkeznek például a *regény*, a *novella* és a *levél* szavak is.)

A konceptuális eltolódással szemben a metonimikus jelentéseltolódás esetén olyan fogalmak alá történik a szemantikai reprezentáció eltolása, melyeket előzetesen nem soroltunk fel az adott szó fogalomcsaládjában. A metonimikus eltolódás a konceptuális eltolódás után következik a jelentéslevezetésben: ez azt jelenti, hogy míg a konceptuális eltolódás egy alulspecifikált szemantikai reprezentációból hoz létre egy specifikált fogalmi reprezentációt, addig a metonimikus eltolódás egy már specifikált fogalmi reprezentációból (szójelentésből) kiindulva hoz létre egy másik specifikált fogalmi reprezentációt. Azok a szerzők – Bibok Károly, Johannes Dölling, Kiefer Ferenc, Pethő Gergely –, akiknek a kétszintű konceptuális szemantikát továbbgondoló, illetve módosító elméleteit felhasználtam a jelen cikk megírásához, mind használják a metonimikus eltolódás eszközét is (a konceptuális eltolódás mellett). (Arra viszont már előre utalok, hogy az egyes szerzők között eltérések lehetnek abban, hogy egy-egy példaszó esetén mely jelentéseket vezetik le – konceptuális eltolódás révén – egy lépésben, illetve – konceptuális és metonimikus eltolódások együttes alkalmazásával – két lépésben a szemantikai reprezentációból.)

2. A szó szerinti jelentések levezetésének többlépcsőssé tétele

A kétszintű konceptuális szemantika eredeti változatával kapcsolatban felmerülő két hiányosság közül az első – amint arra a bevezetésben már utaltam – az, hogy a bierwisch-i elmélet szerint a szemantikai reprezentáció egy lépésben konkretizálódik a konceptuális rendszerben. Esetenként azonban egy szónak nem minden szó szerinti jelentése vezethető le egy közös alulspecifikált reprezentációból, hanem bizonyos jelentések kiszámítása már egy másik szó szerinti jelentésről indul. Ilyenkor többlépcsős levezetést kapunk.

A nem metaforikus jelentések levezetésének többlépcsőssé tételét Bibok Károly (2003) a következőképpen képzei el. Feltételezi, hogy például az *iskola* főnév szó szerinti jelentései rendezettek: vannak az alulspecifikált jelentésből közvetlenül és közvetve levezethető jelentések. Bibok Károly az *iskola* szónál csak az 'épület' és az 'intézmény' olvasatot vezeti le az alulspecifikált jelentésből, és a többi (nem elsődleges) szó szerinti jelentés előállítására megtartja a metonimikus levezetés eszközét.

Például az 'emberek csoportja' olvasatot az 'intézmény'-hez és/vagy az 'épület'-hez hozzákapsolva kapjuk meg, ezenkívül az 'emberek csoportja' jelentéshez kapcsolódik egy további olvasat: a 'tevékenység' (pl. *unja az iskolát*).

Pethő Gergely (1998: 186–196) bevezet egy új eszközt: a konceptuális fókuszálást, és ennek alkalmazása közben mutat rá az elmélet többlépcsőssé tételének szükségességére. Az új eljárás nem vezet be új összetevőt, hanem egy már eleve létező komponens fókuszálódásával hoz létre új olvasatot olyan szemantikai reprezentációkban, amelyekben több szabad változó is van. A konceptuális fókuszálás során egy kivétellel az összes szabad változót egzisztenciálisan lekötjük, és a fennmaradó egyetlen változón lambda-absztrakciót alkalmazunk.² A következő példa illusztrálja mindezt: az *ajtó* kifejezheti az ajtónyílást (x) és az ajtót mint fizikai tárgyat (akadályt – z), viszont nem utalhat az ajtó mögötti térre (tartály – y). A szemantikai reprezentációban szükség van a NYÍLÁS, TARTÁLY és AKADÁLY komponensekre, mert azok nélkül "elfogyna a reprezentáció". (Az y változó előzetes lekötése arra utal, hogy a 'tartály' olvasatot előre kizárjuk.)

(3) $\lambda x \exists y \lambda z$ [NYÍLÁS (x , y) & TARTÁLY (y) & AKADÁLY (z) & KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK (y) & FUNK (z , ÁTJÁRHAATLANNÁ_TESZ (z , x))]

A (3)-as reprezentációból konceptuális fókuszálódással vezetjük le például a 'nyílás' jelentést. Ennek során egzisztenciálisan lekötjük az AKADÁLY-komponenst.

(4) $\lambda x \exists y \exists z$ [NYÍLÁS (x , y) & TARTÁLY (y) & AKADÁLY (z) & KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK (y) & FUNK (z , ÁTJÁRHAATLANNÁ_TESZ (z , x))]

Mint már volt szó róla, az *ajtó* szó a legtöbb kontextusban nem jelenthet 'tartály'-t, de speciális kontextus hatására kialakulhat ez az olvasat is: *János ott áll az ajtóban* (Pethő 1998: 192). (Ez a 'tartály'-olvasat nem azonosítható a (3)-as reprezentációban jelzett TARTÁLY-komponenssel – vagyis azzal a zárt térrel, amelynek az adott ajtó a nyílása –, hanem maga az ajtó és szűkebb környezete értelmeződik át 'tartály'-ként.) Ez az olvasat a NYÍLÁS komponensből vezethető le metonímia révén. Így lesz a levezetés Pethő elemzésében többlépcsős: az alapreprezentációból konceptuális fókuszálással kiválasztódik a 'nyílás' olvasat (l. (4)), majd ebből konceptuális eltolódással³ vezethető le a 'tartály' jelentés (l. (5)).

Ez utóbbi lépésben hozzáadjuk a TARTÁLY (x) komponenst az x összetevő jellemzéséhez. (Vagyis a NYÍLÁS (x)-et újraértelmezzük TARTÁLY (x)-ként.)

² Pethő (1998: 193) szerint „a konceptuális fókuszálás technikájában eltér a konceptuális eltolástól [azaz eltolódástól], eredményében viszont nem: egy aluldeterminált szemantikai reprezentációt rendel hozzá egy fogalomhoz.”

³ Pethő (1998: 194) kiemeli, hogy ez esetben a konceptuális eltolódás eszközét nem a szemantikai reprezentációra, hanem már egy (specifikált) fogalmi reprezentációra alkalmazzuk. Mivel itt egy már specifikált jelentésből ('nyílás') kiindulva történik egy másik specifikált jelentés ('tartály') levezetése, ezért valóban metonimikus kiterjesztéssel van dolgunk.

(5) $\lambda x \exists y \exists z$ [TARTÁLY (x) & NYÍLÁS (x, y) & TARTÁLY (y) & AKADÁLY (z) & KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK (y) & FUNK (z , ÁTJÁRHATATLAN_NA_TESZ (z, x))]

Kiefer Ferenc (2000: 133–8) is többlépcsőssé fejlesztette Bierwisch modelljét. Szerinte a konceptuális eltolódás ún. szabályos poliszémia esetén működik, azaz olyan esetekben, amikor az adott nyelv legalább két poliszém szavánál megfigyelhető ugyanaz a jelentéspár. Például az *iskola* és az *opera* is jelent 'intézmény'-t és 'épület'-et is. (Fontos, hogy jelentéspárokról, és nem pedig két szó összes lehetséges jelentésének párba állításáról van szó.)

Az olvasatok egy ún. kiinduló jelentés metonimikus kiterjesztéseivel jönnek létre. Kiefer (2000: 138) szerint – szemben Bierwischel – „főnév esetében ... a kiinduló jelentés mindig egyike a felszínen is megjelenő jelentéseknek”, azaz már ez is egy specifikált jelentés. A jelentéskiterjesztés során konceptuális sémákat hívunk elő, amelyek nem logikai implikációk, hanem ún. mindennapi következtetések. Ilyen például az, hogy *Ha x intézmény, akkor x-ben emberek tevékenykednek*. A metonimikus kiterjesztés során a sémában következményként szereplő tulajdonságot tulajdonítjuk az előzményként szereplő entitásnak ('intézmény' → 'emberek').⁴ Azt, hogy egy már specifikált kiinduló jelentésből ('intézmény') történjen az összes többi specifikált jelentés levezetése, például Bibok Károly (l. *iskola* szó fentebb) és Pethő Gergely (l. *ajtó* szó fentebb) nem fogadja el.

A többlépcsős levezetés egy olyan megoldását képviseli Johannes Dölling, amely már az egyszerű metonimikus kiterjesztések mellett metonímialáncokat is használ. Egyik újabb tanulmányában (2000: 32) a szerző maga is használja az *interpretáció többlépcsős modellje* kifejezést, valamint a metonímialánc fogalmát. Ez utóbbira példa (kicsit átfogalmazva) *A bárány kérte a számlát* mondat (i. m. 40–2):

(6) $\lambda x \exists y \exists z \exists v$ [SZEMÉLY (x) & [FELHASZNÁLÓ (y)(x) & ÉTEL (y) & [KÉSZÜLT (z)(y) & HÚS (z) & [ANYAGA (v)(z) & BÁRÁNY (v)]]]]]

Azaz: van olyan v bárány, hogy annak z húsból készült y ételt x személy fogyasztotta el, és jelen kontextusban – a három lépésből álló metonímialánc eredményeképpen – a *bárány* szó az emberre vonatkozik. Elvileg a metonímialánc bármely állomásán álló entitást (l. a példában x, y, v, z) megnevezheti az adott szó. A metonímialáncot Dölling elméletében is megelőzi egy olyan lépés, ahol szótárban jelzett többértelműségek (poliszémia) feloldása történik. (Részletesen l. alább.)

3. A nem metaforikus jelentések közti „levezetettségi” viszonyok szabályok segítségével történő leírása

3.1. A szabályos poliszémia – azaz a bizonyos jelentéspárok közt több szóra kiterjedően megfigyelhető „visszatérő” minták jelensége – elvezet a metonimikus kiterjesztés kérdésköréhez (vö. Kiefer 2000: 135). A szabályos poliszémia főbb

⁴ Bibok Károly (1994: 84–94) szerint a konceptuális sémákat blokkolja, ha egy szó valamelyik potenciális olvasata más szó formájában már lexikalizálódott. Például a *templom* nem jelent 'intézmény'-t, mert ezt a jelentést a mai magyar nyelvben az *egyház* szó hordozza.

típusainak vizsgálatához ezért a metonímia típusainak megismerésén át vezet az út. Dirk Geeraerts és Stefan Grondaelers (2002: 307), illetve Pethő Gergely (előkészületben: 38–42) alapján a (7)-es számmal jelölt lista adható a termékeny főnévi metonímia-típusokról. A kétféle nyíl (\Rightarrow / \Leftrightarrow) azt jelzi, hogy jellemzően csak egy vagy pedig mindkét irányban hathat-e az adott metonímia-típus.⁵

- (7) (a) fajta \Leftrightarrow példány (pl. *oroszlán*),
 (b) anyag \Rightarrow belőle készült fizikai tárgy (pl. *aranyak* – 'aranypénzek'),
 (c) anyag \Rightarrow az anyag valamekkora adagja (pl. *két kávé* – 'két csésze kávé'),⁶
 (d) tárgy \Rightarrow ennek anyaga (*két kiló pulyka*),
 (e) tartály \Rightarrow tartalma (pl. *Megittam az egész poharat.*),
 (f) intézmény \Rightarrow azt alkotó személyek (pl. *kormány*; *Sopron városa*),
 (g) térbeli hely \Rightarrow intézmény, ami ott van (pl. *Hága így döntött* – 'a Hágai Bíróság'),
 (h) épület \Leftrightarrow intézmény, ami benne van (pl. *iskola*),
 (i) tulajdonság \Rightarrow azt hordozó entitás (pl. *felség*),
 (j) rész \Leftrightarrow egész (pl. *szorgos kezek* – 'emberek').

A metonímia eseteinek osztályozása felveti az igényt, hogy a fenti metonímia-típusokban szereplő ontológiai kategóriákat egy összefüggő rendszerben helyezzük el, ahol általános elvek szabályozzák a kategóriaváltás eseteit. Ezt kísérelte meg Johannes Dölling (1992, 1993, 1994).

3.2. Dölling (1992: 65–8) saját elméletét a kontextusérzékeny kompozicionalitás felé tett lépésként értékeli. Feltételezi, hogy

- (a) a szemantikai rendszer tartalmazza a nyelvi kifejezéseknek a hétköznapi tudásból ismert ontológiai kategóriák szerinti felosztását;
 (b) ez a kategóriafelosztás – amely a nyelvi kifejezéseknek logikai típusok szerinti felosztásával párhuzamosan létezik – hat a szemantikai kompozícióra, és
 (c) az inkompatibilis kategóriájú összetételi tagok közti ún. kategóriakikényszerítés (*sort coercion*) helye a szemantikai (és nem a fogalmi) rendszer.

A szemantikai rendszer ebben az elméletben két alszintből áll: van egy kompozicionális és egy következtetéseket tartalmazó szint. A jelentéslevezetésnek egy ilyen komplex szemantikai rendszerbe való helyezése eltér a klasszikus bierwisch-i modelltől: Bierwischnél ugyanis a szemantikai szint nem összetett, illetve van egy külön konceptuális szint is.

Dölling a főnévi polisziémia leírásakor az ontológiai kategóriák egyfajta hierarchikus rendszeréből indul ki. Nem a világ „valódi” alkotórészeit akarja leírni, hanem a

⁵ Pethő (előkészületben: 38) említ egy olyan termékeny főnévi polisziémia-típust is, amely nem metonimikus kiterjesztésen alapul: dolog / személy stb. – ennek ábrázolása (pl. *festmény*). Jelen cikkben azonban eltekintek a nem metonimikus konceptuális sémáktól, és a metonimikus konceptuális sémák egy jelentős részétől is.

⁶ Löbel (2002: 593) a (7a) metonímia-típust Univerzális Fajtacsínálónak (*Universal Sorter*), a (7b-c)-t Univerzális Csomagolóknak (*Universal Packer*), illetve a (7d)-t Univerzális Darálóknak (*Universal Grinder*) nevezi.

„hétköznapi érzékelés” szerinti világot. Kant nyomán feltételezi, hogy a világról a „hétköznapi gondolkodással” alkotott ontológiát egy, az ember genetikai örökségét képező kategóriai keretrendszer határozza meg (Dölling 1993: 134–7). A kategóriák alapvetően egyeznek a fentebbi (7a–j) metonímiatípusokban szereplő ontológiai kategóriákkal (fajta, példány, anyag, fizikai tárgy, személy, intézmény), ugyanakkor esetenként túl is mutatnak azokon (pl. csoport, felépítmény). A továbbiakban nagybetűvel kezdem az ontológiai kategóriákra utaló kifejezéseket.

A diskurzusuniverzum (U – Entitások tartománya) két részből áll: az Objektum-példányok tartományából (O), illetve az Objektumfajták (OF) tartományából. Az Objektumok lehetnek Fizikai objektumok (FO) és Társadalmi objektumok (TO). A Fizikai objektumok tartományának része az Összeg (Ö) és az Anyag (A). Az Összeg lehet Tárgy (T) vagy Felépítmény (F). Végül a SZemélyek tartománya (SZ) a Tárgy kategória alá tartozik. A Társadalmi objektum lehet Intézmény (I) vagy Csoport (CS). Minden kategória példányainak van 'fajta' megfelelője, ezért nem kell külön strukturálni a fajták tartományát. A Fajták jelölése: bármely kategória kezdőbetűje után egy nagy F betűt írunk (pl. SZemélyfajta – SZF). A kategóriákat így összegezzük Dölling (1994: 61) alapján:

(8)

U (diskurzusuniverzum – entitások)						
O (Objektumpéldány)						OF (Objektumfajta) (FOF, TOF, ÖF stb.)
FO (Fizikai objektumok)			TO (Társadalmi objektumok)			
Ö (Összeg)			A (Anyag)	CS (Csoport)	I (Intézmény)	
T (Tárgy)		F (Felépítmény)				
SZ (Személy)	egyéb Tárgyak					

A hierarchikus viszonyok mellett egyéb kapcsolatokat is feltételez Dölling a kategóriák között. Például ALKOTJA-reláció van az Anyag–Tárgy (pl. *arany* – *gyűrű*), SZemély–Csoport (pl. *miniszter* – *kormány*), Tárgy–Felépítmény (pl. *könyv* – *kupac*) párok tagjai között; PÉLDÁNYA-reláció az Objektumpéldány–Objektumfajta között; valamint ASSZOCIÁLVA VAN-reláció a SZemély–Intézmény között (pl. *diákok* – *iskola*).

A kategóriák közti hierarchikus és egyéb kapcsolatokat mind metonimikus kiterjesztéseknek tekinti Dölling, elismerve, hogy elméletében jócskán kiterjeszti a metonímia fogalmát, beleértve a Típus – Példány, a CS csoport – (egyres) SZemélyek többese, illetve a Felépítmény – (egyres) Tárgyak többese jelentéskapcsolatokat is (1992: 65). Az utóbbi két kategóriaváltás szempontjából fontos, hogy minden kategóriában képezhető az individuumokból többes számú Entitás, ún. pluralitás (l. „Tárgyak többese”).

Dölling (1992: 70) elméletében axiómák formájában vannak rögzítve az említett ontológiai kategóriák közti viszonyok:

(9)

(a) $(\forall xy) [x \text{ PÉLDÁNYA } y\text{-nak} \rightarrow O(x) \& OF(y)]$
 'ha x y példánya, akkor x Objektumpéldány, y Objektumfajta'

(b) $(\forall xy) [(x \Rightarrow_T y) \rightarrow (A(x) \& T(y))]$
 'ha x tárgyként alkotja y -t, akkor x Anyag, y Tárgy'

(c) $(\forall xy) [x \text{ ASSZOCIÁLVA VAN } y\text{-nal} \rightarrow SZ(x) \& I(y)]$
 'ha x asszociálva van y -nal, akkor x SZemély, y Intézmény'

Az axiómák mellett az ontológiai kategóriáknak vannak egyéb hipotetikus tulajdonságai is. Például a (10) kifejezi, hogy ha x Intézmény kategóriájú, akkor lehet, hogy van olyan y Tárgy ('épület'), amely x -et tartalmazza.

(10) $(\forall x) [I(x) \rightarrow \diamond(\exists y) [T(y) \& x\text{-et TARTALMAZZA } y]]$

Dölling (1992: 61–2) megkülönbözteti a lexikai poliszémiát a metonimikus kiterjesztéstől (vö. Pethő előkészületben: 45). A lexikai poliszémia esetén a szó kontextusba helyezés nélkül is több ontológiai kategóriához tartozik, azaz kategóriák uniójához (jelölése: \cup). Például az *iskola* kategóriája [Intézmény \cup Tárgy], ahol a Tárgy kategóriához kapcsolódó olvasat 'épület'-et jelent. A metonimikus kiterjesztésnél viszont a szó alapesetben csak egy tartomány tagja (pl. *bárány* – Tárgy). Az elmélet számol azzal az esettel is, hogy egy lexikai poliszém szó egyik vagy másik, lexikailag jelzett jelentéséhez is hozzákapcsolódhatnak metonimikusan levezetett másodlagos jelentések (l. alább, (19)-es példa).

Dölling a főnevek jobb alsó indexében megjelöli az adott szó alapvető ontológiai kategóriáját. Például: *csésze*_{TF} (Tárgyfajta), *csapat*_{CSF} (CSoportfajta), *iskola*_{IF \cup TF} (Intézményfajta és Tárgyfajta), *ember*_{SZF} (SZemélyfajta), *arany*_{AF} (Anyagfajta), *rakás*_{FF} (Felépítményfajta).

Ugyanakkor a predikátumokon jelölve vannak szelekciós megkötések: ezeket ún. korlátozott változókkal fejezzük ki. A korlátozott változó azt jelenti, hogy korlátozzuk a változóhoz rendelhető értékek halmazát. Feltéve, hogy ' α ' egy ' a ' típusú változó és ' Φ ' egy $\langle a, t \rangle$ típusú predikátum, az ' $\alpha: \Phi\alpha$ ' egy korlátozott ' a ' típusú változó. Így például a *kihal*-predikátum argumentuma csak Fajta kategóriájú lehet, Példány nem ($(\lambda x: OFx) [KIHAL\ x]$); míg a *vörös haja van* argumentumként csak SZemélypéldányt fogad el ($(\lambda x: SZx) [VÖRÖS_HAJA_VAN\ x]$) (Dölling 1992: 72).

Az ontológiai kategória-váltást irányító szabályok nem Bierwisch eszköztára emlékeztetnek, hanem a Dölling (1992: 73) által közvetlen előzményként említett Godehard Link módszereire.

3.3. A döllingi elmélet eszköztára Godehard Linktől (1983) az alábbiakat veszi át (a zárójelben először Dölling, majd Link jelölését adom meg): plurális prediká-

⁷ A \Rightarrow_T TÁRGYKÉNT ALKOTJA-reláció analógiájára van \Rightarrow_{CS} CSOPORTKÉNT ALKOTJA-reláció a Személy – CSoport és \Rightarrow_F FELÉPÍTMÉNYKÉNT ALKOTJA-reláció a Tárgy – Felépítmény kategóriapárok tagjai közti viszony leírására.

tum ($\wedge P / *P$), szinguláris (egyes számú) predikátum ($\circ P / P$); ALKOTJA-reláció (\Rightarrow_T , \Rightarrow_{CS} , $\Rightarrow_F / \triangleright$), ATOMI RÉSZÉ-reláció ($\wedge^T \sqsubset / \Pi$); összegképzés művelete ($\sqcup_U / +$ és \oplus^8). Link elméletéből csak a Dölling szempontjából releváns részeket mutatom be, és ha egy eszköz mindkét szerzőnél megtalálható, akkor Dölling jelölését fogom használni.

Link szerint (1983: 128–33) a köznevek az igei predikátumokhoz hasonlóan valamilyen entitáshalmazt denotálnak. Továbbá az anyagnevek és a többes számú megszámlálható főnevek analóg módon írhatók le: nem atomos, illetve atomos felhálóra. A felháló egy algebrai struktúra: egy olyan halmaz, amelyen egy asszociatív, kommutatív és idempotens műveletet értelmezünk. Ez a művelet jelen esetben az összegképzés művelete: a felhálóban szereplő halmaz bármely két elemének képezhető az összege. De míg a többes számú megszámlálható főnév halmazának (*gyerekek*) vannak minimális elemei (atomjai), addig az anyagnév halmazának (*víz*) nincsenek.

(11) (a) A víz összegyűlik a medencében.⁹

'a víz' = $VÍZ\ x \ \& \ \forall y (VÍZ\ y \rightarrow y \sqsubset x)$

(b) A gyerekek összegyűltek a tanár körül.

'a gyerekek' = $\wedge GYEREK\ x \ \& \ \forall y (GYEREK\ y \rightarrow y \wedge^T \sqsubset x)$

(c) A gyerekek összegyűltek a tanáraik körül.

'a gyerekek' = $\odot GYEREK\ x \ \& \ \forall y (\wedge GYEREK\ y \rightarrow y \wedge^T \sqsubset x)$

A (11a)-beli *a víz* jelentése egy x entitás, amelyre igaz, hogy víz, és minden egyéb y -ra, ha y is víz, akkor y x -nek anyagi értelemben vett része (\sqsubset). (Az ANYAGI RÉSZÉ-reláció hiányzik Döllingnél, de részben kiváltja a TÁRGYKÉNT ALKOTJA-reláció – l. fentebb.) A (11b)-beli '*a gyerekek*' jelentése egy plurális (több individumból álló) x , amelyre igaz, hogy gyerek, és minden y -ra, ha y is gyerek, akkor y x -nek individuális, azaz atomi része. (Tehát az '*a víz*' és az '*a gyerekek*' kifejezések leírásában a fő különbség az, hogy '*a víz*' esetén ANYAGI RÉSZÉ-relációt látunk, '*a gyerekek*'-nél viszont ATOMI RÉSZÉ-relációt.) A (11c)-beli '*a gyerekek*' jelentése pedig egy összegekből álló halmaz ($\odot x$), amelyre igaz, hogy *gyerekek*, és minden y -ra, ha y -ra is igaz, hogy *gyerekek*, akkor y plurális gyerek és y x atomi része. Azaz ez esetben a halmaznak vannak minimális elemei, de ezek a minimális elemek is halmazok. Vagyis a (11b) egyetlen csoportot képez, a (11c) pedig több csoportot. Ez összhangban van azzal, hogy a különböző tanárok körül különböző csoportosulások alakulhatnak ki.

A két főnévtípus (megszámlálható főnév, anyagnév) „átválthat” egymás típusába. A többesjellel ellátott anyagnév (*aranyak*) elvileg három dologra utalhat: a) az anyag fajtáira (l. 'amerikai arany', 'dél-afrikai arany'), b) az anyagból készült tárgyakra

⁸ Linknél – szemben Döllinggel – az összegképzés műveletének két fajtája is van: anyagi összegek (\sqsubset), illetve individuumösszegek (\oplus) képzése. Ezeket kiváltja Döllingnél a háromféle ALKOTJA-reláció (\Rightarrow_T , \Rightarrow_{CS} , $\Rightarrow_F / \triangleright$).

⁹ A következő példák többsége Linktől származik, de a (12)-t átfogalmaztam, ill. a (14a)-t Döllingtől (1992: 76) vettem át, de szintén átfogalmaztam.

vagy c) az anyag bizonyos adagjaira (az utóbbi két olvasat a fentebb a (7b–c) metonímiatípusokban leírt Univerzális Csomagoló esete).

(12) Az aranyak selyempapírba vannak csomagolva.

ARANY x & $x \Rightarrow_T y$ & \wedge TÁRGY y & SELYEMPAPÍRBAN_VAN y

A (12) kifejezi, hogy y plurális, több darab tárgy, és y -t arany (x) alkotja (\Rightarrow_T).

Az anyagnév megszámlálható főnévvé alakulásának ellentettje, ha egy megszámlálható főnév nyer anyagnévi olvasatot. Ennek módja, hogy a megszámlálható főnév speciális kontextusban névelő nélkül és egyes számban álljon. Így a (13)-ban lehet szó 'reszelt almáról' is.

(13) Van alma a salátában.

(a) 'reszelt alma'(anyag)

$\exists x$ (m ALMA x & SALÁTÁBAN_VAN x)

(b) 'almadarabkák'

$\exists x \exists y$ (\wedge ALMA x & $y \vdash x$ & SALÁTÁBAN_VAN y)

(c) 'egy egész alma'

$\exists x$ (ALMA x & SALÁTÁBAN_VAN x)

A (13) három olvasatot enged meg: az (a) jelentés az, hogy 'van olyan x , hogy x anyagi értelemben vett alma (m ALMA) és a salátában van'; a (b) jelentés az, hogy 'van olyan x és y , hogy x plurális (több elemből álló) alma (\wedge ALMA), y az x -nek anyagi értelemben vett része (\vdash) (sic!), és y a salátában van'; végül a (c) olvasat azt mondja ki, hogy 'van olyan x , hogy x (szinguláris, egy egész) alma és a salátában van'.

Link szerint egyes predikátumok által denotált halmazok nem csak atomokat (individuumokat) tartalmazhatnak, hanem individuumösszegeket (csoportokat) is (l. fentebb (11c) mondat). A (14a, b) mondatok a disztributív és kumulatív referencia közti különbséget mutatják: a disztributív predikátum (*vörös haja van*) csak atomokat fogad el az extenziójában, míg a kumulatív predikátum (*felvinni egy zongorát*) elfogad az atomok mellett csoportokat is. Ez utóbbi jelenséget Link kevert extenzióknak nevezi.

(14) (a) Tamásnak, Richárdnak és Haraldnak vörös haja van.

Distr (P) $\Leftrightarrow \forall x (Px \rightarrow At x)$

(b) Tamás, Richárd és Harald felvittek egy zongorát az emeletre. $P(a \oplus b \oplus c)$

Ha P disztributív predikátum (l. 14a), akkor minden x , amelyre igaz P, atomi entitás.

A kumulatív olvasatú predikátum viszont – amit a (14b)-beli *felvinni egy zongorát az emeletre* predikátum példáz – elfogad individuumösszeget (csoportot) is argumentumként (pl. $a \oplus b \oplus c$), nemcsak pusztán individuumokat (pl. b).

3.4. Johannes Dölling elméletében a kategóriakikényszerítések ún. kategóriaeltoló szabályok segítségével történnek. A kategóriaeltoló szabályoknak van az argumentumra és a predikátumra vonatkozó változata is (Dölling 1992: 73). A szer-

ző (1992: 68) egy olyan logikai nyelvet használ, amely logikai kategóriák közt nem tesz különbséget – azaz ilyen értelemben egykategóriás –, de melyben az entitások közti ontológiai kategóriabeli különbségeket speciális predikátumok, ún. kategóriapredikátumok fejezik ki. (A kategóriapredikátumok megfelelnek a fentebb a (8)-as táblázatban bemutatott ontológiai kategóriáknak.)

A (15)–(18)-as sémákban – l. Dölling (1992: 73–74) – a \underline{P} ontológiai kategóriákra utaló kategóriapredikátum-változó. Szigorú értelemben csak a (18a, b) kategóriaeltoló szabály, de a jelentéslevezetések bizonyos lépéseiben szükség van egyéb műveletekre is (pl. egy CSoport kategóriából plurális SZemély és szinguláris (egyes számú) SZemély kategória is levezethető, ezért szükség van egyes szám és többes szám operátorokra.¹⁰)

A (15a, b) kimondja, hogy ha x a P ontológiai kategóriaafajta plurális előfordulása (például SZemélyek), akkor az adott plurális kategóriapredikátumnak vannak olyan P részpredikátumai, amelyek az x -et alkotó atomi y -okra vonatkoznak. Például egy plurális SZemély (\wedge SZ) kategóriájú x entitás y atomi részei nem plurális (azaz szinguláris) SZemély kategóriájúak. A (15a, b) egy mondatban egy plurális kategóriájú argumentum ($\lambda x: \wedge \underline{P}x$), illetve predikátum ($\lambda P: P \subseteq \underline{P}$) disztributív olvasatát állítják elő.

- (15) (a) **DISZTR1:** $(\lambda x: \wedge \underline{P}x)(\lambda P: P \subseteq \underline{P})(\forall y: y^{AT} \sqsubset x) [Py]$
 (b) **DISZTR2:** $(\lambda P: P \subseteq \underline{P})(\lambda x: \wedge \underline{P}x)(\forall y: y^{AT} \sqsubset x) [Py]$

A (16a, b) előállítja egy P kategóriájú kategóriapredikátum atomi individuumokra vagy plurális individuumokra vonatkozó megfelelőjét (pl. a CSoport kategóriából előállítunk egy darab (szinguláris) vagy több darab (plurális) konkrét CSoportot ($\lambda x: {}^oCSx$ vagy $\lambda x: \wedge CSx$).

- (16) (a) **SZING:** $(\lambda P: P \subseteq \underline{P})(\lambda x: {}^o \underline{P}x) [Px]$
 (b) **PLUR:** $(\lambda P: P \subseteq \underline{P})(\lambda x: \wedge \underline{P}x) [Px]$

A (17)-es szabálynak az a szerepe, hogy ha egy szó alapesetben több ontológiai kategóriához, azaz kategóriák uniójához tartozik (pl. *iskola*_{IF∪TF}), akkor ez az ún. specifikáló szabály kiválasztja a szóval társított egyik kategóriát, és ezáltal elérjük, hogy az adott szó egyetlen ontológiai kategóriához tartozzon.

- (17) **SPEC:** $(\lambda P: P \subseteq \underline{P}_1 \cup \dots \cup \underline{P}_m)(\lambda x: \underline{P}_i x) [Px]$

Az elmélet a kategóriák közti relációkat (l. ALKOTJA, ASSZOCIÁLVA VAN stb.) egy \underline{R} relációváltozó formájában jelzi a (18a, b) kategóriaeltoló sémákban. A \underline{P}_1 és \underline{P}_2 diszjunkt ontológiai tartományokra utaló kategóriapredikátum-változók.

- (18) (a) **ELTOLÓDÁS 1:** $(\lambda x: \underline{P}_1 x)(\lambda P: P \subseteq \underline{P}_2)(\exists y: y \underline{R} x) [Py]$
 (b) **ELTOLÓDÁS 2:** $(\lambda P: P \subseteq \underline{P}_1)(\lambda x: \underline{P}_2 x)(\exists y: y \underline{R} x) [Py]$

¹⁰ A CSoportból szinguláris SZemélyre asszociálhatunk például *Az Egyetem írt nekem* mondatban, míg plurális SZemélyre *A diákok egy csapat* mondatban.

A (18a) egy P_1 ontológiai kategóriájú x főnevet (pl. Intézmény) eltol egy vele R relációban álló (például VELE ASSZOCIÁLT), P_2 ontológiai kategóriájú y entitásba (pl. SZemélyek) egy P_2 kategóriájú főnévi argumentumot váró P predikátum (például 'elutazott') mellett. Így *Az iskola elutazott* mondatban az *iskola* alapesetben (Intézményfajta \cup Tárgyfajta) kategóriájú, míg az *elutazott* predikátum-SZ (SZemély) argumentumot kíván: ekkor a predikátum az Intézménnyel valamilyen R relációban levő SZemélyekre tolja el az *iskola* szó jelentését (részletesebben l. alább).

Míg a (18a) kategóriaeltoló séma a főnévi argumentum ontológiai kategóriáját tolja el olyan esetekben, ha egy más ontológiai kategóriájú argumentumot kívánó predikátum mellett áll, addig a (18b) séma – a (18a)-val pontosan ellentétes irányban hatva – a predikátumot változtatja meg. Általa egy, P_1 ontológiai kategóriájú főnévi argumentumot váró predikátumból egy P_2 kategóriájú főnévi argumentumot kívánó predikátumot nyerünk. Például *A diákok egy csapat* mondatban az '*a diákok*' kifejezés plurális SZemély kategóriájú, a '*csapatnak lenni*' összetevő CSoport kategóriájú: itt a '*csapatnak lenni*' predikátum jelentése tolódik el úgy, hogy elfogadjon plurális SZemély (\wedge SZ) kategóriájú főnévi argumentumot.

Röviden a következőképpen foglalhatjuk össze a döllingi levezetést: alapesetben minden főnév Fajta kategóriájú (pl. CSoportfajta). Az első lépésben előállítjuk ennek a Példányát (pl. CSoport). Ezután ha olyan a szó, hogy alapesetben több kategóriához is tartozik (pl. *iskola* – Intézmény \cup Tárgy), akkor a (17)-es szabály segítségével specifikáljuk a jelentést az egyik kategóriára (pl. Tárgy). (Ha nem ilyen a szó, akkor ez a lépés kimarad.) Végül a metonimikus kiterjesztések következnek a (18a, b) sémák alapján.

Dölling (1992: 76) egyik (átfogalmazott) példája illusztrálja az elmélet működését. A következő formulákban a δ határozottsági operátor (l. határozott névelő), a $^{\circ}$ I pedig szinguláris (egyes szám) operátorral ellátott Intézmény kategória (l. egyes számú szóalak), mely operátorokat külön lépéssel kellene ugyan bevezetnünk, de jelen példában az kategóriaváltás szempontjából nincs fontos szerepük.

(19) *Az iskola elutazott.* [$_N$ iskola], *iskola*_{IF \cup TF}

PÉLDÁNYA:

$(\lambda y: (IF \cup TF) y) (\lambda x: (I \cup T) x) [x \text{ PÉLDÁNYA } y\text{-nak}] \Rightarrow$

$\Rightarrow [_N \text{ iskola}], (\lambda x: (I \cup T) x) [x \text{ PÉLDÁNYA iskolának}]$

SPEC:

$(\lambda P: P \subseteq (I \cup T)) (\lambda x: Ix) [Px] \Rightarrow$

$\Rightarrow [_N \text{ iskola}], (\lambda x: Ix) [x \text{ PÉLDÁNYA iskolának}]$

ELTOLÓDÁS I:

$[(\lambda x: Ix) (\lambda P: P \subseteq \wedge SZ) (\exists y: y \text{ ASSZOCIÁLVA VAN } \delta ((\lambda x: ^{\circ}Ix) [x \text{ PÉLDÁNYA iskolának}]) (\text{ELUTAZOTT } y) \Rightarrow$

$\Rightarrow (\exists y: y \text{ ASSZOCIÁLVA VAN } \delta ((\lambda x: ^{\circ}Ix) [x \text{ PÉLDÁNYA iskolának}]) (\text{ELUTAZOTT } y))^{11}$

¹¹ A 3. lépésben a következménnyel előtti rész saját formalizálás Dölling (1992: 75) egy másik példája (*Man set foot on the Moon*) alapján.

Az első lépésben a fajtából előállítottuk annak egy példányát (Intézményfajta \cup Tárgyfajta \Rightarrow Intézmény \cup Tárgy), a második lépésben ezt az összetett kategóriát specifikáltuk az egyik kategóriára (Intézmény \cup Tárgy \Rightarrow Intézmény). A harmadik lépésben az Intézményt mint ontológiai kategóriát a SZemély-argumentumot kívánó predikátum hatására eltoltuk egy vele asszociált y entitásra, amely plurális individuum (^SZemély).

3.5. Hogyan is értékelhetjük Dölling rendszerét? A most bemutatott elmélet nemcsak a bierwischi elmélettel kapcsolatban másodikként említett problémára (a jelentések közti levezetettségi viszonyok szabályok segítségével történő leírására) reagál, hanem az elsőként említett hiányosságra, azaz a levezetés többlépcsőssé tételére is. Az elmélet érdekes módon a Bierwischnél egy lépésben levezethető nem metaforikus jelentéseket is több lépésben vezeti le. Például az *iskola* szónál az 'intézmény' és 'épület' (Tárgy) jelentést két lépésben kapjuk meg: a Fajta kategória instanciálása (példánnyá alakítása) után specifikálnunk kell még az ontológiai kategóriát, hogy megkapjuk ezeket az olvasatokat. A metonimikus kiterjesztés lehetősége már lényegében megegyezik a Bibok Károly, Kiefer Ferenc és Pethő Gergely által is használt metonimikus levezetéssel.

Vladimir Borschev és Barbara Partee (2001) szerint Dölling elmélete – például a James Pustejovsky-féle Generatív Lexikkal összehasonlítva – viszonylag sikeresebben integrálja a nyelvi és nem nyelvi tudást a jelentésértelmezés során: Pustejovsky ugyanis a lexikai egységek szerkezetében keresi a tipuskikényszerítést megalapozó információkat, míg Dölling az ontológiai tartományokról tárolt tudásunk szerkezetében, amely tudás lehetővé teszi a lexikai egységek csoportosítását.¹²

Mi ebben egyetértünk Borschev és Partee értékelésével, de egy gyakorlati és egy elméleti kérdés azért felvethető Johannes Dölling rendszere kapcsán. A gyakorlati kérdés az, hogy inkompatibilis fajtájú predikátum és argumentum találkozásaakor mi dönti el, hogy „melyik az erősebb”? Dölling (1992 és 1994) példáinak többségében a predikátum hasonítja magához az argumentum típusát, így ez látszik a tipikusabb esetnek. (Voltaképpen csak egy példát ír a szerző (1992: 75) az ellenkező esetre: *A diákok egy csapat* – l. fentebb). Az elméleti kérdés pedig az, hogy milyen árat is fizetett Dölling a klasszikus bierwischi elmélet átalakításáért? A fizetett árat jól összegzi Pethő Gergely (2001: 208): Dölling egyrészt a kategóriakikényszerítést betette a szemantikai rendszerbe, felszámolva ezzel a fogalmi (konceptuális) szint autonómiáját, másrészt a lexikai egységek ontológiai kategóriákhoz kapcsolásával elszegényítette az alulspecifikálás eszközét.

4. Összegzés

Jelen cikkben a klasszikus kétszintű konceptuális szemantikának a szakirodalomban felvetett két hiányosságával foglalkoztam. Az első hiányosság az volt, hogy még a kétszintű konceptuális szemantika elméletében legrégebb óta vizsgált példaszavak (l. *iskola*) jelentései sem vezethetők le több szerző szerint egy lépésben a feltétele-

¹² A Generatív Lexikon elméletében négy darab (tehát véges számú) komponens, ún. kválé segítségével történik a főnevek jelentésével kapcsolatos tipuskikényszerítések levezetése. Ezeket a komponenseket az adott főnevek szótári reprezentációjában adják meg. Például ilyen komponens a CÉL-kválé: az adott főnév által jelölt entitás „célja”. Egy *könyv* célja az olvasás, így például a *Mari elkezdte a könyvet* mondat átértelmezhető úgy, hogy 'Mari elkezdte a könyv olvasását' (vö. Pustejovsky 2002: 565–70; Trón 2002: 295–300).

zett alulspecifikált reprezentációkból. Ehelyett kimutatható, hogy bizonyos olvasatok az adott szó egy, már specifikált jelentéséből jönnek létre metonimikus jelentéskiterjesztéssel. Ezt a fent bemutatott új irányokat képviselő szerzők mindegyike észrevette, ezért már kész tényként kezelhetjük, hogy az eredeti modell több-lépcsőssé tétele mára megtörtént (bár nem egységes módon).

Az eredeti modell másik továbbfejlesztési irányát a szó szerinti (nem metaforikus) jelentések közti „levezetettségi” viszonyok szabályokba foglalása jelenti. Specifikált jelentésből egy másik specifikált jelentés levezetettsége gyakran metonimikus kiterjesztéssel magyarázható. A metonimikus kiterjesztések ontológiai kategóriákon alapuló rendszerbe foglalását kísérelte meg Johannes Dölling más szerzők (például Godehard Link) elméleteinek a felhasználásával, a 90-es évek elejétől kezdődően. Dölling elmélete a magyar nyelvű szakirodalomban eddig részleteiben nem volt bemutatva, de ezen hiány pótlására jelen cikk önmagában még nem elegendő. Szükség van további vizsgálatokra, ezen belül elsősorban magyar nyelvi anyagon való szélesebb kipróbálásra. Ezen az úton elindulva a szakdolgozatomban kipróbáltam a döllingi rendszert a magyar *szem* 'érzékszerv' főnévvel kapcsolatos többértelműségek leírásában, miközben több magyar testi kifejezést – köztük az említett *szem*-et is – elemeztem a kétszintű konceptuális szemantika e cikkben is felvázolt Pethő Gergely-féle változata alapján. Arra a következtetésre jutottam, hogy az ontológiai kategóriák döllingi rendszere finomításra szorul, de kiegészítésekkel és a kategóriaeltoló szabályok változatlan formában történő meghagyásával ez az elmélet is hatékony leírási módot jelent az általam vizsgált *szem* főnév – és valószínűleg a többi magyar testi kifejezés – jelentésleírásában.

HIVATKOZÁSOK

- Bibok Károly 1994: *Szöszemantika: elméleti kérdések és elemzések*, kandidátusi értekezés, Szeged.
- Bibok Károly 2003: A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 37–77.
- Bierwisch, Manfred 1983: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, in Růžička, R. – Motsch, W. szerk.: *Untersuchungen zur Semantik. Studia Grammatica* 22, Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- Borshev, Vladimir–Barbara H. Partee 2001: Genitive modifiers, sorts, and metonymy, *Nordic Journal of Linguistics* 24/2, http://www-unix.oit.umass.edu/~partee/docs/genitive_modifiers.pdf
- Dölling, Johannes 1992: Polysemy and sort coercion in semantic representations, in Bosch, P. – Gerstl, P. szerk.: *Discourse and Lexical Meaning*. Proceedings of a Workshop of the DFG Sonderforschungsbereich 340, November 30th–December 1st, Stuttgart, 61–78.
- Dölling, Johannes 1993: Commonsense ontology and semantics of natural language, *Zeitschrift für Sprachtypologie und Universalienforschung* 46/2, 133–41.
- Dölling, Johannes 1994: Semantic sorts and systematic ambiguity, in Robering, K. szerk.: *Sorten, Typen und Typenfreiheit. Probleme der Klassifikation*

- semantischer Einheiten* (Working Papers in Linguistics 30), Technische Universität Berlin, Institut für Linguistik, Berlin, 57–85.
- Dölling, Johannes 2000: Formale Analyse von Metonymie und Metapher, in Eckardt, Regine–Klaus von Heusinger szerk.: *Meaning change – Meaning Variation* (Arbeitspapiere des Fachbereichs Sprachwissenschaft 106), Universität Konstanz, Konstanz, 31–54.
- Geeraerts, Dirk–Stefan Grondelaers 2002: Structuring of word meaning I, An overview, in Alan D. Cruse–Franz Hundsnurscher–Michael Job–Peter Rolf Lutzeier szerk.: *Lexikologie. Lexicology*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 304–18.
- Kiefer Ferenc 1989: A jelentéskutatás újabb irányzatai, *Magyar Nyelv* 85, 257–71.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentéelmélet*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Link, Godehard 1983: The logical analysis of plurals and mass terms: A Lattice-theoretical Approach, ugyanez: in Portner, P.–Partee, B. H. szerk.: *Formal semantics. The essential readings*, Oxford (UK), Malden (USA), 2002, 127–46.
- Löbel, Elisabeth 2002: The word class 'Noun', in Alan D. Cruse–Franz Hundsnurscher–Michael Job–Peter Rolf Lutzeier szerk.: *Lexikologie. Lexicology*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 588–97.
- Pethő Gergely 1998: A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása, *Folia Uralica Debreceniensia* 5, Debrecen, 133–202.
- Pethő Gergely 2001: What is polysemy? – A survey of current research and results, in Németh T. Enikő–Bibok Károly szerk.: *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*, Amsterdam, Elsevier 175–224.
- Pethő Gergely (előkészületben): A főnevek poliszémiája.
- Pustejovsky, James 2002: Syntagmatic processes, in Alan D. Cruse–Franz Hundsnurscher–Michael Job–Peter Rolf Lutzeier szerk.: *Lexikologie. Lexicology*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 565–570.
- Trón Viktor 2002: Metonímia, in Kálmán László–Trón Viktor–Varasdi Károly szerk.: *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*, Budapest, Tinta könyvkiadó, 291–311.
- Varasdi Károly 2002: Konceptuális reprezentációk a lexikonban, in Kálmán László–Trón Viktor–Varasdi Károly szerk.: *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*, Budapest, Tinta könyvkiadó, 255–274.

NEW TENDENCIES IN TWO-LEVEL SEMANTICS FROM THE POINT OF VIEW OF NOMINAL POLYSEMY

BALÁZS SZILÁRD

This paper gives a summary of the changes and development that took place in the last 20 years concerning the theory of two-level semantics (cf. Bierwisch 1983).

Two-level semantics is a modularist cognitive semantic theory. Its main idea is that the semantic representations of words are radically underspecified. When interpreting an utterance, first its underspecified semantic representation is constructed based on the semantic representations of words and its syntactic structure, which is later modified by the conceptual system providing the conceptual representation of the utterance that contains specified word meanings. Conceptual shift plays an important role in this system determining the concept the noun expresses in a specific sentence.

The present paper pays special attention to the treatment of nominal ambiguities and the conceptual shift on the basis of related works discussing or using the system of two-level semantics (Bibok 1994, 2003; Dölling 1992, 1994, 2000; Kiefer 2000 and Pethő 1998, 2001). While in the original system of Bierwisch (1983) word-meanings were always specified in one step, now there is also an alternative solution that derives a specified word meaning not from the underspecified semantic representation, but from an already specified conceptual representation by using metonymic shift.

Another change in the theory is also connected to metonymy. While in the case of conceptual shift the word meaning is shifted to a concept already associated with the word, metonymic shift does not indicate such a preliminary connection between the initial and final meaning. For instance, Johannes Dölling (1992) gives an answer to the question how a meaning derived by metonymic shift is related to the initial meaning. He uses a predefined ontological category grid and sort coercion (type coercion) operations to treat metonymic extensions as sort coercion in a formal system.

As a conclusion, the theory of two-level semantics has become more efficient by the use of multiple stage meaning derivation, that is, combination of conceptual and metonymic shift, and, on the other hand, this theory can formalize metonymy by connecting it to the tool of sort coercion in a more elegant way.

MIEGEMILÉKEZÉS

NYÍRI ANTALRÓL – A PÁLYATÁRS SZEMÉVEL

DEME LÁSZLÓ

Szinte fátumszerűen (bár korántsem okszerűtlenül) ismétlődő motívuma jó hat évtizedes pályaképemnek a címváltoztatás. Egy-egy konferenciára készülődve, hetekkel vagy hónapokkal előtte, címet kérnek tőlem, s én hirtelen megadok valamit, ami inkább csak témamegjelölés. Azután, kidolgozás előtt, vagy közben, esetleg utána, úgy látom: az adott cím és az alája sorolt tartalom nem vág teljesen egybe. S mivel a (lelkemből lelkedzett) tartalmat nem kívánám torzítani, inkább a címen módosítok. (Tényszerű utalások effélére: MNyTK. 198. sz. 21; MNyTK. 207. sz. 23; MNyTK. 216. sz. 9; némi magyarázat: Nyr. 122: 261.)

Most is így jártam. Mikor a megtisztelő felkérés ért, hogy közreműködjem a Nyíri-könyvtár megnyitóján, hirtelenében ezt a címet javasoltam: „Nyíri Antal, a pályatárs”. De mikor a kidolgozás ideje eljött, megrettentem: tudnék-e olyan méltó képet adni pályatársamról, kartársamról, sőt szobatársamról egy bizonyos időben, amelyben kívülről és objektíve nézem azt, akihez ezer szubjektív szál fűzött életem és pályám különféle korszakaiban. Ezért adtam meg a végleges címet úgy, hogy módom legyen a magam látószögéből beszélnem róla. Annál is inkább, mert életem-életünk során többször is nyomasztóan tért vissza bennem pályakezdésemnek egy vele kapcsolatos emléke.

De először egy közbeeső állomásról!

Hetvenedik születésnapján, szegedi kollégájaként, egyebek közt ezzel a részlettel köszöntöttem: „Van, aki hisz az ómenekben, és van, aki nem. S van, akit bánt a szíves humor, de – tudom – van, akit derít. Nos, ismerve szeretett barátunk jó kedélyét, ebben az ünnepélyes órában is megkockáztatom: az ő ómenjében hiszek, mert negyvenöt év alatt fényesen igazolódott. Életművének... csak az eleje ismerős még; ám az így kezdődik: »Nyíri Antal: Tudja a dürgést.« ... Szerző és cím együttese ez persze; de akár predikatív kapcsolatnak is vehető. Nyíri Antal barátunk valóban »tudja a dürgést«, ismeri és biztonsággal oldja meg azóta is minden feladatát. (Zárójelben is félve mondom: csak vissza ne kapjam egyszer ezt a tréfámat! A magam bibliográfiája ezzel indul: »Deme László: Elnáspángol« (NéprNytud. XXI. 5–6).

Saját nyolcvanadik születésnapomon, a fenti részletre utalva, tanszékevezető utódunk, Büky László, ezzel nyugtatott: „...olyan elnáspángolásnak, amelyben Deme László – szaknyelven mondva – az ágens, nem akadtam nyomára az irodalomban...” (Nyr. 126: 130). – Jól esett a felmentő szándék, de nem láttam jogosnak. Merthogy első nagyobb tanulmányomat nagyon is „elnáspángolással” kezdtem; s ennek „patience” (azaz: elszenvédője-elűrője) éppen tisztelt későbbi kollégám, Nyíri Antal volt.

Huszonegy és fél éves koromban, 1943 kora nyarán nyújtottam be bölcsészdoktori disszertációmát (akkor a negyedik évfolyam végén szerzett „abszolutórium” már jogosított erre), s még abban az évben meg is jelent A hangátvetés a magyarban. Több kisebb közlemény birtokában, bizakodva (pontosabban: „elbizakodva”), első lapján kioktattam a világot: hogyan kellene „oknyomozó nyelvtörténeti kutatások”-at végezni, hogy elkerüljük a tévedéseket; mert bizony „tisztázatlan módszertani fogásokkal dobálózunk könnyű dolog” (i. m. 3).

Az elrettentő példa Nyíri Antalnak frissiben (MNY. XXXVIII: 121–2) megjelent etimológiája volt, a *sorompó* szóról. Mint azóta elfogadottá vált, „A szót a középfelnémet *schrancboum*-ból származtatja egy magyar **sarampóm* alakon keresztül. A szóvégi *-m*-nek a magyarban való eltűnését azzal magyarázza, hogy a nyelvérzék a szót egyes szám első személyű birtokos személyraggal ellátott formának érezte, s mint ilyenből-vonta-el-a-képzelt-nominativust-Bizonyítékul-azt-hozta-fel, hogy a nyelvérzék ilyen megtévedését két másik esetben, a *csárda* < szerbhorv. *čardak* és a *medve* < szl. *medvéd(i)* szavaknál is kimutatták. Vagyis mindössze annyit próbál bizonyítani, hogy képzősnek vagy ragozottnak vélt alakokból való elvonás egyáltalán létezik” (MNYTK. 69. sz. 31).

Tanulságos volna teljes egészében idézni: ifjonti önelégültségemben hogyan vertem habbá azt az egyetlen tojásfehérjényi alapgondolatot, amelyet ez a két mondatom képvisel: „A **csárdák* alakot érezhették többesnek, hiszen rendszerint több épülettel együtt állt, a **medvéd* formát is gondolhatták kicsinyítettnek, mert az állatnevek közt sok a becéző; a **gólyát* szó is hathatott accusativusként... Annak azonban, hogy a **sarampóm* alakot birtokos személyragozott formának érezzék, nincs valószínűsége, mert saját sorompója senkinek sincs” (i. m. 2).

Azután, jóval később, Szinnyi Magyar tájszótárát böngészve, rátévedt egyszer a szemem az ottani *sorompó* címszóra. Jelentésként ezt találtam a szócikkben: „1. kerítés, fakerítés, léckerítés; – 2. léckapu”. Alásorolva két szókapcsolatot: „*sarampós ajtó*: pitvarnak külső, félmagasságú léccajtaja”; és: „*sarampós kerítés*: fenyűszálakból v. deszkákból készült kerítés”. Csak néhány adat, de több helyről. (Most, hogy az ÜMTsz. 4. kötete megjelent, ezek az adatok megsokszorozódtak, és a szó földrajzi kiterjedése is nagyobbra nőtt. Ezt jelzem a Nyr. 2002. évi 4. számban; de érdemes fellapozni a *sorompó*, majd a *sorompóajtó*, *sorompódeszka*, *sorompókerítés*, *sorompóoszlop*, *sorompós* címszavakat, illetőleg szócikküket.)

Kiderült: nemcsak a vasútnak van sorompója – amit én a péceli állomás két végéről ismertem meg –, hanem a magyar nyelvterület több millió (főleg falusi) lakójának. S etimológiai szótárunkból (TESz.) még az is, hogy a vasút mindössze jó másfél évszázados, de a *sorompó* ennél háromszáz évvel idősebb a magyarban.

S itt érünk el egykori önmagam jellemzésétől Nyíri Antalnak mint pályatársnak jellem(zés)éig. Engem már a MTSz. adatainak felfedezésekor furdalni kezdett a lelkiismeret. Elővettem néha első nagyobb munkámat, s beleolvastva mindig felújult bennem a nyugtalanság. Hiába mondta Kniezsa István professzor úr: „Ez életem legjobb műve” (amit az elő tíz évben dicséretnek éreztem, de a későbbi ismétlések során már kevésbé hízelgőnek a továbbiakra nézve), bennem az bujkált (Madách után, szabadon): „Csak az az eleje, csak azt tudnám feledni!”

Aztán eljött az idő, hogy – közelebb kerülve egymáshoz – egyszer megkérdeztem: olvasta-e annak idején vagy azóta, amit a *sorompó*-val kapcsolatban írtam róla. Rám nézett, azzal a majdnem huncut, szelíd félmosolyával, úgy a szemüvege mögül, és csak ennyit mondott: „Olvastam én. De, gondoltam: Minek ezen huzakodni!” Vitapartnereihez sem volt goromba, nem is haragudott rájuk. Csak a hanyag munka meg a kötelességmulasztás háborította fel. Ilyenért szidta egyszer, szinte feldúltan, az egyik oktatónkat. – Nagyon haragszol rá? – kérdeztem. – Nem haragszom én – mondta –, csak mérges vagyok.

Mert ő maga kényesen aprólékos, kínosan pontos volt, s ezt elvárta másoktól is. A tények érdekelték, de sokoldalú kapcsolataikkal, összefüggéseikkel. Ma sem jellemezhetem mással, mint amivel hetvenedik születésnapján. – Hadd idézzem fel onnan!

„Akár múltba, akár jelenbe nézve, s akár az irodalmi normát, akár a táji változatokat figyelve, Nyíri Antal mindig embert lát és láttat, akinek a nyelv az életét tükrözi és a gondolatait hordozza. Monográfiák, tanulmányok, cikkek, ismertetések – részletekről és összefüggő nagyobb egészekről – verzátusnak mutatják őt különféle korokban, tájakban, rendszerekben; a nagyobb írások áttekintő kedvét, a kisebbek kitekintő készségét jelzik” (NéprNytud. XXI. 7). – Azaz: valóban tudta a dürgést!

De folytatom. „És nemcsak kutató volt az eltelt negyvenöt év alatt (most szúrom be: amit a sors megtoldott aztán még vagy egy negyed századdal – D. L.), hanem tanító és nevelő is, az előbbtől elválaszthatatlanul. Gimnáziumban, főiskolán, egyetemen, fiatalok nemzedékeit oktatta; és nevelte anyanyelvünk szeretetére, társadalmunk szolgálataira. [...] Mint kutató munkájának mélyén, tanári és baráti magatartásában, dicséretei és berzenkedései mögött is mindig kivillan az, amiért mindez van, s amiért mindezeknek értelme van: az ember” (uo.).

Ez volt Nyíri Antal, a pályatárs, a magam szemével. S ha ehhez egykori magamat, felidézve – és kiszolgáltatta –, az ő szemüvegén át mérem hozzá, ez a közismert epigramma kívánczik ide:

Nézd a búzakalászt. Büszkén emelkedik az égnek
Míg üres. És ha megért, földre konyítja fejét.
Kérkedik éretlen kincsel az iskolagyermek,
Míg a teljes eszű bölcs megalázza magát.

Két okom is volt, mindezt elmondjam itt.

Figyelmeztetésül az ifjú titánoknak, hogy „Nem mind bíró, akinek pálca van a kezében.” Meg hát, életem vége felé közeledve, arra is gondolnom kellett: ha netalán kiderül, hogy mégis van túlvilág, s ott összeakadunk egymással, érezhessem: tiszta lappal indulhatunk, az önkritika már idelent megvolt.

(2002. november)

SZEMILE

MÁTÉ JAKAB 2003: A NYELVTUDOMÁNY (VÁZLATOS) TÖRTÉNETE

**AZ ÓKORTÓL A 19. SZÁZAD ELEJÉIG, NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ,
BUDAPEST, 357 + 3 LAP**

BÜKY LÁSZLÓ

A szerző e posztumusz műve szerves része a korábban megjelent nyelvtudomány-történeti köteteinek (Máté 1997; Máté 1998), melyek közül az elsőnek méltatására már sort kerítettünk (Büky 1998). E könyvvel Máté Jakab (1926–2001) immár az ókortól a XX. századig nyújt az olvasónak áttekintést. A teljes munka egyedülálló a magyar tudományosságban; hiszen kívül e tárgyban mindössze H. Tóth Imrének jelent meg egyetemi előadásából összeállított tudománytörténeti áttekintése (H. Tóth 1996; ismertetései: Büky 1997; Németh T. Enikő 1997).

Máté Jakab az Előszóban beszámol munkája születésének körülményeiről (7–8), majd a Bevezetésben (9–43) a nyelvtudomány-történet helyét és szerepét igyekszik kijelölni a tudományok rendszerében kitekintéssel az elméleti és módszertani kérdésekre.

Máté úgy véli Robert Boltmann gondolataival igazolva, hogy a nyelvtudomány történetmenete újabb és újabb nézőpontok alapján írható le, s a leírás illetéknéppen mindig a múlt és a jelen közötti kölcsönhatás eredményeként történik meg. A Nils H. D. Bohr atomfizikus módszertani elve alapján ugyancsak – ti. úgy kell a tudományos leírást elvégezni, hogy a kvantumelméleti eredmények fokozatosan a klasszikus eredményekbe menjenek át. Ennek alapján mondja Máté, hogy voltaképpen kétszer önállósodott a nyelvtudomány hosszú története alatt. Az első önállósodás a XIX. század elején az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásával kezdődött, s ehhez csatlakozik a nyelvészeti gondolkodásnak a XX. század elején bekövetkező változása. „Mindkét esetben egymástól eltérő szemléletmód térhódításáról van szó, ami röviden szólva azt jelenti, hogy az új szemléletmód birtokában a kutató figyelme most nem a nyelvi változások, hanem a nyelv szerkezeti (belső) felépítettségének a vizsgálatára irányul, hogy a történeti szemléletet fölválja a szinkrón szemlélet, a rendszerszerűség gondolata válik alapelvűvé, tehát a nyelvészeti kutatások gyakorlatában meghonosodik a sajátos jelrendszerként (structura sui generis) felfogott nyelv szemiotikai vizsgálata, a kutatók a nyelvet önmagáért és önmagában vizsgálják, amit a Saussure-nak tulajdonított frappáns megállapítás is hűen kifejez: »a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva«. (Vitatható ez a Saussure-nak tulajdonított kategorikus megállapítás.)” (11). A nyelvtudomány az elmúlt fél évszázadban számos diszciplínával került (és van) kapcsolatba(n) szemlélet- és gondolkodásmód tekintetében, ezek között sokáig jelentős a matematika, írja Máté (25). Tegyük hozzá: minthogy a(z) elméleti matematika olyan struktúráknak, elrendezéseknek, relációknak a tudománya, amelyek a számolás, a mérés elemi gyakorlatából és a tárgyak alakjának leírásából származnak, ezért a matematika mint olyan sem a természettudománynak, sem a társadalomtudománynak nem része. A objektiivus az éppen érvényesülő nézőpont alapján van

meg – arra a következtetésre jut, hogy a tudománytörténeti leírásban az nyelvtudomány a nyelv struktúráinak, elrendezéseinek, relációinak és használatának leírásából származik, tehát nem véletlen a matematikával való párhuzam, s bizonyos tekintetben érthető az önmagában és önmagáért való vizsgálat. Ne feledjük persze, van alkalmazott matematika is, s a nyelvtudomány is különféle részekre osztható.

A XX. században a nyelvészeti strukturalizmus „a nyelvészeti nyelvészet” (L. Hjelmslev) „[...] nem volt képes – elismerésre méltó eredményei ellenére sem – a nyelv működésének szabályszerűségeit maradéktalanul feltárni. [...] Ilyen módon a nyelvtudománynak ki kellett lépnie saját köréből és kapcsolatokat kellett keresni és kiépítenie a holdudvarába eső tudományos diszciplínákkal, [...] mert a nyelv [...] bizonyult jellegének feltárása »meghaladja« egyetlen tudományos diszciplína illetékességi körét” (28). A XX. századi nyelvtudományban az elméleti gondolkodás nagyfokú térhódítása és a nyelvfilozófia eddig nem tapasztalt térhódítása azt jelzi – állapítja meg Máté Jakab –, hogy a XX. századi nyelvtudomány voltaképpen annak a tudományos vonulatnak a magasabb és egzaktabb szinten való folytatása, amely a XIX. század előtti nyelvészeti gondolkodást jellemezte (l. 39–40). Ezzel egyet lehet érteni, csupán az iménti idézet egyik részlete problematikus, az ti., mely szerint nem volt képes a nyelvészeti strukturalizmus a nyelv működésének szabályszerűségeit maradéktalanul feltárni. Ezt nem is várhatjuk el sem a strukturalizmussal, sem az egyéb alapprogramokkal dolgozó nyelvtudománytól, de más tudományágaktól sem lehet számítani arra, hogy az általuk vizsgált jelenség teljes leírását adják. Máté – említettük: Niels Bohrra hivatkozott, másutt Werner Heisenbergre (49) – mintha megfeledezett volna arról (fizikából vett példával élve), hogy az abszolút nulla fokot (0 °K) sem lehet elérni, csupán egyre inkább megközelíteni; a részecskefizika alapján úgy tudjuk, hogy az anyag „befelé” (is) végtelen, mostanság a kvarkokig jutott el a kutatás. Mindezt tehát, amiként Máté is vallja, az új és új nézőpont, szemlélet új fajta nyelvleírást jelenthet, ám ezek nem lehetnek maradéktalanul tökéletesek, hiszen maga a nézőpont, a szemlélet önkényes, azaz a kutató(k)tól függő alapállás. Emiatt van Thomas S. Kuhn paradigmarendszerében bizonyos merevség, amelyre Máté utal is. A nézőpontok, szemléletmódok egymástól kisebb-nagyobb távolságra eshetnek, így a jelenségek leírásában (látszólag) merőben új eredmények szület(het)nek, azonban a régi paradigmákra visszatételezve gyakorta megjelölhető bennük azon elemek, amelyeket a korábbi, más nézőpont, szemléleti mód is látott, csak épp másképp. Vagyis a tudományos forradalmak romboló jellege – ezt hangsúlyozza Máté Jakab (is) – korántsem olyan erős, amint Kuhn fölfogása sugallja (37–8).

A kötet tizenkét nagyobb, számozott fejezetből áll az említett bevezető részeket és az Utószót (321), a Válogatott szakirodalmat (323–41) s a Névmutatót (343–55) nem számítva. A szerző arcképe utáni lapon Máténé Szabó Mária Rózsa emlékezik férje Csikkozomástól Budapestig ívelő tudományos életpályájára, munkáira, egyéniségére (Epilógus, 357).

Az I. fejezet (45–8) a nyelvészet kezdetei vázolja, babiloni és egyiptomi előzmények készítették elő a görög kibontakozást, amely a II. fejezet témája (Az ókori görög nyelvészet fejlődési útja, 49–89). bemutatja a physis–thesis-vitát, Platón szerepét, a korai görög filozófusok és a szofisták nyelvfelfogását, Arisztotelészt, a sztoicizmus nyelvészeti vonatkozásait, az alexandriai iskolát. A III. fejezet a római nyelvészet kialakulása és eredményei (91–109). A kínai nyelvtudomány kezdetei és eredményei az

IV. fejezet (111–3), majd Az ókori (görög–római) nyelvtudomány utóélete című V. rész következik (115–28). A középkor nyelvtudománya (az 5. századtól a 12. századig) tárgya a VI. fejezetnek (129–49), amely az arab nyelvtudományra is kitér. Külön fejezetet kap az európai nyelvtudomány-történet a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció koráig (VII. 151–84), majd az említett kor (VIII. 185–219) rövid kitekintéssel a XVI–XVII. századok magyar nyelvtudományára: főként Sylvester János munkáira és Szenczi Molnár Albertéire. A IX. fejezet a racionalizmus és az empirizmus főcímmel a XVII–XVIII. századdal foglalkozik (221–68). Tárgyalja a port-royali grammatikát, az empirizmus és nyelvtudomány kapcsolatát (Francis Bacon, Thomas Hobbes, John Locke), s nagyobb teret kap Gottfried Wilhelm Leibniz (240–68). A X. fejezet Az összehasonlító-történeti nyelvészet forrásai és közvetlen előzményei (269–84) címet kapta, benne érdemben kitér Máté Jakab a szanszkrit nyelv(tan) európai megismerésére. A XI. fejezet A magyar nyelv a 17–18. századi összehasonlító nyelvészetben (285–315), s ebben Benkő József, Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Révai Miklós, valamint Versegly Ferenc munkássága van megtárgyalva. Az utolsó, a XII. Rövid kitekintés a magyar nyelvújítási mozgalomra (317–20). Itt jegyezzük meg, hogy a magyar nyelvtudományra vonatkozó terjedelem bő negyven lap, mintegy kétszerese annak az áttekintésnek, amelyet Cser András 1999 fűzött Robins nyelvészettörténetéhez. Mint-hogy a Máté 1998-ban is vannak magyar vonatkozású részek, így a magyar nyelvtudomány-történetnek is (vázlatos) áttekintése Máté Jakab teljes (tehát a három kötetnyi) munkája.

Máté művében érvényesül az a törekvés, hogy a nyelvtudomány-történeti jelenségek között kapcsolatot találjon, megmutassa a hasonlóságot, amely a látszólag nagy térbeli vagy időbeli különbség ellenére is a tudományos gondolkodás egységét jelzi. Például Maximus Planudes (XIII–XIV. sz.) az esetek szemantikai elemzőjének munkássága Hjelmsevnék volt forrása és John M. Andersonnak is a lokalista elméletéhez. A port-royali grammatika kapcsán jelzi, hogy ez a XVII. század közepi nyelvtan, amely általános, egyetemes taxonómiát kíván adni; a „mélyben rejlő szabályok” és a „felszíni jellegzetességek” fogalmai majd a XX. század közepén Chomsky munkáiban jelennek meg. James Harrisról (XVIII. sz.) azt írja Máté: „[...]mintha előlegezni akarná Ferdinand de Saussure-nek a felfogását, melynek értelmében bármilyen szempontból is vizsgáljuk a nyelvet, egy kettős objektummal találjuk szemben magunkat, egy olyan objektummal, amelynek összetevői elválaszthatatlanok egymástól egy ilyen kettősség jellemzi J. Harris nyelvről vallott felfogását is [...] hasonló antinómiarendszerrel Humboltnál is találkozunk” (254). A szerző tudománytörténeti folyamatok között is észrevesz kapcsolatokat: „Mintha a tudománytörténet is ismételné önmagát. Tulajdonképpen a héber stúdiumok a 16. századbéli helyzetéhez hasonló esetben találkozunk napjaink nyelvtudományában, amikor is a nyelvtudomány hármas »dimenziójából«, »viszonylagos zártságából« kilép a pragmatika, amely ma az emberi kommunikációnak [értsd: kommunikációkutatásnak] a leghúzóbb ágazata” (195).

Többször rámutat Máté Jakab a történeti és a filozófiai, illetőleg logikai szemléletű nyelvtanulmányozás váltakozására, vagy éppenséggel összefonódására. Karl Ferdinand Becker munkáit említi mások mellett példának (254), érdekes, hogy nem említi Becker mondattani munkásságát (sem a Máté 1997: 71–2), amely ugyancsak a logikához kapcsolódik, s jelentős hatását, az iskolai vagy hagyományos mondattan a mai napig erre épül (l. Hell 1999: 224).

Máté Jakab megírja, hogy igyekezett objektív módon dolgozni, illetőleg a vizsgált jelenségeket saját gondolkodásmódja alapján bemutatni (321), ám ezzel együtt objektív kívánt maradni. Sikerült. Ugyan egy, talán nem is ide illő jelenség megemlíthető. S szerző – könyve jellegének okán – nagy mennyiségű szakirodalomra hivatkozik. A magyar nyelvészeti tudományosság egy részében divó szokásnak megfelelően (jobbára csak a hazai) szerzőket valamilyen értékelő-megjegyzéssel említi. Van hazai nyelvész, aki vagy fél tucatszor szerepel így, van aki vagy tíz méltató sort kap (egyéb-ként csupán kétszer idézett szerző), s van, akinek munkáját (egyetértően) idézi több mint harmincszor, ám minden megjegyzés nélkül. (Nomina sunt odiosa.) Az illetéknéppen létrejövő – Máté esetében bizonyára véletlen – személyességi ítéletek ellentmondanak a máskülönb-dicsérendő tárgyilagosságnak, ugyanis egyes szerzőkről és munkájukról ilyesfélék olvashatók: „a magyar nyelvtudomány történetének neves kutatója és szakértője”, „nagy ívű áttekintés” (296), „nagyszerű értékelés” (214), „neves oxfordi” (34) é. i. t. 35, 176, 199. Feltehető: mivel a kötetnek csupán első korrektúráját tudta Máté Jakab elvégezni, végső átfésülését már nem, a kiadói szerkesztőre hárult volna az efféle nem kívánatos jelzők elhagyása, továbbá néhány ismétlődése – pl. a septem artes liberales leírása (125 és 135); Robert Henry Robins könyvének 283, 337 –, egyes címek eredetiben való közlése mások magyarra fordított közlései mellett stb. Némelykor csak a szövegben található meg egy-egy mű, szerzője a névmutatóban, például Henri Frei és műve (sajtóhibás leírásban) a 97., illetőleg a 347. lapon, de a szakirodalomban nem szerepel, hasonlóképp mások mellett Rudolf Carnap 25, ill. 345 és Gottlob Frege 25, ill. 347.

Máté Jakab immár három kötetes tudománytörténete, amint mondani szokás, hézagpótló mű (ugyanígy Fodor 1999: 252), a nagy tárgyismeret, a tudománytörténeti folyamatok világos gondolatvezetésű leírása tárgyhoz illő és jó szaknyelvezettel, amelyen a szakmai zsargonnak és pongyolaságnak még szeplői is alig-alig találhatók. Máté Jakabhoz hasonló elhivatottságú és felkészültségű kutató kívántatik a magyar nyelvtudomány történetének megírására, hogy a XX. századig a felsőoktatás e tárgykörben is olyan alapl műhöz jusson, mint a jelen kötet (és a hozzá tartozók).

HIVATKOZÁSOK

- Büky László 1997: H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a XX. század elejéig, Savaria University Press, Szombathely, 1996. xiii + 211 lap, *Magyar Tudomány* 104, 1139–40.
- Büky László 1998: Máté Jakab 1997: A 19. századi nyelvtudomány rövid története, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 217 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* 39, 213–7.
- Cser András 1999: A magyar nyelvtudomány történetének vázlata, in Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*, Budapest, Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, 266–86.
- Fodor István 1999: Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Elméletek, irányzatok és módszerek I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 216 lap. A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.

- Elméletek, irányzatok és módszerek II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 339 lap. *Magyar Nyelvőr* **123**, 252–4.
- Hell György 1999: A hagyományos és az „új nyelvtan”, *Magyar Nyelvőr* **123**, 222–38.
- H. Tóth Imre 1996: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. csomópontok és átvezető szálak*, Szombathely, Savaria University Press.
- Máté Jakab 1997: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh T. Enikő 1997: H. Tóth Imre: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig – csomópontok és átvezető szálak*, Savaria University Press, Szombathely, 1996. [xiii +] 211 lap, *Néprajz és Nyelvtudomány* **38**, 347–53.

GÓSY MÁRIA 2004: FONETIKA, A BESZÉD TUDOMÁNYA, OSIRIS KIADÓ, BUDAPEST 350 L.

HOFFMANN ILDIKÓ

Az emberi beszéd evolúciós folyamatok következménye. Nyelvre való képességünk velünk született, innáta rendszer, a beszélés tudományának elsajátításához azonban szükségünk van nyelvi környezetre is. A gyermeknyelvi, a felnőttkori és az időskori beszéd más-más sajátosságokkal rendelkezik.

A beszéd az egyik definíciója szerint a nyelvhasználat hangzó formája. Megvalósulásával gondolatokat tudunk megformálni, közölni, s feldolgozni. Ez a folyamatrendszer összetetten és bonyolultan működik. A beszéd interdiszciplináris kutatási téma: a nyelvészet, a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika, a mesterséges beszédelőállítás, a pszichológia, az orvostudomány, a filozófia s még egy sor tudomány foglalkozik elemzésével, természetesen más-más oldalról, más-más eszközöket felhasználva. A beszéd fiziológiai hátterét, a nyelvi tartalommal való összefüggések és egymásra hatások ismeretét a **fonetika** együttesen tartalmazza. A fonetika a beszéd tudománya. A fonetikus, azaz a kutató, aki ezt műveli Ladefoged (1988) megfogalmazásában az egyetlen, aki az artikulációtól az észlelésig képes a beszéd tanulmányozására és megismerésére, a beszéd objektív leírására.

A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium vezetője, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Fonetikai Tanszékének vezetője. Számos hazai (MTA Nyelvtudományi, Magyar Nyelvi és Akusztikai Komplex Bizottságának tagja, Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság alelnöke) és nemzetközi fonetikai társaság (International Reading Association European Committee tagja /1993–1997/, European Association of Speech Communication elnökségi tagja /1997–2001/, International Society of Phonetic Sciences alelnöke, illetőleg főtitkára) munkájában vesz részt. Fő kutatási területei a fonetika, a pszicholingvisztika és az alkalmazott beszédkutatás.

Gósy Mária könyve részletességében és felvetett, kidolgozott témáinak palettáját tekintve egyedülálló a magyar fonetikai szakirodalomban. A szerző hazai és nemzetközi fonetikai elismertsége a könyv legjobb referenciája. Az olvasás során nem csupán egy komplex téma pusztá leírását kapjuk, hanem egy újragondolt, aktualizált tudás birtokába juthatunk.

A múlt, a jelen és a jövő is megfogalmazódik: honnan indult a fonetika, mit értünk ma az elnevezése alatt, melyek a mai állapotok, s milyen irányba tartanak a kutatások. A szerző és munkatársainak sok tapasztalati és kísérleti munkája szervesen épül be az elméleti keretekbe.

A könyv tizenöt fejezete részletesen mutatja be a fonetikát mint a nyelvtudomány részét: a beszéd élettani alapjait és szegmentális szerkezetét, az artikuláció és az akusztikum kapcsolatát, a beszédhangok akusztikai szerkezetét, a koartikulációt, a szegmentális hangszerkezet észlelését, a szupraszegmentális hangszerkezetet, a szupraszegmentumok észlelését, a spontán beszéd sajátosságait, a fonetika és a fonológia viszonyát, alkalmazott fonetikát. Nem hiányzik a repertoárból a fonetika történetének és eszköztárának az áttekintése sem. A záróakkord kitekintés, irodalom és tárgymutató.

Ahhoz, hogy verbálisan meg tudjunk nyilatkozni, bizonyos szerveinknek adaptálnia kellett a beszédhez. Ezek a tüdő, a légcső, a gége, a hangszalagok, a garatüreg, az orrüreg, a szájüreg, az inyvitörta, a szájpadlás, a fogak, a nyelv, az ajkak, s természetesen az agy. A beszédprodukciónak mellett a beszédet észlelnünk, az akusztikai ingereket feldolgoznunk is kell. Ehhez ép hallószervre van szükségünk, azaz fülre, valamint hallóidegre, hallópályára, agytörzsi és magasabb központokra, elsődleges és másodlagos hallókéregre.

A beszéd egy oldalról nem más, mint rezgés, akusztikai jel, mely akusztikai paraméterekkel jellemezhető. Olyan fizikai jelenségről van szó, mely meghatározott időtartamban zajlik, meghatározott frekvencia- és intenzitás szerkezettel rendelkezik. Természetesen, ha az artikuláció változik, megváltoznak akusztikai következményei is. Más hangszíneképet kapunk férfi ejtésben, mást női ejtésben, ha izolált szavakat mondunk a beszélővel, vagy ha spontán beszédből ragadjuk ki ugyanezeket a szavakat. Szemléltető ábrák sorozata bizonyítja az olvasónak ezeket a megállapításokat.

A beszéd szegmentális szerkezete a beszédhangok, a hangkapcsolatok és a hangsorok összessége. A beszédhangokat klasszikus osztályozásuk alapján a magyar nyelvben is két csoportra bontjuk: magánhangzókra és mássalhangzókra. Magánhangzóink képzési konfigurációjának meghatározója a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, az ajakállás és az időtartam. Mássalhangzóinkra jellemző a képzés helye és módja, a hangszalagműködés és a nyelvi időtartam. A mássalhangzók besorolása kapcsán a szerző szakít a hagyományokkal, s egy új rendszerezést vezet be az artikulációs és az akusztikai fonetikai kutatási eredményeik alapján: a pergőhangokat kiveszi a zárhangok alosztályai közül, képzési módja alapján külön osztályt alkot; bevezeti a közeliítőhangok, vagy approximánsok kategóriáját, melybe a réshangoknak definiált [j, j], [l, l] mássalhangzók kerültek. Bővíti a réshangok számát a zöngés palatális (ø)-vel és a zöngés veláris (ø)-vel. Vizsgálódásaik során az is kiderült, hogy néhány beszédhang használati terheltsége szinte a nullával egyenlő.

A beszéd körülvesz bennünket. A beszédészlelés folyamata az elhangzó beszéd akusztikai sajátosságainak a feldolgozását és nyelvspecifikus azonosítást jelent. A hétköznapi kommunikációban úgynevezett multimodális percepcióról beszélünk – a hallottakat mintegy segítségképpen a látottak, a beszélő ajakmozgása, mimikája, gesztusai is kiegészítik. Ez utóbbiak sikeresebb beszédpercepcióhoz vezethetnek, olyan esetben például, ha egy közlés zajban hangzik el, vagy ha a beszélő erősen felgyorsult beszédtempóval rendelkezik. A perceptuális integrálást és a frazeális csoportosítást a szupraszegmentumok biztosítják.

A spontán beszéd, mely a beszédprodukciónak a folyamat működésének az eredménye, az egyik legizgalmasabb kutatási terület a fonetikában is. A szorosabban vett

spontán beszéd az előre meg nem fogalmazott szöveg beszédprodukciónak jelenti. Jellegzetességei között szerepelnek a megakadásjelenségek. A szerző tizenöt típusba sorolja ezeket a gondolati, nyelvi bizonytalanságoknak a megjelenési formáit.

A beszédprodukciónak két unikumnak számító folyamatát is ismerteti a könyv: a hasbeszélést és a visszafelé beszélést. A hasbeszélés (ventriloquia) lehetőségét a gégebemenet és a garatüreg nagymértékű összeszorulása, a gégeváz emelkedése és egy igen magas hangképzés, artikulációs eltolódás teszi lehetővé (Westbury, Weiss 2003). A visszafelé beszélők képesek a normál elhangzás fordítottjának a produkálására, azaz adott témáról spontán módon tudnak visszafelé beszélni. Ilyenkor az egyes szavakat artikulálják fordított sorrendben.

A fonetika legközelebbi rokona a nyelvtudományon belül a fonológia. A könyv újra tisztázza a hangtan és funkcionális hangtan kettősségét, valamint a közös területekről is szót ejt.

A fonetika napjaink egyik leghangsúlyosabb területe az alkalmazott fonetika és a beszédtechnológia. Az MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriumának munkatársai maguk is kutatják a digitális jelfeldolgozáson alapuló beszéd-szintézist, a mesterséges beszédfelismerést, korszerű adatbázisok tervezését és létrehozását, a beszélő személy felismerését beszédének fonetikai vizsgálata alapján, a beszédzavarok elemzését és a beszédhallás vizsgálatát. A hazai alkalmazott és beszédtechnológiai kutatások eredményeinek jelentős részét a laboratórium belső és külső munkatársai érték el, melyek szintén helyt kapnak a könyvben. A kifejlesztett eljárásokat terápiás célokra is alkalmazzák.

A könyvből természetesen nem hiányzik a fonetika történetének áttekintése, jeles magyar és nemzetközi fonetikusok munkásságának a rövid ismertetése, a fonetikus átírások, a magyar egyezményes hangjelölés és a nemzetközi fonetikai ábécé. A fonetika eszköztára tartalmazza az artikuláció és az akusztikai szerkezet vizsgálatára használt eszközök bemutatását is (artikuláció: *palatográfia, lingvográfia, labiográfia, röntgenográfia, tomográfia, artikulométerek, elektromiográfia, pneumotachográfia, stroboszkópia*; akusztikum: *elektroglottográfia, oszcillográfia, hangspektrografía, alaphangmagasság- és intenzitásmérés, analízis szintézissel eljárás, komplex beszédelemző – digitális jelfeldolgozó, szoftveres elemzők*). S végül a tablószerű hangatlaszok hagyományát is említi a szerző. A technikai eszközök nagy része megtekinthető a Magyar kísérleti beszédkutatás története című rendkívül izgalmas állandó kiállításon az MTA Nyelvtudományi Intézetének Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriumában.

A szerző nem felejt el felhívni a figyelmet a fonetika megjelenésére a világhálón. A különböző letölthető beszédelemző programok nagy segítséget nyújtanak a kísérletező, kutatói munkában. S ha valakinek szüksége van újabb ötletekre, a fonetika még megoldásra váró kérdéseiből a szerző listát közöl könyve végén. A bibliográfiát követő tárgymutató tovább segíti a könyvben való tájékozódást. A szemléltető és érdekességeket bemutató ábrák pedig még inkább kézzelfoghatóvá teszik ezt az elméleti és kísérleti kutatást igénylő nyelvtudományi területet, a fonetikát.

A szerző a könyvét felsőoktatásban tanuló bölcsész és tanár szakos hallgatóknak, oktatóknak, gyógypedagógusoknak, beszédtechnológusoknak és kutatóknak ajánlja. A recenzió készítője kiegészíti ezt a természettudomány iránt érdeklődőkkel és a

zenei akusztikával foglalkozókkal, akik szintén hasznosan forgathatják ezt a széles látókörrel, komplexen megírt könyvet.

HIVATKOZÁSOK

- Ladefoged, Peter 1988: *A view of phonetic* (UCLA Working Papers in Phonetics 70.) 41.
Westbury, John. R. – Weiss, Clarissa J. 2003: Articulator movements in ventriloquists' speech, in Solé–Recasens–Romero (eds.) 1037–40.

EGY SZÓFÖLDRAZI KÖTET ANYAGÁNAK TANULSÁGOS VALLOMÁSA

BALOGH LAJOS (FELELŐS SZERKESZTŐ), BAŇCZEROWSKI JANUSZ, POSGAY
ILDIKÓ: KÁRPÁT NYELVATLASZ, VI. KÖTET. BUDAPEST, 2001, TINTA
KÖNYVKIADÓ, 216. O., 89 TÉRKÉP

MOKÁNY SÁNDOR

1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai Tanszékének közös gondozásában 2001-ben megjelent a *Kárpát nyelvátlasz* [helyesebben: *Kárpát-nyelvátlasz*, esetleg: *Kárpáti nyelvátlasz*] soron következő, hatodik kötete. (Az előzőket Kisinyovban, Moszkvában, Varsóban, Lembergben, illetőleg Pozsonyban adták ki.) A tetszetős kiállításban megjelent művet 2002. szeptember 27-én mutatták be. Az impozáns, tudományos tanácskozással is egybekötött könyvbemutatón – a köszöntőket követően – a nemzetközi szerkesztőbizottság megjelent tagjai tartottak előadást. Galina Petrovna Klepikova (Moszkva) kiemelte az atlasz jelentőségét a Kárpát-nyelvtudomány számára, Ivor Ripka (Pozsony) hangsúlyozta a nyelvi kapcsolatok tanulmányozásában betöltött forrásértékét, majd Antonín Vašek (Brün) ismertette az összegyűlt anyag cseh, illetőleg Vasile Pavel (Kisinyov) román eredetű nyelvjárási szókincsét.

1.1. A Kárpát-nyelvátlasz alapvető feladatát a nemzetközi szerkesztőbizottság 1987-ben kiadott programjellegű „Bevezetőjében” (ODA. 1987: 7–11) ekképpen határozta meg: – A kérdőívvel 1977-től 1981-ig összehordott, majd pontszerűen térképekre vetített anyagnak a kárpátizmusokat kell tükrözniük, vagyis azokat a jobbára különböző eredetű (cseh, szlovák, ukrán, lengyel, magyar, moldáv, román, szerb, horvát, török, albán, macedón stb.) lexikai elemeket, amelyek a behatárolt terület népeinek, népcsoportjainak tartós együttélése vagy érintkezése folytán nyelvükben, nyelvjárásaikban jelen vannak. Kifejezték abbéli reményüket is, hogy az olyan – meghatározott kultúrkörhöz tartozó, művelődéstörténeti megfontolások által is támogatott – szókincs, mint az ismert gazdag *p á s z t o r m ű s z ó k r é t e g e*, igen sok újdonságot szolgáltat majd mind a nyelvi „időzónák” különböző tanulságait kínáló és azokat firtató, kutató nyelvészeknek, mind az eltérő etnikumok kultúrájának tárgyi és szellemi együtthatása, szimbiózisa iránt érdeklődő néprajzkutatóknak, valamint a népiség- és településtörténet kérdéseivel foglalkozó történészeknek. Úgy vélik azonban, hogy a maguk szabta kitűzött feladat eredményében *kissé* sántít. Ezt elsősorban azzal magyarázzák, hogy némileg hézagosak a román lexikai adatok, mivel csak másodkézből származnak, azaz a más céllal készül kisebb-nagyobb román atlaszokból merítettek: emiatt nem ítélték meg teljesen e régió kölcsönös nyelvi kapcsolatait. Az albán nyelvjárásokat is csak egy kutatópont képviseli. És „nincsenek maradéktalanul [sic!] képviselve az egyes államok területén élő különböző kisebb-nagyobb

idegen nyelvű közösségek [sem]” (ODA. 1987: 11).¹ Úgy vélik azonban, hogy az említett hiányosságoktól eltekintve az atlasz alapján véve jól érzékelteti a tanulmányozott területen kialakult nyelvi állapot[ok] legfontosabb és legalapvetőbb sajátosságait (ODA. 1987: uo.).

1.1.2. A hatodik kötet áttekintése után azonban tisztán látható, hogy az atlasz-munkálatok vezetőinek fenti megállapításai sajnos igencsak elnagyoltak: 63 szólapról ugyanis teljesen hiányoznak, 6-nak pedig (nagyon) hézagosak a romániai lexikai adatai; a megmaradt húsból is csak 17 térkép teljes. Továbbá: a szlovákiai, a moldvai, a román és délszáv területek szórvány- vagy tömbmagyarsága egyetlen egy ponttal sincs képviselve. De vonatkozik ez a megállapítás a romániai és az egyes délszláv területeken élő ruszin közösségekre is. Ezek a hiányok az atlasz színvonalát nagymértékben befolyásolják. Ennek az lehet a (mentségül aligha szolgáló) magyarázata, hogy a szerkesztőbizottság tagjai olykor bizonyos politikai elvárásoknak, megfontolásoknak, törekvéseknek kényszerültek eleget tenni.

2. A továbbiakban a Kárpát-nyelvatlasz hatodik kötetének szólappait fogom valótóra. Azokat a nyugtalanító észrevételeimet teszem szóvá, amelyekre a közölt szóanyaggal és a térképekkel való behatóbb megismerkedésem során felfigyeltem. (Ebbeli munkámban igen nagy nehézséget okozott, hogy egyes számokat igen nehéz volt megtalálni, mivel az atlasz a vizsgált területet országonként külön-külön egységnek vette, de a kutatópontokat folytatólágosan számozta.) Miközben sorra veszem a kutató szemzőgéből gondot okozó, zavaró jelenségeket, nem mulasztom el megvitatni – jobbítás reményében – ezeknek okait sem. Megjegyzéseim között természetesen továbbra is vannak olyanok, amelyek túlmutatnak e kollektív alkotás hatodik kötetének keretein.

2.1. Egy adott térképen (szólapon) értelemszerűen csak olyan lexikai elemek kaphatnak, kaphattak volna azonos szimbólumot, amelyek etimológiailag összetartoznak. Ha ezt az elvet már a kérdőpontok megszerkesztésekor következetesebben érvényesítik, akkor elkerülhetők lettek volna az olyasféle téves azonosítások, mint amilyeneket például a 139. kérdőpont tartalmaz. Íme:

**vArgaŃ* — lengyel *warga*, szlovák *varga*, ukrán *варга*, moldavai *варга*, magyar *vargánya*, szerbhorvát *варгань*

1. 'ajak, ajkak', 2. 'pofa', 3. 'vessző(nyaláb)', 4. 'csík, sáv' stb. (ODA. 1987: 139).

Nem kétséges, hogy a **vArgaŃ* csak az első három szónak lehet közös „metaalakja”: a nyelvjárási szlovák és az ukrán szó ugyanis a belső keletkezésű (Brückner: SIEt. 602) lengyel *R. warga* 'ajak, ajkak' főnév átvétele; a moldáv *варга* 'vessző(nyaláb)' viszont azzal a latin *virga* 'ua.' szóval tartozik össze, amelynek többes számú *virgas* tárgyesete bekerült a magyar nyelvbe; vö. m. R. *virgás*, mai *virgács* 'fenyítésre való vesszőnyaláb' (TESz. 3: 1153; EWUng. 1641). Ezekről elkülönül – harmadik etimológiai csoportot alkotva – a magyar meg a szerbhorvát szó: a m. *vargánya* 'tinórúgomba' ui. a szbhv. *vrganj*, *varganj* 'ua.' genitivusi partitivusi *vrganja*, *varganja* alakjának átvétele (TESz. 3: 1092; EWUng. 1608).

¹ „...Неполно представлены разные иноязычные анклавы на территории отдельных государств.”

Az alábbi példák még jobban megerősítenek abbéli véleményemben, hogy körültekintőbben kellett volna ellenőrizni az adatgyűjtők kérdéseire kapott válaszok – fogalmak neveinek – etimológiai együvé tartozását vagy különállását. Ennek a követelménynek szem előtt tévesztése szülte sajnos e kötetnek alábbi – kakukkfőka-effektusnak nevezhető – nemkívánatos sarjhajtásait

2.1.2. Az 1. számú térképlap létrehozójának, Dragoljub Petrovićnak az volt a kettős feladata, hogy tegye közzé a **magar-* 'szamár (*Equus asinus*)', (átv.) 'gyenge szellemi képességű személy, bolond'; 3. (átv.) 'fafűrészelő bak' stb. címszó alá tartozó adatgyűjteményt, valamint szemléltető jelek „nyelvén” térképezze is őket (l. a mellékleteket).

A szerző sajnos tévedett abban, hogy balkáni eredetűnek vélte az alábbi cseh N. (morva) szóláshasonlatoknak *'magor ~ 'magar* elemét: *dře jak magor* 'meggondolatlanul, bután, ész nélkül sokat dolgozik' [szó szerint: nyüglődik, mint a zavarodott eszű, tébolyodott ember] (21., 22. és 24–29. kutatópontok), valamint a *dře, d'ela jak magar 'ua.'* [szó szerint: nyüglődik, dolgozik, mint a zavarodott eszű, tébolyodott ember] (23. kp.). A téves etimológia miatt pontatlanul – 'szamár' állatnévként – határozta meg az említett *'magor ~ 'magar* jelentését is.

A nagyobbik hibát azonban Antonín Vašek adatgyűjtő követte el: nem szabadott volna ugyanis ellenőrizetlenül magáévá tennie Václav Macheknek azon véleményét, hogy a morva kifejezések *magar* eleme „déli behozatal”-ból származik („importovano z jihu”: Machek: EtSlČ. 347; a szerző a *magor* változatot nem ismeri).

Tüzetesebb elemzéssel megállapítható lett volna, hogy a tömörszerűen jelentkező morva *magor ~ magar* főnévnek az alapjelentése nem 'szamár (*Equus asinus*)' állatnév, hanem 'zavarodott eszű, tébolyodott, bolond ember'. Ezt a kóros lelkiállapotot kifejező elsődleges jelentést igazolják a következő cseh népnyelvi származékok is: *magorka* 'nemocniční pokoj pro pomatence' [= tébolyda, bolondokháza], *magorský*, N. *magorsky*, *magorství* 'bláznovský' [= tébolyodott], *magorina* 'magorství' [= bolondság] és *magoriti* 'blázniti' [= (meg)bolondul; hülyül], (Vaša-Travniček 1946: 882.).

A morva *'magor ~ 'magar* eredete tehát nem azonos a balkáni nyelvek jellegzetes szavával, a 'szamár (*Equus asinus*)' jelentésű román *măgar ~ ma'gar*, moldvai *ma'gar ~ ma'gar* (innen ukrán *ma'gar*), szerb *magàrac ~ ma'gare*, albán *ma'gar ~ maga'rica* főnévvel: ezek végeredményben a középgörög γομάριον 'asinus' (újgörög γομάρι < γόμος 'áru') szóra mennek vissza (Skok: EtHSJaz. 2: 351–2.).

A valószínűtlenné vált import-elmélet láttán, megfontolandónak tartom azt a jó fél évszázados eredetmagyarázatot, amely szerint a cseh és morva *magor* 'blázen, pomateneč' [= zavarodott eszű, tébolyodott ember] nem más, mint a *fantazmagorie* 'vykouzlená vidina, přelud' [= illúzió, káprázat] jelentésű főnév megelevenedett (önálló) szódarabja (Vaša-Travniček 1946: 347; Holub-Lyer 1978: 277). Az idegenből jött *fantasm-agorie* összetétel határát a morvák nyelvi tudata, nyelvérzéke is *fantas-magorie*-ra módosította, s ebből vonódott el, önállósult a *'magor* szóalak. Úgy vélem, hogy e téves tagolászerű változás létrejöttéért a cseh népi *fantas* 'lázálom; lázas fantáziálás, delírium' (Vaša-Travniček 1946: 347) lehet a felelős. – A 23. kutatóponton följegyzett másodlagos *'magar* változat pedig minden bizonnyal az ugyanott honos *'soma:r* 'goromba, zord ember (állat is – pejoratív)' hatását tükrözi (2. szölap; lásd

még ugyanott a 26. kutatóponton följegyzett *dře jak soma:r* 'meggondolatlanul, bután sokat dolgozik' [szó szerint: nyüglődik, mint a *s z a m á r*] szóláshasonlatot). – Zavaró, hogy a térképen a 'számár' jelentésű adatokat kitöltött kör („o”) szemlélteti, a jobb oldali legendában viszont kitöltetlen kör („o”) a rámutatás jele. Az adattár 80., 113. és 200. számú kutatópontján a fogalom elnevezésének sorrendjével ellentétesek a térképre vetített szemléltetőjelei, a 128. kutatóponton a *ma'gar* 'jelentéseinek száma a térképen hiányosan van szemléltetve. Mindezt azért teszem szóvá, mert egyikük-másikuk vagy mindkettejük másutt is fel-feltűnedezik (l. a 4.1. pontot).

2.1.3. A 2. számú szőlő. – A **sOmar* 'számár (Equus asinus)' címszó alatti néhány morvai adat jelentésének nem teljes a szemléltetése (l. a 23, 25 és 26 számmal jelölt kutatópontokat), avagy olykor pontatlan az értelmezése; l. például a 23., 25. kutatópont '*soma:r* szavának 'грубый, суровый человек (и о животном – pejor.)' [= goromba, zord ember (*állat is* – pejoratív)] fura értelmezését. Stb. – Ezeket a bizonytalanságokat a morvai '*magor* ~ '*magar* téves etimológiai megítélése okozhatta.

2.1.4. A 3. szőlő bal oldalán – **baxOr*- címszó alatt – két kérdés¹ anyaga szerepel. Összevonásukat azzal indokolták a szerzők, hogy az együvé tartozó szavaknak „sok esetben azonos a jelentésük”. Az adatok jelentései és jelentésárnyalatai ekképp vannak meghatározva: 1. 'gyemek(ek)'; ||a 'kópé, imposztor; csintalan, vadóc fiú'; ||b 'kamasz (kis)fiú'; ||c. 'heveletlen kisfiú'; ||d 'házasságon kívül született gyermek'; 2. 'belsőségek, belek'; ||a 'bendő, pocak'; ||b. 'kérődző állat gyomrának része; 3. 'kövér ember'; 4. 'valakinek a férfi szeretője'; 5. 'kerekded, tobozzerű tárgy'; 6. 'igen nedves valami' és 7. 'szórványos jelentések'. Ehhez az utóbbihoz tartoznak: '*ba'or* 'vagyonos gazda' (6. kp.); '*baxor* 'sokat evő ember' (40. kp.); '*bachar* [helyesen: '*baxar* – M. S.] '(az) aki sokat udvarol a lányoknak' (87. kp.); '*baxur* (a 'kópé, imposztor; csintalan, vadóc fiú' jelentésárnyalata mellett): 'sánta juh' (89. kp.); '*baor* 'levágott állat belének meg nem emésztett tartalma' (200. kp.), illetőleg: '*bax'ory* (igen ritka) 'belsőségek, belek (emberé is)' (10. kp.) és *baxu're* 'sok legény' (88. kp.).

Nézzük meg, hogy az olyan szembeszőkö jelentésbeli eltérések, mint például: 'belsőségek, belek', 'sánta juh', 'házasságon kívül született gyermek', 'kövér ember', tényleg egyetlen egy szóhoz, vagy többhöz kötődnek.

A viszony közöttük valóban ambivalens: A 'vastag, kerekded tárgy', 'kérődző állat gyomrának része' és 'belsőségek, belek' jelentésű '*baxor*, ill. *ba'xora*, '*baxory*-félék – a szlavisták megalapozott véleménye szerint – arra az ósszláv eredetű **baxorъ* (= *bax-orъ*) képzett szóra vezethetők vissza, amelyik a **baxati* 'бити' [= üt, ver] ősi (hangutánzó) igének főnévi származéka (EtSlJaz. 1: 136–7). Biztosan ide sorolandók még e térképlap adattárának '*baor* 'levágott állat belének meg nem emésztett tartalma' főneve, valamint a '*baxor*, '*baxuř*-félék, amelyek a fennebb idéztem 'bendő, pocak', 'sokat evő ember' vagy 'kövér ember' jelentés valamelyikét hordozzák.

Más eredetű szó szemantikai köréhez tartozik viszont – az orosz nyelvjárásokban szintűgy előforduló – 'valakinek a férfi szeretője' jelentésű ukrán '*baxur* (*baxu're*, *baxu'ry*, '*baxor*') névszó. Maks Vasmer ugyanis úgy véli, hogy az orosz *бáxyp* 'valaki-

¹ 565. kérdés: **baxOr* – lengyel: *bachor*, cseh: *bachor*, *bachoř*; szlovák: *bachor*, *bachratý* (származék); ukrán: *бáxyp*; román: *bahur* 1. 'kérődző állat gyomrának része (feltehetően: oltógyomor)', 2. 'kerekded, tobozzerű tárgy', 3. ' (házi) véreshúrka', 4. ' (kis)legény' stb. és 566. kérdés: **baxOr* – cseh: *bachory*, szlovák: *bachor*, ukrán: *бáxyp*, román: *bahur* 1. 'belsőségek (állaté)', 2. 'kérődző állat gyomrának része (oltógyomor)', 3. 'gyerkek' stb. (21. o.).

nek a férfi szeretője; piperkőc; zsidó fiatalember' (a bolgár *бáчур*, valamint a lengyel *bachur*: 'zsidó fiatalember' szavakkal együtt) a héber *bāchūr* '(zsidó) ifjú, fiatalember' átvétele (Vasmer 1: 137; ebben egyetért vele az EtSISIJaz. 1: 136. is). Megjegyzem, hogy a Kárpát-nyelvatlasz kérdőívének két önálló szemantikai kérdése is firtatja, hogy miként nevezik a házasságon kívül született fiú-, ill. leánygyermeket; már ezekben is szerepel – lengyel adatként – a *bachur* szó.² (Elvárható lett volna a két szerzőtől, hogy ez a tény visszautalásképpen megemlítsék az adattár bevezetőjében is.) – A bal oldalon közölt adatokból megállapítható, hogy a megtárgyalt két különböző (összláv, ill. héber) eredetű szó hangalakját a nyelvi tudat számos kutatóponton egymáshoz igazította, homonimákká is alakította. – Ezért lenne például tüzetesebb eredetvizsgálat nélkül tudománytalan annak a megállapítása, hogy a 'baxur 'sánta juh' (89. kutatópont) és a *бáчур* ~ *бáчурь* 1. 'csábító, kujon; szoknyavadász', 2. 'házasságon kívül született gyermek', 3. '(kis)fiú', 4. 'zsidó gyermek' (Hrinčenko 1: 34) ukrán adatok között feltelelezhető valamilyen jelentéskapcsolat.

Megjegyzem, hogy olykor az ilyen, két kérdés összevont anyagát pontszerűen szemléltető szólap mondandója nehezen értelmezhető; megértését még jobban súlyosbítják a térkép legendájában alkalmazott szemléltető magyarázó módszer, meg az esetlegesen becsúszott szerkesztői és/vagy nyomdahiábák is (l. például a 43. és 61. térképet). Az említett szólapokra igencsak ráillik Deme László megállapítása, hogy tudniillik „a sokféle különböző jellel agyonzsúfolt ál-szemléltetés csak eltorzítása mind az adatközlés, mind pedig a szemléltetés módszerének” (Deme: NyatliFunk. 36).

2.1.5. A 6. számú szólap **ballga* címszavának anyaga az 'állat trágyája; gané' alapjelentésű ukrán *'balega*, *'balega*, román *'baligă*, *'baligă*, szerb *bàlega* stb. nyelvjárási szavak földrajzi elterjedését mutatja be. (a román eredetűre való utalást l.: Márton Gyula–Péntek János 1977: 54). A térképlap előtti páros oldalon az áll, hogy a *ba'lega* trágyanévből való a 82. sorszámú ukrán kutatóponton feljegyzett *ba'lega* [helyesen: *Ba'lega* – M. S.] helynév is. Egyébként: a szerkesztőbizottság programszerű előírásában e helynevet nem *csillaggal*, hanem *T*-vel kellett volna jelölni (ODA. 1987: 15). Mivel sem ebben, sem a környező falvakban nem ismerik a *ba'lega* trágyanevet, és a névadás szemléleti hátterére sincs semminemű utalás, e helynevet csak kérdőjellel szabadott volna idevonni. Jómagam inkább személynévi eredetét venném fontolóra, vagyis az ukrán *Балека*, *Балыка*, *Балица*, *Балына*, *Балота*, *Балан*, *Балко* stb. személynévek (Demčuk 1988: 64) népes családjában keresném származásbeli kapcsolatát.

2.1.6. A 13. sorszámú szólap a 'fehér szőrű juh, melynek fekete színű karika van a szeme körül' alapjelentésű **vakeš* [helyesen: **Vakeš* – M. S.] címszó alattiak szóföldrajzát láttatja. Azokban a csekély számú cseh, szlovák, lengyel és ukrán helységeken, amelyeknek lakói ismerik e fogalmat, jobbra az alábbi alakváltozatok valamelyikével élnek: *'vakeša*, *'bakeša* vagy *vak'leša*. – A lengyel nyelvű 62. kutatóponton följegyzett *by'k'eška* 'női felsőruha, amelynek az ujjak végi prémezése és gallérja fehér juh szőrmés bőrből készült' főnév azonban ennek a szólapnak kétségtelenül idegen eleme. Az előbbi ugyanis – az erdélyi magyarság körében is elterjedt (Márton Gyula–

² 281. 'házasságon kívül született fiúgyermek' — le. *bəkart*, *bachur*, cseh *parchant*, szlk. *prespanča*, m. *tattyu*, ukr. *копил*, *moid*. *о́ят дин флорь*, *szölv.* *копиле*, *копилян*, *копильан*, *мас.* *копйліє*.

282. 'házasságon kívül született leánygyermek' — le. *bəkart*, *bachur*, cseh *parchant*, szlk. *prespanča*, m. *tattyu*, mold. *фатэ дин флорь*, *szbhv.* *копиле*, *копилица*, *копильача*, *копильуша*, *мас.* *копиле*, *копилька*.

Péntek János 1977: 398) – román eredetű melléknév átvétele; vö. rom. *oacheș*, -ă 'bar-na arcbőrű, fekete szemű, szemöldökű és hajú (ember)', ill. 'szeme körül fekete karikás (juh)' (Tiktin 2: 1087). Az utóbbi viszont a lengyel R. *bekieszka* ruhanév nyelvjárási változata, tulajdonnévi „alapszava Bekes Gáspárnak, Báthori István lengyel király magyar hadvezérének családnevével azonos. A névadásnak az a magyarázata, hogy a bekecsféle felsőkabátot-Bekes. Gáspár (1520–1579)-viselete nyomán kedvelhették meg a lengyelek” (TESz. 1: 271).

A **vakeš* címszavú adatokkal azonos alapjelentésűek a *ka'luša*, *ka'luška*, *ka'leša*, *ka'leška*-féle lexémák is (1. például a 194., 195., 197–203., 205., 206. kutatópontokat); csupáncsak az alakváltozatokból kikövetkeztethető **kalUš-* „metaalakjuk” révén (közös eredetük ismerete, említése nélkül is) megállapítható, hogy kettejük egybekapcsolása, társítása csak **vakeš* / **kalUš-* címszó alatt képzelhető el.

2.1.7. A 17. térkép **murg-* címszavú lexémái közül többről határozottan állítható, hogy genetikai összetartozásuk a nagy jelentéseltérés miatt nem lehetséges. Így például a 40-es számozású szlovák kutatóponton följegyzett *'murga* 'fekete pofájú juh' névszó és a *'murgat* 'szopik' ige között – meggyőződésem szerint – nincs genetikai kapcsolat. Az első jövevényszó: genezise például a több helyről adatolt román nyelvjárási: (*kaŧ*) *murg* 'szürke (ló)', ill. (*'vakı*) *'murgı* 'szürke (tehén)' stb. szavakéival azonos (Tiktin 2: 1022)⁵, a második viszont a szlovák N. *morgat* 'szopik' – hangutánzó eredetű, expresszív – igének hangváltozata: *Pozri, ag morgá to 'elätko, lem mu tak peni tešü s kúřio* [= Nézd csak, hogy szopik az a kisborjú, csak úgy csorog a hab a szája szögletén] (Orlovský 183). Aligha sorolható e címszó adataihoz – továbbá – a lengyel N. *'murgas* 'челобек, который моргает глазами' [= kacsingató, pislogó ember] (12. kp.); ez ugyanis minden bizonnyal a lengyel *mrugać* (erdetileg: **murgac*) 'kacsint, pislog' ige származéka; vö. még orosz *морзгать*, ukrán *морзгати*, fehérorosz *морзгати*: 'ua.' stb. (Vasmer 2: 652; Brückner: SIEt. 346).

2.1.8. A 18. térkép a 'tarka juh' fogalmának változatos megnevezéseit szemlélteti. Figyelemre méltó, hogy azonos („Δ” alakú) szimbólumot kaptak például a következő adatok: lengyel *'krop'ato* (8. kp.), *'strokato* (1. kp.) ~ *stro'kato* (2., 5. kp.), morva *'ofca stra'kata*: (24., 26. kp.) ~ *'strakan'a* (23. kp.), a szlovák *'strakata 'ouca* (35. kp.) ~ *stra'kula* (41. kp.), valamint a szintűgy szlovák *'strakabarkava* (37. kp.) melléknév is. – A *'krop'ato* melléknév szemléltetést a lengyel *'kropić* '(vízzel) meghint, meglocsol, permetez', 'szemerklél, szitál (eső)' ige származéka (Vasmer 2: 382; Brückner: SIEt. 270); a *'strakan'a*, *'strakata*-félék etimológiája viszont összefügg a szlovák *strakatý* 'tarka, tarkabarka' (Hvozdzik 1259), az ukrán *строкатуї* 'tarka' (Hrinčenko 4: 218), az orosz *стрекáстный* 'tarka-foltos', a bolgár *стрекáцты* 'ua.' (Vasmer 3: 773 стрек a.) szavakkal.

A *'strakabarkava* melléknév nem pusztán a *'strakan'a*, *'strakata*-félék ejtés- vagy alakváltozata: alapja az a jól felismerhető magyar *tarkabarka* 'nagyon tarka' ikerszó, amelyik vagy az átvétellel egy időben vagy már a szlovákban a *'strakata*-félék hatására kaphatta, ill. vehette fel mai alakját. Megállapítható tehát, hogy mind a lengyel

⁵ Az erdélyi magyar nyelvjárásoknak szintén közismert román jövevényszava; vö. *murga* (*mürga*, *mürg*) mn. (népi) 1. 'pej (ló)', 2. 'kis természetű, sovány ló, gebe', 3. 'rossz, kivénhedt tehén', 4. 'fehér hasú, vörös-barna hátú disznó' stb. (Márton Gyula–Péntek János 1977: 268).

'krop'ato, mind pedig a szlovák 'strakabarkava egyedi lexémák, s ezért csillaggal („*”) kellett volna szemléltetni őket.

2.1.9. A ***birka** címszavú 23. szólap a különböző juhajtók neveként fellépő 'birka' ('b'yrka, 'b'irka, 'byrka, 'byr'ka stb.) szóföldrajzát szemlélteti. Ez a főnév, mint ismeretes, állatterelő szóból alakult; vö. ukrán N. *bup! bupp!* 'juhterelő szó' (TESz. 1: 304). – A térkép szerzője a 'liba' jelentésű *bi:rka* házi származékát is a fenti szó eredetével azonosította és ugyanolyan szimbólummal jelölte (222. kp.). Ám nem járt el helyesen, mert a 'liba' jelentésű *bi:rka* nem az említett juh terelőből alakult, hanem a liba terelőből; vö. szbhv. *бiпу, бiпу!* 'liba és pulykahívogató szó' (Tolstoj 1957: 40), valamint *birke, birke* 'libahívogató szó' (Skok: EtHSJaz. 1: 156) – Minthogy a 222. kutatópontnak idetartozó adata nincs, ezt az ilyen esetekre előírt *hiányjellel* („—”) kellett volna szemléltetni.

2.1.10. A 28. térkép ***čul-** címszavának adatai között van a morva *čuhka* 'olyan állat megnevezése, amelynek a rendesnél kisebbre nőttek, ill. hiányoznak a fülei' névszó (25. kp.). Ez szemléltetést az olasz eredetű magyar *csónka* 'megcsónkult' (TESz. 553; EWUng. 225) átvétele. Kétségtelenül helyesebb lett volna ezt a cseh nyelvjárási adatot (szemléltető szimbólumával együtt) *ki h a g y n i*, hiszen nincs semmi köze az olyan – összsláv **čulb/ *čula* alapalakra visszavezethető (EtSISJaz. 4: 132) – szavakhoz, mint például a morva *čuly*: ~ *čuly:k* 'a rendesnél kisebbre nőtt fülű kecske', a lengyel *culo* ('*culka, cuika*') 'olyan állat megnevezése, amelynek a rendesnél kisebbre nőttek a fülei', a szlovák *čula* ~ *čulka*, az ukrán *čula* ~ *čulyi* és a szerb *čú:la* : 'ua.'

2.1.11. Rejtélyes, hogy a 33. számú szólap ***cap-** címszavának 'bakkecske', ill. 'őzbak' jelentésű román *țap* adatai közé miként kerülhetett a nyilvánvalóan más etimónú román *căpriuor* 'őzbak' (175p jelzésű kp.). (Hacsak nem azért, mert ezeknek az adatoknak a feldolgozóját, térképezőjét az utóbbinak 'őzbak' jelentése téveszthette meg. Vagy a *k* hangértékű szókezdő mássalhangzót olvasta *c*-ként?)

2.1.12. Az '(anyajuh, kecske) ellik' fogalom elnevezéseinek, valamint megnevezéseinek területi megoszlását, elterjedését a 44. szólap szemlélteti. A térképszeti munkát végző nyelvész sajnos nem ismerte fel, hogy az adattárban közölt *őjani*: *se* (*őjanila se, ő'jaghi: se, ő'jaghi:la: se*) egyrészt, meg az *őjari se* (*őjanila se, ő'jari se, őja'rila se*) visszaható igék másrészt, eltérő etimológiai gyökerekből fakadnak. Az első ige az összsláv **agnę* 'bárány' szóra megy vissza (Vasmer 4: 544–5); vö. még: szbhv. *оја́нѣти (се), оја́нѣти (се)* '(anyajuh) ellik' (Tolstoj 1957: 53); or. *ягнѣтѣся, обягнѣтѣся* 'ua.' (Dal² 4: 672); ukr. *ягнѣтѣся* 'ua.' (Hrinčenko 4: 535). A második ige eredete viszont végső soron az összsláv **jaro/ *jara / *jarę* 'tavasz; tavaszi' névszóhoz kötődik (EtSISJaz. 8: 175–6); vö. szbhv. *оја́пути (се)* '(anyakecske) ellik' (Tolstoj 1957: 530). E téves etimológiai azonosítás volt az oka annak, hogy mind az *őjari se* (*őjanila se, ő'jari se, őja'rila se*), mind pedig az *őjani: se* (*őjanila se, ő'jaghi: se, ő'jaghi:la: se*) adatok azonos szimbólumot kaptak (l. a 192., 193., 200. és 201. kutatópontokat).

2.1.13. Az 53. térkép szemléltetője nem volt eléggé figyelmes, amikor a 'celák' 'bikaborjú fél éves kortól egy éves korig' (összsláv eredetű: Brückner: SIEt. 61; Vasmer 4: 38) lengyel nyelvjárási adatát a szópással kapcsolatos *szájartást* és *szájmozgást* megjelenítő '*cicak*' ('*cica:k, 'ceca:k, 'ceca:ček*') 'ua.' hangutánzó szó (Brückner: SIEt. 69) családjába sorolta (15. kp.). Az előző (52. számú) szólap legendájában tudniillik

kellő gondossággal járt el: az 'üszöborjú fél éves kortól egy éves korig' jelentésű 'čelâk' (čele, čelo, čel'ička stb.) főnevet a 'telička (te'la, te'le stb.) változatként határozta meg, azaz egységes szimbólummal jelölte meg őket.

2.1.14. A nyelvérzék „a nyelvhasználatnak olyan irányítója, amelyet semmiféle egzakt vizsgálat nem küszöbölhet ki” (Károly: ÁMJelt. 80). Ezért aligha járt el helyesen az **57. térképlap** szerzője, amikor úgy döntött, hogy azonos szimbólummal jelöli a magyar 'pöctej', 'pectej és 'feseš tej 'tehénnek az ellés utáni első [néhány] napon adott teje; fecstej' minden adatát (52. kp.). Az utóbbi szerkezet *feseš* elemét ugyanis a népi nyelvi tudat a *feszül, feszes, feszeget, feszeng* stb. szócsaládhoz kapcsolta. A 'pöctej, 'pectej összetett szó jelzői szerepű *poc ~ pec* előtagja viszont (a *fecskend*-del együtt) beletartozik a hangutánzó eredetű *fröcsög, fröccsen, fröcsköl* igék népes családjába (EWUng. 364, 425). – Természetesen az egyedieknek kijáró *csillaggal* kellett volna szemléltetni.

2.1.15. Az 1. számú térképezetlen ***barza** szócikkében (206. o.) egymással genetikai kapcsolatban nem levő adatok is vannak. A 'baruša 'juh (illetve: fehér mellű vagy fehér fejű juh)' morva köznév (27. kp.), valamint a belőle képzett morva 'Baruša báránynév (22. kp.) különválasztandó a több helyen följegyzett 'gólya' jelentésű *bárzā, bárzā, bárz'ā*-féle adatoktól. Abból az indokból, hogy a cseh nyelvjárási 'baruša köznév → 'Baruša báránynév az összsláv eredetű (EtSISIJaz. 1: 155–6) morva *baran* 'kos' származéka; vö. még: szlovák N. *baruška* 'báránka' (uo.). A kémények tetején szívesen fészket rakó gázlómadár fenti neve viszont a román *bárzā* 'gólya' (Tiktin 3: 1666) átvétele; azonos jelentéssel, valamint *bárza* alakban a moldvai csángóban is el van terjedve (Márton Gyula–Péntek János 1977: 57).

2.1.16. A 16. térképezetlen ***turma** címszó alatti adatok (211–2. o.) láttatják, hogy a 'juhnyáj', 'nyáj', 'tehéncsorda', 'farkasfalka' és 'emberek csoportja' jelentésű román *turmă* (Tiktin 3: 1666) bekerült jó néhány ukrán nyelvjárásba is; l. például a többnyire 'juhnyáj', ill. 'nyáj, csorda' jelentésű ukr. *turma* szót. Azonban más eredetű (és ebben a lexikai környezetben kétségtelenül egyedi) a 'horma 'nyáj, csorda', 'emberek csoportja' morva főnév (21. kp.): ez az orosz N. *зрпма*, ukrán N. *хрпма* : 'csoport' stb. szókkal együtt a lengyel nőnemű *hurmq* 'nyáj, csorda, csapat' (Vasmer 1: 476; EtSIRusJaz. I/4, 200) főnév átvétele.

2.1.17. Az **utolsó** (16.) térképezetlen adatok a ***r(O)zkol** címszó alá kerültek (212. o.). Az adattár elkészítője a mindössze egy tucatnyi szó közé (tudatlanságból? hanyagságból?) négy „kakukkfőkát” helyezett. – Elsőként az ukrán *ros'k'itl* (= *roz-s'k'itl) érdemel figyelmet (61. kp.). Noha ennek pontos jelentését nem ismerjük (mert a szerző elfelejtette megadni), alapszava alaki tekintetben semmiképpen sem tartozhat ide. Gyanítható azonban, hogy az ukrán N. (ruszin) *ckimúmu* 'elkölt, elherdál' (Hrinčenko 4: 135) igével együtt az összsláv **ščep-*, **skip-* kiterjedt családjának tagja; vö. például: ukr. *učenúmu* '(fát) olt', *učēna* 'oltóág'; orosz *učenamь, učenúmbь* 'hasogat, forgácsol', '(fát) olt', *učēnka* '(fa)forgács'; bolgár *učenāubь* '(szét)hasogat'; horvát *oštepak* 'forgács' (Vasmer 4: 502).

A valójában ***r(O)zkol** „metaalakú” (több nyelvjárásban följegyzett) ukrán N. *ros'kiu* (< *roz* 'szét' + *kil* 'hasítás') adattól eltérő etimológiai gyökerekből fakadnak a következő lexémák alapszavai: '*rozdil* (= *roz* + *dil* 'szétosztás') (62. kp.) ~ *ruz'z'il* (< *roz* + *dil*) (63. kp.) 'több juhosgazda nyájának szétválogatása a hegyi legelőről való

behajtás után', | *roz'lučini* ' (= *roz* + *lučini* 'szétválasztás') 'ua.' (111. kp.), | valamint '*rostrič* (= *roz* + *strič* 'szétnyírás') 'a juh vágott füljegye' (72. kp.).

3. Többnyire két, három szerző dolgozott egy-egy térképlapon, hogy bemutassa bizonyos állatok (juhok, kecskék, bárányok, kiskecskék, tehének, disznók, lovak, ökrök) olykor leírhatatlan hangokból álló *hívogatásának és kergetésének* területi megoszlását, típusait s ezek elterjedését. A kötet szerkesztői az *Előszóban* rámutatnak a következőkre: a mondatértékű akaratkifejezőknek „a térképezése meglehetősen sok problémát okozott” azzal is, hogy „a lexémák gyakran ismétlődnek, az ismétlések száma 2–5 között is váltakozhat. Ezen kívül nem ritka a vokatívus, megszólítás sem, amellyel az állat neve vagy becéző elnevezése is megjelenik az ilyesféle laza szókapcsolatokban” (11. o.). Igyekezetükkel azon voltak, hogy az efféle szókapcsolatoknak a legjellemzőbb szövelemet emeljék ki, elsősorban azokat szemléltetve, „amelyek általános vonásokat rejtenek magukban” (uo.). Úgy látom, hogy főként a több elemből álló állatszólítások, mondatközi (értékű) szókapcsolatok térképi ábrázolása okozott gondot. Ezek során a szerzők – e jelenségről vallott felfogásuktól vezérelve – többféle megoldási módot alkalmaztak; a szerkesztők ezekbe az eljárásmodokba nem szóltak bele, azaz nem törekedtek egységesítésükre.

3.1. Az állathívogató↔állatterelő tájszavak szembenállásából, szembesítéséből kiviláglik egy igen sajátos – szemléltetésre mindenképpen érdemes és szükséges – nyelvi egység: az ukrán, ill. (elvétve) lengyel és román nyelvjárások *állatúzó a mondatzava*. Így ír róla B. D. Hrinčenko: „В соединении с междометиями для обращения к животным выражают желание удалить их, прогнать: *А буп! А буп!* на обец, *а буп!* на ягнят; *а гуш! а куш!* на кур (...); *а бзус! а кома!* на кошек; *а кур!* на индеек” [= Az állatokhoz intézett indulatszavakkal egyesülve azoknak eltávolítását, elűzését fejezik ki: *А буп!* juhkergető; *а баз!* báránykergető; *а гуш! а куш! а куш!* tyúkkergető (...); *а бзус! а кома!* macskakergető; *а кур! а кур!* pulykakergető] (Hrinčenko 1: 1, A/6. jelentése alatt). Ezt az *a* állatúzó indulatszót, ill. ennek feltehető hangalak (expresszív) változatát tartalmazzák a Kárpát-nyelvatlasz alább következő példái is. Csak azokat az etimológiai szempontból elsődleges vagy másodlagosnak hitt állatúzókat nevezem meg, amelyeknek üző-kergető *a* mondatzava igen nagy valószínűséggel (úgy mond: „szabad szemmel”) is felismerhető.

Juhkergetők: (70. szőlap: 3. kp.) *'byra a 'byra*; (4. kp.) *a xyz', a xyz'*; (18. kp.) *a bač*; (66., 69., 73. kp.) *a 'kuš'*; (72. kp.) *a kuš*; (115. kp.) *a 'kyš*; (116. kp.) *br':a*.

Kecskeüzők: (72: 4. kp.) *a 'čija*; (12. kp.) (*xyz* és *či* mellett) *'aci*; (13. kp.) *e či* és *e 'kys*; (15. kp.) *a 'cyk, a 'cyk, 'koza*; (50. kp.) *a c'i ha*; (63. kp.) *a cyi ko'za*; (66. kp.) *a kuš.*; *a c'i*; (69. kp.) *a kuš*; (71. kp.) *a bę*; (73. kp.) *a kuš'*; (74. kp.) *o'šč'i a 'c'iba*; (79. kp.) *a'cę ku'dy*; (114. kp.) *a'cwi*; (115. kp.) *a 'kyš*; (116. kp.) *a'c':a*.

Báránykergetők: (74: 3. kp.) *'byra, a 'byra, 'byra 'byra*; (4. kp.) *a čyia, a čyia*; (18. kp.) *a bač*; (63., 72. kp.) *a kuš*; (66. kp.) *a'kuš'*; (68. kp.) *a'č'e*; (69. kp.) *a 'kuš'i, ko*; (73. kp.) *a'kuš'*; (114. kp.) *a'kuš*; (115., 116. kp.) *a'kyš*: és talán: (93. kp.) *'tpr:ua*; (21. kp.) *bč:č* mellett *bč:ž'a*; stb.

Kecskegida-kergetők: (76: 4. kp.) *a 'čija, a 'čija*; (13. kp.) *e c'i*; (15. kp.) *a 'cyk 'koza*; (46. kp.) *baš a baš*; (50. kp.) *a c'i ha*; (63. kp.) *a cyj ko'za*; (66. kp.) *a'kuš'*; (68. kp.) *a'č'e*; (69. kp.) *a'kuš':ko*; (71. kp.) *a'bę*; (73. kp.) *a'kuš*; (74. kp.) *'ac'i 'ac'iba*; (79. kp.) *a'cę ku'dy*; (114. kp.) *a'cwi*; (115. kp.) *a'kyš*; stb.

Tehénkergetők: (78: 4. kp.) *a 'ižes*; (9. kp.) *'a pužes, ižes ty kyc*.

Disznóüzők: (80: 4. kp.) *a 'kšu 'kšu, a 'kšu;* (11., 12. kp.-ok) *a 'ksy, ksy;* (13. kp.) *e 'ksy;* (15. kp.) *a 'uċ;* (46. kp.) *kso a kso;* (50. kp.) *a huš', a 'huš 'ha.*

Lókergetők: (82: 1. kp.) *a 'hyiže;* (4. kp.) *a 'xgiže;* (50. kp.) *a koš';* (63. kp.) *a kuš';* (71. kp.) *a 'kuċida;* (73. kp.) *a 'kuš';* stb.

Ökörkergetők: (84: 6. kp.) *kej e ze;* (50. kp.) *'hid'a a a.*

Általában meg kell jegyezniem – Deme László felfogásával egyetértve (Nyatlfunk. 338–9) –, hogy az adatok etimológiai összetartozásának tisztázását nem kérhetjük számon az egyes kötetek (nemzeti) szerkesztőitől, hanem annak a munkaközösségnek tagjaitól, akiknek az előmunkákat kell(ett) elvégezniük; de csak annyiban vehetők tekintetbe a szavak eredetét meghatározni törekvő munkák, amennyiben földeríthetők. Elsősorban az olyan (általam is kiemelt) szavakra gondolok, amelyeknek etimológiáját az eddigi kutatások megoldották. Vagyis: *byk'eška* ruhanév, *murgat'* 'szopik', *mrugaċ'* 'pislog, kacsint', *krop'ato* 'tarka juh', *strokato* 'ua.', *strakabarkava* 'ua.', *bi:rka* 'liba', *čunċka* 'kisebb vagy hiányos fülű állat', *čaprijuór* 'őzbak', *ójani:* (se) 'juh, kecske' ellik', *ójari* (se) 'ua.', *feseš tej* 'fecstej', *bárzā* 'gólya', *horma* 'nyáj, csorda', valamint a *rozdil* 'több juhosgazda nyájának szétválogatása a hegyi legelőről való behajtás után', *rozhuċin'i* 'ua.' és *rostrič* 'a juh vágott füljegye' alapszavai.

4. Néhány megjegyzés a szólapok szemléltetésével kapcsolatban, amelyeknek igencsak belül van a tarkája.

4.1. Az atlasz szólapjait megalkotó-megszerkesztő népes munkaközösségnek egyöntetűen és következetesen alkalmaznia kellett volna a szerkesztőbizottságnak például azt a határozatát, amely előírja, hogy a térképlapon a szimbólumok sorrendje minden esetben igazodjék az adattárban levő lexikai elemek (variánsok) sorrendjéhez; ennek követése sajnos olykor elmaradt (7: 117, 123, 130; 8: 94, 116, 206; 9: 89; 10: 24; 18: 72, 118; 28: 25; 32: 3; 47: 77; 60: 1, 16, 17; stb.). Megállapítottam – továbbá –, hogy a helynevek szimbóluma a szólapon legyen „T”, ugyanakkor ez a határozat nem rendelkezik a személy- és állatnevek jelöléséről (ODA. 1987: 15). Talán ez az utóbbi körülmény is közrejátszhatott abban, hogy szinte adatlapról adatlapra, térképről térképre nyomon követhető a szerzőknek többarcú, ambivalens hozzáállása ezekhez az adatokhoz, illetőleg jelölési módjukhoz. Ez viszont – a részleteket ismertetve – a gyakorlatban azt jelenti, hogy a s z e m é l y -, á l l a t -, ill. h e l y n e v e k az adatlapokon előfordulhatnak mind nagy, mind kis kezdőbetűvel; a térképeken vagy jelölik őket, vagy nem; a szimbólumuk lehet *csillag* is, *T* is vagy *másmilyen idom*. – Következzenek kifejtve a példák! A 2. számú térképen nincs szimbólummal megjelölve az adatlap 27. kutatópontján rögzített *So'marek* ragadványnév; | a 3. számú térkép 20. kutatópontján jelöletlenek a kétszer előforduló *Baxor* személynevek; | a 6. térkép *csillagal* jelöli az adatár 82. pontján kis kezdőbetűvel írt *ba'tega* helynevet (erről részletesebben l. a 3.1.5. pontban mondottakat); | a 7. szólapon nincs jelölve a 69. kutatópont adataiban feltüntetett *B'il'ec'i* juhnév; | a 8. szólapon nem kaptak szimbólumot a 16. kutatópont *Biał*, a 113. kp. *Bila* és a 115. kp. *Ba'laja* tehénnevek; | a 12. szólap 13. kutatópontján *csillagal* van jelölve a kis kezdőbetűvel írt (pontosabban meg nem határozott) *b'yl'ica* tulajdonnév; | a 14. szólap 10. kutatópontján jelöletlenek a *Bže'zula* és *Kf'a'tula* tehénnevek; | úgyszintén nem jelölt a 15. szólap 11. kutatópontján a *Bže'zula* tehénnév, *Bže'zoj* ökörnév, valamint a 42. kutatóponton a *Bre'zula* tehénnév és a 69. kutatóponton a *Bre'zula* sötét színű, fehér mellű állat neve; | a 17. szólap jobb oldali legendájá-

ban „T” szimbólum utal a térképre vetített következő állatok neveire: *Mur'gan'a* juhnévre [?] (69. kp.), a *'Murgata* tehén- és juhnévre, valamint ugyanolyan a szimbóluma a *'Murga* a fehér testű, sötét pofájú állat nevének is, de a *'Murga* juhnév, ill. *Mur'guša* fekete juh neve már *csillaggal* van szemléltetve (71. kp.), ugyanakkor „T” szimbólummal szerepel a *'Murga* tehénnév (130. kp.); | a 19. színlapon *csillagal* jelölt a 70. kutatóponton kis kezdőbetűvel írt *'lasa* tarka tehén neve; | a 20. térkép legendájában „négyzetbe zárt fekete kör”-rel utalnak a 93. kutatóponton kis kezdőbetűvel írt *tar'kata* juh-, valamint tehénnévre és a 107. kutatóponton (szintén kis kezdőbetűvel) a *'tarko* kutyanévre; | a 33. adatlap 58. kutatópontján a kis kezdőbetűs *csp* személynév a térképen *csillaggal* van jelölve. Stb.

4.2. Az előbbihez hasonlóan kaotikus az egyedi elnevezéseknek, ill. jelentéseknek – egyébként *csillaggal* jelölendő – egyéni ötletektől vezérelt, tarka szimbólumrendszere is. Ezek bemutatásától nagy számuk miatt el kell tekintenem.

4.3. A nyomda kisördöge egymáshoz egyengette, összemosta a térképen és/vagy a legendájában az alak- és elnevezésváltozatok szemléltető jeleit (7., 9., 16., 24., 27., 46., 61., 72., 74., 75., 79.).

5. Kisebb jelentőségű vétségek, észrevételek.

5.1. Sajtóhibák: *Бубове* kárpátaljai község neve helyesen: *Дубове* (16. o.); *толстой человек* helyesen: *толстый человек* (3.); *редкий название* helyesen: *редкое название* (6: 12.); **k(V)rd-* helyesen: **k()rd-* (66.); stb.

5.2. Számomra kérdéses, hogy szükséges-e a magyar nyelvjárási adatoknak jelölni a hangsúlyt.

6. Nem kétséges, hogy egy lexikai atlasz elméleti és gyakorlati vizsgálódásának értéke is, hitelessége is több elengedhetetlen követelmény következetes betartásától függ.⁶ Az sem lehet kétséges, hogy egy ilyen népes gyűjtői-szerzői közösséget mozgató vállalkozás munkafázisaiban jelentkezik(k) kisebb-nagyobb hiányosságok; elhárításuk a legapróbb részletre is kiterjedő, figyelmes szerkesztői munkát kíván. Ezek elmulasztása oly nagy galibát okozhat, amely a mű tudományos értékén igen jelentős csorbát ejthet.

7. Az adatokat, térképeket olvasni, hasznosítani akarónak végig kell járnia egészében és részleteiben is a magán- vagy újraserkesztés göröngyös útját – célja elérése érdekében.

HIVATKOZÁSOK

Brückner: StEt. = Brückner, Aleksander: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, 1970, Wiedza Powszechna.

⁶ Mindezeknek az elméleti és gyakorlati kérdéseivel a legnagyobb teljességgel eddig Deme László foglalkozott a Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái című hézagpótló könyvében.

- Даль² = Даль, Владимир: *Толковый словарь живого великорусского языка*. (Набпано и напечатано со 2. изд. 1880-1882 гг.) И-ИВ. Москва, 1955. [Юй леньюмат: 1956].
- Demčuk 1988 = М. О. Демчук: *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.*, Київ, Наукова думка.
- Deme: NyatlFunk. = Deme László: *Nyelvattaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, 1956, Akadémiai.
- EtSlRusJaz. = N. M. Sanskij főszerk. 1963-tól: *Этимологический словарь русского языка*, Москва, Издательство Московского университета.
- EtSlSlJaz. = O. N. Trubačev szerk. 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Москва, Наука.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–4: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Holub–Lyer 1978: Holub, Jozef–Stanislav, Lyer: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 2. vydání připravil dr. Ivan Lutterer, Praha, Státní pedagogické nakladatelství.
- Hrinčenko, B. D. 1907–1909: *Словарь украинского языка / Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907-1909 рр. фотомеханічним способом, Київ, 1958).
- Hvozdzik = Hvozdzik János szerk. 1937: *Magyar–szlovák részletes szótár. Szlovák–magyar rész*, Praha–Prešov, Tlačou Československej grafickej Unie, úč. spol.
- Károly: ÁMJelt. = Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, 1970, Akadémiai.
- Machek: EtSlČ. = Vaclav, Machek 1968: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Druhé, opravené a doplněné vydání, Praha, Akademia nakladatelství Československé akademie věd.
- Márton Gyula–Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.
- ODA. 1987: *Общекарпатский диалектологический атлас*. Вступительный выпуск, Скопје, Македонска академија на науките и уметностите.
- Orlovský, Jozef 1982: *Gemerský narečový slovník*, Martin, Vydavateľstvo Osveta.
- Skok: EtHSJaz. = Petar Skok 1971–1972: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Tiktin = Tiktin, H.: *Rumänisch–deutsches Wörterbuch, I–III*, 1903–1925, Bukarest, Staatsdruckerei.

- Tolstoj 1957 = И. И. Толстой: *Сербско-хорватско-русский словарь*, Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Vaša, Pavel–Traniček, František 1946: *Slovník jazyka českého*. Třetí, přepracované a doplněné vydání, Fr. Borový v Praze.
- Vasmer, Maks 1973: *Этимологический словарь русского языка, I-IV*, Москва, Progress.

*magar- – вопрос № 563

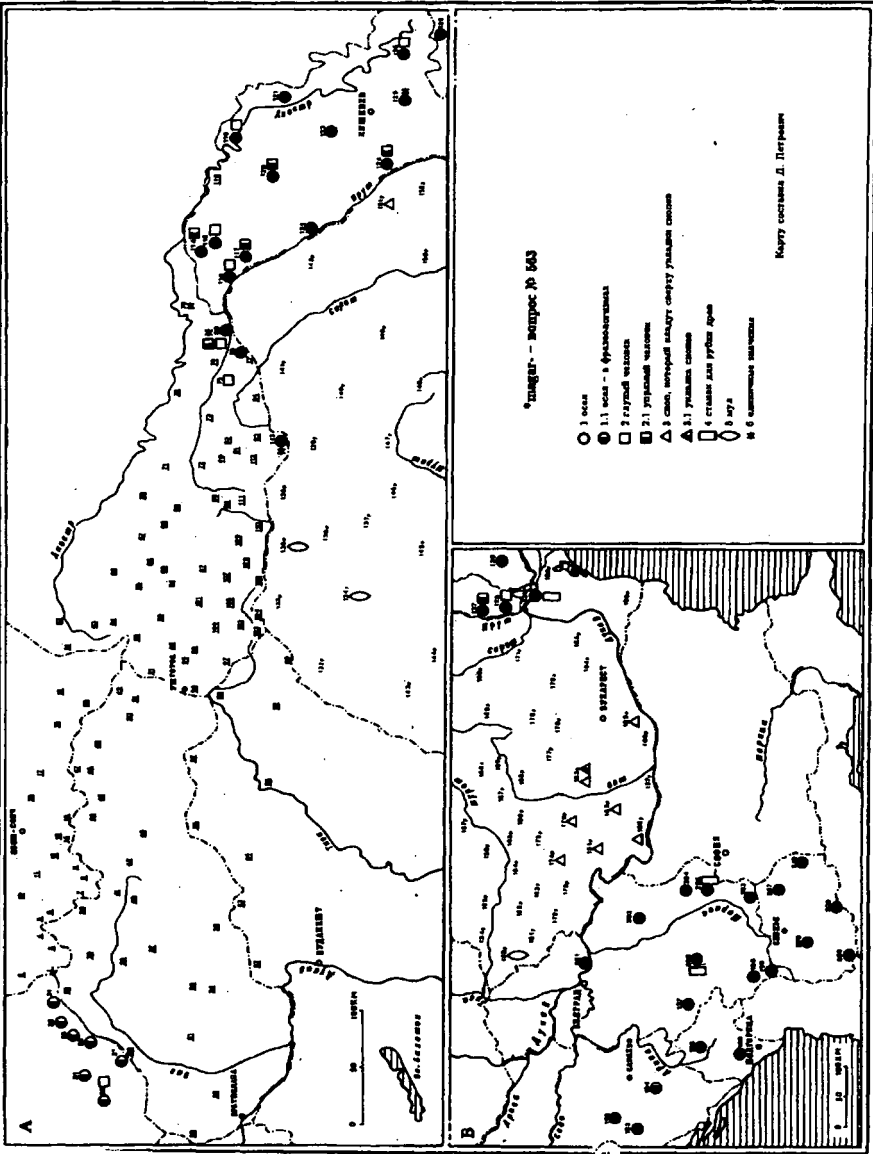
Диалектные данные для шп. 183р извлечены из ALR sn I, 55; для шп. 151р, 174р, 176р, 181р-183р, 186р, 189р из ALR sn I, 60; для шп. 134р, 135р, 153р из ALR sn II, 295.

Ср. с картой 2.

Ключ к индексу: 1 осел; 1.1 осел – в фразеологизмах; 2 глухой человек; 2.1 упрямый человек; 3 сноп, который кладут сверху укладки снопов; 3.1 укладка снопов; 4 станок для рубки дров; 5 мул; 6 единичные значения.

1–20 (нет слова); 21, 22 'magor 1.1 (dfe jag magor 'неразумно много работает' rejon., vulg.); 23 'magar 1.1 (dfe, d'ela: jag magar 'неразумно много работает'); 24, 25 'magor 1.1 (dfe jag inagor 'неразумно много работает'); 26 'magor 1.1 (dfe jag magor 'неразумно много работает'); 2; 27 'magor 1.1 (dfe jag magor 'неразумно много работает'); 28–74 (нет слова); 75 ma'gar' 2 (редко, устар.); 76, 77 (нет слова); 78 ma'gar' 1; 79 te, 'kaci, ma'gar'e! 6 (о человеке, который бегает за женщинами); 80 ma'gar' 1, 2, 2.1, 6 (недоброжелательный человек); 81–91 (нет слова); 92, 93 (нет материала); 94 (анкетирование не проведено); 95–109 (нет слова); 110 (анкетирование не проведено); 111, 112 (нет слова); 113 ma'gar 1, 6 (бранное по отношению к человеку – редко, инф. 3); 114 ma'gar' 1, 2.1; 115, 116 ma'gar 1, 2; 117 ma'gar' 1, 2.1; 118 (анкетирование не проведено); 119 ma'gar' 1, 2; 120 ma'gar' 1, 2.1; 121, 122 ma'gar' 1; 123 ma'gar' 1; 124 ma'gar' 1, 2.1; 125 ma'gar' 1, 6 (ругательное слово); 126 ma'gar' 1, 2; 127 ma'gar' 1, 2.1; 128 ma'gar' 1, 2, 2.1; 129, 130 ma'gar' 1; 131 ma'gar' 1, 4; 134р. [corciturⁱ d'e] mǎgárⁱ 5; 135р. [corciturǎ d'ǎc] mǎgárⁱ 5; 151р. magárⁱ 3; 153р. mǎgár mesiácát 5; 174р. mǎgáru 3; 176р. mǎgárⁱ 3; 181р, 182р mǎgárⁱ 3; 183р mǎgárⁱ 3, 3.1; 186р mǎgárⁱ 3; 189р mǎgár 3; 191 (анкетирование не проведено); 192 mǎgare 1; 193 mǎgare, mǎgarica 1; 194 mǎgarac 1; 195 mǎgare 1; 196 ma'gare, ma'garac, ma'garica 1; 197 magǎrac 1; 198 ma'gar, maga'rico 1; 199 ma'gare 1; 200 ma'gare 1, 4; 201 mǎgare 1; 202–204 ma'gare 1; 205 maga're 1, 4; 206 'magare 1; 207 ma'gare 1; 208 'magare 1; 209, 210 ma'gare 1.

Карта 1 ОБЩЕКАРПАТСКИЙ ЯНЛЕТОЛОГИЧЕСКИЙ АТЛАС - ATLAS DIALECTOLOGIQUE DES CARPATHES

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a *Nyelvtudományba* küldött kézirateikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el (a szám a legmagasabb verziót jelzi): Word 6.0 for Windows (vagy újabb verzió), Rich Text Format, HTML.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kiskapitális kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. Ferenczi (1974a, 1974b).

1.2. Kiemelések. Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímeket írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy **r i t k í t á s** használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezeték és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központosági jel. A címeket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) dőljenek, a kötetben belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közöljék. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Ország László 1966: A mai angol szótárirodalom, in Ország László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–67.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbelitől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közöljék. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in: *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerűs könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóiratcímet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldal-számutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóiratszerű sorozat. Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozunk, mint a folyóiratbeliekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötetszám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötetszám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *е* (= „je”) és *ё* minden helyzetben *e*, *э* = *e*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*, *ь* = „” (≠”), *ъ* = „' (≠ ’), *ж* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *ч* = *c*, *у* = *č*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

TARTALOM

Nyelvtudomány

Lectori salutem!	5
Bárány Borbála: A mai obi-ugor széppróza	
a folklór és a szépirodalom határán.....	7
Botka Gabriella: Kontaktushatások az amerikai magyarban és finnben	21
Büky László: A menekülés képzelete Füst Milán lírájában.....	61
Dujmov Tamás: The English Colour Vocabulary	
of Hungarian Students of English	75
Duray Zsuzsa: A számik (lappok) nyelvi kapcsolatainak alakulása	
Finnországban.....	91
Forgács Tamás: A <i>disznó</i> -val kapcsolatos szólások	
a magyarban és más nyelvekben.....	103
Fűköh Borbála–Rung András: Az <i>-esz</i> és <i>-er</i> végű becézett szóalakokról.....	115
Mokány Sándor: (Nép)etimológiák	131
Németh Miklós: Az <i>-ért</i> határozórag kétarcúsága	
az írott és a beszélt nyelvváltozatokban.....	147
Schirm Anita: Az elidegeníthető és elidegeníthetetlen birtoklás	
kifejezésmódjairól.....	155
Szécsényi Tibor: Sorrend és hatókör a magyarban: HPSG elemzés	171
Szilárd Balázs: Újabb irányzatok a kétszintű konceptuális szemantikában	
a főnévi poliszémia szempontjából.....	203

Megemlékezés

Deme László: Nyíri Antalról – a pályatárs szemével.....	221
---	-----

Szemle

Büky László: Máté Jakab 2003: A nyelvtudomány (vázlatos) története.....	227
Hoffmann Ildikó: Gósy Mária 2004: Fonetika, a beszéd tudománya	233
Mokány Sándor: Egy szóföldrajzi kötet anyagának tanulságos vallomása.....	237

*

Szerzőink figyelmébe	253
----------------------------	-----

Kiadja a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Berta Árpád egyetemi tanár, dékán
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 300, munkaszám: 27/2005.